

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL/YEAR: 3 • SAYI/NO: 2 • 2023

EISSN: 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

VARLIK TASAVVURU VE İKTİSADİ DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

Varlık Tasavvurunun İktisadi Düşünceye Etkisi:
Tekhne, Teknik, Teknoloji

*The Impact of the Conception of Existence on
Economic Thought: Techne, Technique, Technology*

Hasan Atik

Impact of COVID-19 on Islamic and
Conventional Stock Indexes

*COVID-19'un İslami ve Geleneksel Hisse Senedi En-
deksleri Üzerindeki Etkisi*

**Almabrok F Ahmid
Ensar Ağırman**

صیغ التمويل والاستثمار في نظام الوقف

Vakıf Sisteminde Finansman ve Yatırım Yöntemleri
Financing and Investment Methods in the Waqf System

Mohamed Gamal Elsaid Helal

Sukukun Genel Olarak Analizi, Fikhi Boyutu ve
Taşıdığı Potansiyel Önem

*Analysis of Sukuk in General, its Intellectual
Dimension and its Potential Importance*

Ayşe Celebcioğlu

Syed Nawab Haider Naqvi,
İslam, Ekonomi ve Toplum

Elif Sağlık

Ali Rıza Gül,
Sahabilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları

Gökhan Kara

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

KÜNYE / TAG

Sahibi

**Maruf Eğitim Araştırma ve
Dayanışma Vakfı Adına**
On behalf of the owner,
Maruf Education Research and
Solidarity Foundation
Sitki Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü

Editor in Chief
Yakup Yakar

Editör Kurulu/Editorial Board

Editör/Editor

Doç. Dr. Hakan Kalkavan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Arş. Gör. Abdullah Kuluç
İstanbul Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Esmâ Vatandaş
İstanbul Üniversitesi

Grafik Tasarım/Graphic Design

Yılmaz Mermer

Yayın Periyodu/Publication Period

Yılda iki kez yayımlanır.
(Haziran, Aralık)

*Published twice a year.
(June, December)*

'Maruf İktisat İslam İktisadi
Araştırmaları Dergisi' Türkçe, İngilizce ve
Arapça makaleler yayınlayan uluslararası
hakemli akademik bir dergidir.

*'Maruf İktisat Journal of Islamic Economics
Studies' is an international peer-reviewed
academic journal that publishes articles
written in Turkish, English, and Arabic.*

marufvakfi.org

f | t | marufvakfi

İletişim/Contact

Maruf İktisat

İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77

Necmettin Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

• maruf@marufiktisat.com

• editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl/Year: 03 • Sayı/No: 02 • ARALIK/DECEMBER 2023

EISSN: 2757-9360

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. Ali Polat, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi**

Prof. Dr. Faruk Bal, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Fatih Savaşan, **Sakarya Üniversitesi**

Prof. Dr. Hakan Sarıbaşı, **Bülent Ecevit Üniversitesi**

Prof. Dr. Hasan Hacak, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. İbrahim Sırma, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin Bilgin, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Doç. Dr. Mehmet Babacan, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Ömer Karaoğlu, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Sadık Ünay, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Şakir Görmüş, **Sakarya Üniversitesi**

Doç. Dr. Zeyneb Hafsa Orhan, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Üniversitesi**

Sitki Abdullahoğlu, **Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Araştırma Makalesi / Research Article

Varlık Tasavvurunun İktisadi Düşünceye Etkisi:
Tekhne, Teknik, Teknoloji

*The Impact of the Conception of Existence on
Economic Thought: Techne, Technique, Technology*

Hasan Atik 04

Araştırma Makalesi / Research Article

Impact of COVID-19 on Islamic and
Conventional Stock Indexes

*COVID-19'un İslami ve Geleneksel Hisse Senedi
Endeksleri Üzerindeki Etkisi*

**Almabrok F Ahmid
Ensar Ağırman 26**

Araştırma Makalesi / Research Article

صيغ التمويل والاستثمار في نظام الوقف

*Vakıf Sisteminde Finansman ve Yatırım Yöntemleri
Financing and Investment Methods in the Waqf System*

Mohamed Gamal Elsaid Helal ... 56

Araştırma Makalesi / Research Article

Sukukun Genel Olarak Analizi, Fıkhi Boyutu
ve Taşıdığı Potansiyel Önem

*Analysis of Sukuk in General, its Intellectual
Dimension and its Potential Importance*

Ayşe Celebcioğlu 88

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Syed Nawab Haider Naqvi,
İslam, Ekonomi ve Toplum

Elif Sağlık 110

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Ali Rıza Gül,
Sahabilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları

Gökhan Kara 114

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Varlık Tasavvurunun İktisadi Düşünceye Etkisi: Tekhne, Teknik, Teknoloji

Hasan Atik¹

Öz

Bu çalışma, teknoloji üzerinden yapılan bir kültür, iktisat ve tarih okumasıdır. Heidegger'in modern teknoloji eleştirisinde tekniğe dair yapmış olduğu soruşturmanın iktisadi düşünce tarihi içerisinde nasıl şekillendiğine odaklanmaktadır. Heideggerci anlamda ifade edersek; tekniğe verilen anlam, sahip olunan varlık tasavvuruna/dünya görüşüne göre biçimlenmektedir ve bugünkü çağdaş teknolojinin anlam ve yorumları, prodüksiyonist/üretimci metafizik içerisinde şekillenmiştir. Bu çalışma, Heidegger'in teknoloji tezini temel alarak tekniğin/teknolojinin üretimci bir metafizik içerisinde şekillendiğini ve bunu sağlayan en önemli aracın iktisat (politik ekonomi) olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla teknik, bilim ve iktisat üçlüsünün tarihsel süreçte birbiriyle ilişkileri, birbirlerine bağlılıkları da özetlenecektir. Bu çalışmanın diğer amacı, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin "iktisat" ile dünyaya nasıl hakim olduğunun tarihsel seyrini göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Varlık Tasavvuru, İktisadi Düşünce, Teknik, Teknoloji, Bilim

JEL Sınıflandırması: A13, B15, Z10

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Arş. Gör. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.
Maruf Vakfı, İslam Ekonomisi Enstitüsü, Araştırmacı.

E-posta: hasanatik20@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1136-7177>

Atıf/Citation: Atik, H. (2023). Varlık Tasavvurunun İktisadi Düşünceye Etkisi: Tekhne, Teknik, Teknoloji, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.04-25.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1365267 • Geliş/Received - 23.09.2023 • Kabul/Accepted - 02.12.2023

©2023 Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi. Tüm Hakları Saklıdır.

The Impact of the Conception of Existence on Economic Thought: Techne, Technique, Technology

Abstract

This study conducts an analysis of culture, economics, and history through the lens of technology. It focuses on how Heidegger's investigation into technology in his critique of modern technology was shaped within the context of the history of economic thought. To put it in Heideggerian terms, the meaning attributed to technique is shaped by one's conception of being or worldview, and today's understanding of contemporary technology is molded by a productivist metaphysical perspective. Based on Heidegger's thesis on technology, this study argues that technique/technology is shaped within a productivist metaphysics and that the most important tool that ensures this is economics. Therefore, the relations and interdependence of the trio of technology, science and economics in the historical process will also be summarized. The other aim of this study is to illustrate the historical course of how technological and scientific developments dominated the world through "economics".

Keywords: Imagination of Being, Economic Thought, Technical, Technology, Science

JEL Classification: A13, B15, Z10

Giriş

Willendorf Venüs'ü² 20. yüzyılın başında Willendorf'ta demiryolu inşası için yapılan kazılarda bulunan kadın figürüdür, küçük kireç taşından bir heykelciştir. Acayip bir iskelet görüntüsüne sahip olan bu kadın figür, ilk olarak "alet yapıcı" olarak adlandırılmıştır. Bu figür, bulunduğu dönemde alet yapımı için metal nakleden endüstriyel teknolojinin bir ögesi olarak değerlendirilmiştir (Taylor, 2012: 264). Oysa yapılan antropolojik çalışmalarla bu figürün dinin doğuşunda bir merhaleyi gösterdiği, eski Tanrıça olduğu, "bereket"i temsil ettiği ortaya çıkmıştır (Watson, 2020: 147).

Demiryolu üretiminde ortaya çıkan bu figürün "Alet Yapıcı" anlamından "Ana/Bereket Tanrıçası" anlamına evrilmesi, insanın iki farklı düşünme tarzının izdüşümüdür. Heykelciğin bulunduğu dönemin anlayışı ile bu figür, "fonksiyonel" olarak ele alınmış ve "alet" yaptığı düşünülmüştür. Oysa Bereket Tanrıçasıdır. Bu örnekten hareketle, insanların düşünme tarzı iki farklı şekilde gerçekleşir. Bu iki farklı düşünce tarzından biri, insanların temel ihtiyaçların belirlendiği ve hayatın temel gereksinimlerinin belirlendiği, "fonksiyonalizm" olarak bilinen düşünme tarzı ya da "hesaplayıcı düşünme tarzı". Diğeri ise bu temel ihtiyaçlardan ziyade kökten farklı bir düşünme tarzı olarak, hayatın gereksinimlerinin duygusal, mistik temsillerle belirlendiği "sükunetle düşünme tarzı". İlk düşünme tarzı rasyonel, faydacı, niceliksel, matematiksel bir kavrayışken; ikinci düşünme tarzı duygusal, mistik, mitik/poetik bir kavrayıştır³ (Levi-Strauss, 2013: 35-36; Aydoğan, 2017; Watson, 2020: 177-197).

Bilimsel açıklamanın üstünlüğü, yalnızca bilimin pratik ve entelektüel başarısında değil, bilimin kendi geçerliliğinin yanı sıra matematiğin, mitik (poetik, sükunet) düşünmede bir dereceye kadar geçerli olanı açıklayabilmesinde yatmaktadır.⁴ Matematik-teknik⁵, niceliğe dair olan ile poetik olan arasındaki tarihsel gelişme, tekniğin matematiksel/niceliksel tarafının öne çıkması ile devam etmektedir.⁶ Sözelimi, matematiğin/tekniğin evrensel anlam taşınması, poetiğin ise kültürel/kurumsal anlam taşınması sebebiyle matematik, poetik olanı kapsamıştır.⁷ Poetiğin kaynağının matematiksel olması bile, meydana gelen şeylerin koşulunun matematiksel olduğuna işaret etmektedir. Yani matematik, poetikten önce gelmektedir. Matematiği de içermesi nedeniyle teknik, kültürleri de absorbe ettiği için evrenselin nedeni olmuştur. 17. yüzyıldan 19. yüzyıla dek bütünüyle niceliksel bakış açısına sahip olma gayreti

² Sanat tarihine baktığımızda, ilk tanrısal tasvirlerin en önemlileri arasında Willendorf Venüsü yer almaktadır. "Willendorf Venüsü", Paleolitik dönem insanın düşüncelerindeki tanrıça tasvirinin somut kanıtıdır." Bkz. Bahar Başak Üstel Arı, Geçmişten Güncel Venüs, İdil Dergisi, 2019, Cilt: 8, Sayı: 55, s. 322.

³ Heidegger'in teknik üzerine soruşturmasında bu ikili düşünme biçimini açıklanmaktadır; Hesaplayıcı Düşünme ve Sükunetle Düşünme. Bu konudaki ayrıntılı çalışma için bkz. Ahmet Aydoğan, Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği, Say Yayınları, 2017; Ayrıca "Platon'a göre düşünme başlı başına bir arınma biçimidir ama yine theoria, derin düşünüş ve salt mantıklı uslamlamadan (hesaplayıcı düşünmeden) değil 'esrik bir aşkınlıkla sonuçlanan eğitilmiş bir sezgiden' de (sükunetle düşünmeden) oluşuyordu." Bkz. Peter Watson, a.g.e., s. 177; "Platon, büyük bir yaratıcılıkla doğanın matematikleştirilmesi üzerine akıl yordu. Evrenin iyi bir zanaatçının, akılcı bir tanrının, aklın kişileşmesi olan Demiourgos'un işi olduğunu söylüyordu. Düşünmenin tarihsel gelişim seyrini (sükunetten hesaplama) açıklamak açısından önem arz etmektedir." Bkz. Peter Watson, a.g.e., s. 197.

⁴ Bilginin "mantık" yoluyla ifade edilebileceği fikri, Aristoteles'in silojistik mantık adı verilen bir mantıksal çıkarım biçimidir. Bu mantıksal çıkarım süreci bir matematik denkleminin çözüme sürecine benzerdir. Matematiğin ve dolayısıyla tekniğin tek bir anlam üzerinden egemenlik kurması, bu matematiksel insanın gücünden gelmektedir. Bkz. Shelly Fan, Yapay Zekâ Yerimizi Alacak mı?, Çeviren: İpek Güneş Çığay, Hep Kitap, 2020, s. 19-25.

⁵ Matematik, teknolojinin şeması olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sayı sistemi, bilim dili olarak kabul edilmektedir. "Sembolleşme, çalışma ve baskı üçlüsü, motorunu iş bölümünden almaktadır." İşbölümüyle başlayan sosyoekonomik değişimle birlikte hesaplama/ölçme, önem kazanarak temel gereksinim olmuştur. Böylece matematik basit bir araç olmaktan çıkıp adeta yaşamın yapıcı bir unsuru haline gelmiştir. Bkz. John Zerzan, Gelecekteki İlkel, Çeviren: Cemal Atilla, Kaos Yayınları, 2000, s. 83-92.

⁶ Foucault'ya göre "Klasik epistemelin bütününe mümkün kılan şey, öncelikle bir düzen bilgisiyse olan ilişkisidir. Basit doğaları düzene sokmak için evrensel yöntemi cebir olan mathesis'e başvurulmaktadır. Karmaşık doğaları düzene sokmak için bir taxinomia (tasnifleme) ve bir işaretler sistemi oluşturmak gerekmektedir. Basit doğalar olarak çözümlenmek gerektiğinde taxinomia'nın mathesis'e aktarıldığı görülmektedir. Cebir-mathesis, basit doğalara işaret vermeye ve bu işaretler üzerinde işlem yapmaya yarayan bir yöntemdir." Bkz. Michel Foucault, Kelimeler ve Şeyler İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 2001.

⁷ Teknik/Teknoloji, bugünkü bilim anlayışının yürütücü motorudur. Bu da matematiğin teknik ile, tekniğin bilim ile ilişkisini zorunlu kılmıştır. Bilimin uygulamaya dönük/eğimli olması, teknoloji ile ilişkilendirilmiştir.

güden bilimin gelişimi buna örnektir (Heidegger, 1998: 71-83; Levi-Strauss, 2013: 43.; Trawny, 2017: 17-29).⁸ Matematiğin (ve dolayısıyla tekniğin)⁹ öneminin vurgulanmaya başlaması, daha yeni bir gelişmedir. Makinenin makinesel ilişkilerin bir sonucu, matematiğin matematiksel olanın bir sonucu olması gibi, tekniğin makine ile durumu ise tartışmalıdır.¹⁰ Ancak bilim ile tekniğin bir arada ilerlemesi ve birbirlerini desteklemesi, modern dünyanın metafiziği ile mümkün olmuştur. “Bilimsel bilgi” ile “teknik bilgi”nin birlikte hareket etmeleri, son iki yüzyılda ve o da belirli toplumlarda görülmektedir. Bilim ve teknik arasındaki buluşma ise 20. yüzyılda meydana gelmiştir ve bu da teknolojinin sınırlı çerçevesi içinde uzmanlar ve mühendisler düzeyindedir. Eski Yunan ve Roma’da bilimsel bilgi gelişmiş olsa da teknik bilgi arka planda kalmıştır. Bu toplumların tarımda hayvandan (attan) yararlanmayı bile başaramamış olmaları, felsefi ve bilimsel gelişmeleri sağlayamadığı anlamına gelmemektedir. Bu örnek de bilimsel bilginin teknik bilgiden farklı bir bilgi türü olduğunu göstermektedir (Cangızbay, 2002: 29). Her ne kadar matematik/teknik, poetik/mitik karşısında zafer kazanmış gibi görünse de insanlık tarihi bu iki düşünme tarzı (matematik/hesaplayıcı ve poetik/sukunet) ile hareket etmiş ve bu ikisine bağlı kalmıştır.¹¹ “Teknik” meselesi, bu iki düşünme tarzı açısından değerlendirilecek ve Heidegger’in düşünceleri bağlamında incelenecektir. Bu çalışma, Heidegger’in “teknige dair yapmış olduğu soruşturma”da getirmiş olduğu açılımın, iktisadi düşünce tarihinde nereye oturduğunu araştırmaktadır. Burada Heidegger’in düşünceleri ile iktisatçı düşünürlerin düşünceleri karşılaştırılmayacaktır. Heidegger’in düşünceleri doğrultusunda burada tekniğin kavramsal değişimi ile iktisadın bilimselleşmesi sürecinin birlikteliği vurgulanacaktır. Teknik, bilim ve iktisat üçlüsünün tarihsel süreçte birbiriyle ilişkileri, birbirlerine bağlılıkları dikkat çekici öneme sahiptir (Kneller, 1990: 197). Bilimin insan hayatına yerleşmesi ve yayılması teknolojiyle mümkün olmuştur. Teknolojinin insan hayatında öncelikli öneme sahip olması da ekonomik etkileri içermesindedir.¹² Tekniğin iktisatta ve iktisadi düşüncede nereye oturduğu sorunu, çağımızı açıklamada da etkin bir sorundur. Bu sorunun arkasında ekonomik bir amaç olmakla birlikte bugünkü matematiksel/teknik/hesaplayıcı bir dünyanın organize edilmesi yatmaktadır (Trawny, 2017: 36). İktisat ve bilim, birbirlerinin eksiklik ve zayıflıklarını kapatarak birbirini

⁸ Matematiksel olanın ruhundan da bir metafizik doğmuştur. Heidegger bunu şu soruyla açar; “Modern metafizik, matematiksel olanın ruhundan hangi tarzda doğmuştur?” Bu soru üzerinden Matematiksel olanın metafizik anlamı üzerine odaklanılmıştır. “Modern doğa bilimi, modern matematik ve modern metafizik, daha geniş anlamda matematiksel olanla aynı kökten çıktılar. Bu üçü içerisinde metafizik en öteye ulaştığı için ve aynı zamanda en derine, kendi sıfatıyla var olanların Varlık’ına doğru uzandığı için, bu sebeple tam da modern metafizik, kendi matematiksel temelini ve zemininden doğmuştur.” Bkz. Martin Heidegger, Bilim Üzerine İki Ders, s. 71-83.

⁹ Tekniğin sadece matematik ile özdeşleştirilmesi sonucu teknik, senkronik ve sentetik bir hal almış; teknik, mühendislik ve uygulamalı bilimler olarak değerlendirilmiştir. Oysa teknik, sadece matematikten oluşan bir yapı değil aynı zamanda bünyesinde sanat, zanaat, maharetleri içeren bir yapıdır. Bugün teknoloji denildiğinde uygulamaya dönük olan, işe yarayan şeyler/aletler/araçlar anlaşılmalıdır. Ayrıca yeri gelmişken belirtelim; tekhnē’nin mēkhanē ile yani tekniğin makine ile ilişkisi köklü bir ilişkidir. Tekhne, görme kuvvetini harekete geçiren bir özelliğe sahiptir. Bu da belli bir yetkinlik içeren “diamēkhanēsastha” sözcüğünde bulunmaktadır. Diamēkhanēsastha’nın kökü mēkhanē, düzenek, araç, inşa edilmiş yapı anlamları taşımaktadır. Sokrates, mēkhanē’yi başarmış büyük bir iş anlamında yorumlamaktadır. Bkz. Oğuz Haşlakoğlu, a.g.e., s. 51.

¹⁰ Deleuze ve Guattari’ye göre makinenin teknikten önce gelmesinin birçok toplumsal sebebi vardır. İlker Karadağ’ın makalesi bu konuyu oldukça geniş bir şekilde inceliyor. Bkz. İlker Karadağ, Arzu ve Teknik: Deleuze ve Guattari’nin Makineleri, Çağdaş Felsefe ve Teknik (içinde), Editör: Tacettin Ertuğrul, Pinhan Yayıncılık, 2023, s. 145-183; Diğer yandan makine, mekanik bir düzenedir. Mekanizasyon sürecinin eserdir. Dışsal bir güç, harekete dönüştürülür; hareketin yönü değiştirilir ve tasarlanan işe aktarılır. Tekniğin ardından gelir. Makine, belli bir mekanizasyon sürecinin ürünü olarak tasarımcısı tarafından belirli bir işi yapmaya kodlanmıştır. Bkz. Ahmet Alpay Dikmen, Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan, NotaBene Yayınları, 2017, s. 37.

¹¹ Werner Sombart, insanları ikiye (aşk adamı ve burjuva) ayırarak değerlendirir. Sombart’a göre “burjuva adamı”, “aşk adamı”nın zıddıdır. İki zıt algılayış biçimi üzerinden ele aldığı iki insan tipi vardır. O halde hesaplayıcı düşünen adam burjuvayı temsil ederken, sükenetle düşünen adam aşk adamıdır. Tarih, bu iki tip arasındaki metafizik mücadele zeminin sahasıdır. Bkz. Werner Sombart, Burjuva, Çeviren: Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, 2020, s. 230-135.

¹² “Teknoloji, insan eliyle ürünler ortaya koymanın tarihi olarak gelişen girişimi ve insan ihtiyaçlarını gidermek üzere çalışmayı örgütlemeyi. Hem sanatla hem de pratik eylemlerle yakın bağları vardır.” ve “Bugün bilim ve teknolojinin birbirlerine bağımlılığı karşılıklıdır. Teknoloji, bilimden temel bilgiler, aygıt ve teknikler alır. Bilim teknolojiye aygıtlar ve çözüm için meseleler alır.” Bu iki alıntı, bugünkü dünyanın inşasını hazırladığı gibi iktisat, teknoloji ve bilim arasındaki bağı ifade etmektedir. Bkz. George F. Kneller, Bir İnsan Çabası Olarak Bilim, Bilim Kutsal Bir İnektir (içinde), Çeviren: İsmet Özel, Cıdam Yayınları, 1990, s. 197-198; “Modern insan, gerçekliği empoze edilmiş kavramsal yapılar aracılığıyla kavramayı dayatan bir düşünme tarzı, akılcı, bilimsel bir düşünme tarzı tarafından tuzağa düşürülmüş ve körleştirilmiş durumdadır.” Bkz. Martin Heidegger, Tekniğe İlişkin Soruşturma, s. 13-14.

beslemiştir. Neoklasik iktisadın analitik çerçevesi, bireylerin geleceği önceden mükemmel olarak görebilmeleri (tam bilgi, rasyonellik, homoeconomicus gibi) varsayımlara dayandırılmış ve bu yönelim, iktisadın bilim olma niteliğini derinden dönüştürmüştür (Sarfati, 2010: 7). Meseleyi özünden saptırmadan vurgulamak gerekir ki; Heidegger'in teknik üzerinden yürüttüğü soruşturma, iktisadın bilim ile ilişkisinin çerçevesini göstermesi bakımından önemli bir yol göstericidir.

"Giriş" bölümünü takiben "Varlık Tasavvurunun Tekniğe Etkisi" bölümünde medeniyetin, dünya görüşünün ve varlık tasavvurunun tekniğin kavramsal değişimine etkisi ile ilgili bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise tekhne, teknik ve teknoloji kavramları ele alınmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan dördüncü bölümde ise çalışmanın temel argümanını desteklemek için iktisadi düşünce içerisinde teknoloji kavramı tartışılmıştır. Son olarak da genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Varlık Tasavvurunun Tekniğe Etkisi

Tekniğin kavramsal değişimi, bir varlık anlayışının uzantısını göstermektedir. Ancak bilimin açıklamayı amaçladığı ve teknolojinin uygulandığı dünyada modernite, insan yaşamını etkileyen -bir unsur olarak "iktisat" aracılığıyla meydana getirilmiştir.¹³ Hatta öyle ki; iktisat, bilimselleşme gayretleri içerisinde var saymış olduğu ilkelerle diğer sosyal bilimlerin sınırlarını da çizmiştir. İktisadın evrensel uygulanabilir bir teori kurma gayretleri ile geniş alana yayılması ve hakim bir konumda olması onu önemli bir alan kılmıştır. İktisadın evrensel ve kültürler üstü bir bilim olduğu, tabiat kanunları gibi kendine ait kanunlarının bulunduğu anlayışı, onu tarihsellikten kurtarmakta olduğu gibi bilim ile de işbirliği yapmasına imkan sunmaktadır (Özel, 1995: 17-18; Kurmuş, 1982; Fine&Milonakis, 2014: 38). İktisadın bilimselleşmesi, bilim anlayışına bağlı olarak gelişmiştir. Bilim anlayışı ise kendini varlık tasavvuruna göre kurmaktadır. Varlık tasavvurunun iktisadi düşünceye etkisi, bilim ile kurulan irtibata bağlıdır.¹⁴ Sombart'ın da açıkladığı gibi, "ekonomik akılcılığı, teknik akılcılık doğurmuştur" (Sombart, 2020: 363). Ayrıca sanayileşmenin teknolojik temelini sağlanması, teknolojinin kendisinin bir "sanayi" haline gelmesinden itibaren etkilerinin büyüklüğü ve derinliğinin kolaylıkla açığa çıkması da önemini göstermiştir. Sanayileşme süreci daha başlangıcından itibaren teknik gelişme farklılığı göstermesi anlamında "eşitsiz" gelişme özelliği göstermiştir (Üşür, 2021: 79). Bu eşitsizliğin arkasında sanayileşmeyi teknolojik ilerlemelerin sağlamış olması yer almaktadır. Bu çalışmanın bir diğer amacı, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin "iktisat" ile bilime ve dünyaya nasıl hakim olduğunun tarihsel seyrini göstermektir.

Toynbee'ye göre medeniyetler esas itibarıyla dinî kıymetler etrafında doğmaktadır. Ancak son 250 yıllık dönemdeki medeniyet anlayışı ise "Batı medeniyeti"¹⁵dir ve bu medeniyet, esas itibarıyla iktisadi kıymetler etrafında kurulmaktadır. Toynbee şöyle devam etmektedir; "Batı medeniyeti şu son çağa ait bir şeydir. Gerilere gidecek olursak binlerce sene evvel de medeniyet vardı, demek ki Batı medeniyeti olmadan da kültürler ve medeniyetler oluyor, şu halde teknoloji insanlara hakim olmadan da insanlık yürüyebiliyor" (Güngör, 1993: 81).

¹³ Makinenin kapitalizme özgü daraltılmış anlamı, bir yandan tam olarak 'aletlerden ilham alan şema'nın yapıldığını yapıyor; ... diğer yandan makinenin tekniğe indirgenip toplumsallıktan soyutlandığı nokta" yani teknik ve bilimin yalnızca kapitalizmin amaçları için kullanıldığı, kârlılığın artması ve maliyetin düşmesi açısından ele alındığı nokta. Bu alıntı, bilim, teknik ve iktisadın birlikte kurduğu düzen ve bunun tarihsel gelişimi için bir ön bilgidir. Artık insanı ve makineyi karşılaştırmayı, aralarındaki denklilikleri, uzantıları düşünmekten ziyade daha karmaşık olan bu üçlü ilişkinin zeminini/metafiziğini veya oluşturmuş oldukları büyük tabloyu çözümlemek söz konusudur. İnsanın, makinenin parçası haline geldiğini; daha büyük bir makine oluşturmak üzere başka bir şeyin parçası haline geldiğini göstermek üzere iletişime sokulduğunu bilmek önemlidir. İnsan ve makine, makinesel bir iletişim halindedir. Bkz. Ilker Karadağ, a.g.e., s. 174-180.

¹⁴ Bilim anlayışı, varlık anlayışına bağlıdır. Ontoloji, Epistemolojiden önce gelir. Felsefe tarihi açısından da böyledir. Önce varlığın ne olduğu sonra bilgisi tartışılmıştır. Bilgi, bilime bağlıdır.

¹⁵ Batı medeniyeti ifadesi her açıdan bir çok anlama geldiği gibi varolanın varlığının Batı'ya ait yorumudur. Adlandırma-belirlemeler aracılığıyla nesnenin nesnelliğini bugünkü anlamıyla kuran bir medeniyettir. Bkz. Martin Heidegger, Sanat Eserinin Kökeni, s. 17; Martin Heidegger, Bilim Üzerine İki Ders, s. 71-83.

Bilgilerimizin faydalanılabilir/uygulanabilir kılınması amacıyla gelişen teknoloji ve ilerleme düşüncesi, bugünkü Batı'yı doğurmuştur. Batı'nın karşısında bulunan toplumlar da bu medeniyetle ilişkilerini belirleme sorunu ile karşı karşıyadır (Güngör, 1993: 81; Topçu, 2017: 19). Toplumların kendilerini bu medeniyete göre ayarlama düşüncesi, yeni bir tarih yazımı ile kendini kurmaktadır. İndirgemeci ve oryantalist Batılı tarih yazımı, medeniyet ve teknoloji arasında bir bağlantıyı da oluşturmuştur. Bu açıdan sanayileşmenin ve sanayileşme ile senkronize olan teknolojinin, "ilerleme" için ön koşul sayıldığı bu tarih anlayışında teknolojinin nasıl anlaşıldığı, nasıl yorumlandığı önem arz etmektedir.¹⁶ Teknoloji, medeniyetlerin varlık tasavvuruna göre yorumlanabilen ve temsil ettiği anlam ile temsile konu olan yapısının kendisinden itibaren ve kendisine özgü sergilenişi ile çağın ve bulunduğu ortamın unsurlarını birleştiren bir düzendir. Bu açıdan teknolojiyi yorumlayacak olan şey, medeniyetin varlık için oluşturduğu düzendir.¹⁷ Yani herhangi bir unsur (teknoloji), hangi bütünün (medeniyet/metafizik) parçası oluyorsa, o bütün tarafından çözümlenir. Bu çözümlenme, eserin/şeyin/unsurun yapılışını da içerir. Yapılışında yapanın hafızasından, dışsal olanın temsili olarak değil, kimlik ve aidiyetinin izini taşıyan başlı başına bir sembol olarak doğar; hayalgücü ve düşünce ile yoğrulmuş zaman ve mekan bağlamında malzeme ne olursa olsun mimetik/poetik anlama kavuşarak eser halini alır (Haşlakoğlu, 2016: 214).¹⁸ Yani bilim ve teknoloji, içinde geliştiği kültür ve topluma göre şekillenir. Bilim ve teknolojinin şekillenmesinde o toplumun "dünya görüşü" önemli bir konumda yer almaktadır (Kneller, 1998: 193; Güngör, 1986: 24).¹⁹

Bütün medeniyetler lafız/dilde ve mana/anlamda kendilerine özgü varlık tasavvuruna ve dolayısıyla dünya görüşüne dayanmaktadır. Dünya görüşü, lafız ve manada varlığa ve anlamına ilişkin tamamlayıcı ve boşlukları giderici bir etki ile o medeniyetin kimliğinden açığa çıkar. Medeniyetin varlık tasavvuru ise o medeniyetin varlık karşısında geliştirdiği anlamın ötesinde bütünlüklü bir bakışın, duruşun ve tutumların toplamı ile ifadesini bulur. Dünya görüşü ve varlık tasavvuru, bilişsel yeteneklerin ötesinde ve bilgiyi elde etme metodunun arkasında soyutlama faaliyeti iken, diğer tarafta insanların bu bilgiyi eyleme dökmesinde ve davranışlarını ayarlaması konusunda temel ilkeleri ortaya koyar. Yani bir medeniyetin varlık tasavvuru ve dolayısıyla dünya görüşü, bir yandan o medeniyetin bütün teorik birikimine ve bilgisine kaynaklık ederken diğer yandan medeniyetin kendine has kültürünü, hayat formlarını ve pratik ilkelerini de bünyesinde taşır. (Kalm, 2010: 5-21; Düzgün, 2020: 79-85).²⁰

Her teknik nesnesi belli bir kültür ortamının nesnesidir; o ortamda varlığını kazanmıştır ve varlığını bu ortamda sürdürür.²¹ Teknik nesnelere, her türlü değer ve anlamı, içinde yer aldığı kültürden alır ve

¹⁶ Teknolojinin nötr olduğu, insanın ona vereceği anlam ile kendini açığa çıkaracağı üzerine Bookchin'in düşünceleri için bkz. Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, Çeviren: Yavuz Alogan, İmge Kitabevi Yayınları, 2019, s. 847.

¹⁷ Foucault'ya göre, düşünceler, şeylerin dizilimini sağlayan ortamın ve düzenin temsilleri ve işaretleri içinde onlara bağlıdır. "Kendilerine özgü özlere geri çekilen: onları harekete geçiren gücün, onları ayakta tutan örgütün, onları üretmeye son vermeyen oluşumun içine yerleşen şeyler, temel gerçekleri içinde, tablonun mekanından kaçmaktadırlar. (...) Şeyler, (...) mekanda, kendi örgütleriyle, gizli damarlarıyla, onları eklemleştiren mekanla, onları üreten zamanla birlikte var olacaklardır... Temsil, şeyler ile bilginin ortak oldukları varoluş tarzını (tanımlar)." Bkz. Michel Foucault, a.g.e., s. 337-338.

¹⁸ Willendorf Venüs'ünün dönemler arasında ulaştığı anlam ve anlam değişikliği, bunun en açık ve en güzel örneğidir.

¹⁹ Erol Güngör, bu yorumu kültür-medeniyet ayrımı üzerinden yorumlamaktadır. Teknoloji, doğduğu toplumun bir parçası olarak şekillenir ve kültür çözümlenmeden teknoloji çözümlenemez. Bkz. Erol Güngör, a.g.e., s. 24.; "Sosyal ve siyasi kargaşa arasında doğan yeni dünya görüşleri ve ideolojiler, sık sık bilimde devrimler yapılmasına katkıda bulunur. Mesela, evrim konusundaki düşünen Darwin, yükselme dönemini yaşayan Laissez-faire kapitalizminin dünya görüşünden ve ideolojisinden etkilenmiştir. Onun kuramı böylelikle bu dünya görüşünü ona bir biyolojik çerçeve ekleyerek pekiştirmiştir." bkz. George F. Kneller, a.g.e., s. 193.

²⁰ Goulet, modern teknolojinin girdiği kültürlerde verimlilik anlayışını sosyal ve kültürel değerlere göre şekillendiğini ifade etmektedir, "sahradaki bedeviler için en verimli çalışma, kendilerine ibadet etme imkanı veren bir çalışmadır." Bkz. Erol Güngör, a.g.e., s. 37.

²¹ Deleuze ve Guattari'ye göre her teknoloji, ortaya çıkmasını sağlayacak materyal, tarihsel hatta duygusal koşullara ihtiyaç duymaktadır. Aletten gelişmiş makineye giden teknolojik evrim çizgisinin toplumlara şekillendirmesi değil; toplumsal düzenlemenin tekniği, hangi toplumda, hangi zamanda, hangi koşullar altında, kimin tekniği kullanacağını, ne yönde ve ne kadar geliştireceğini belirlemesi söz konusudur. Teknik nesne, her zaman kendisini önceleyen ilişkilere bağlı ve bu ilişkiler bir toplumsal formu pek çok odağı bakımından devreye sokan toplumsal ilişkilerin bir uzantısıdır. Bkz. İlker Karadağ, a.g.e., s. 150.

onunla ölçülür (Uygur, 1989: 48).²² Bu bağlamda modern teknolojiye yol açan şey Greklerin entitelerin varlığını kavrayış tarzıdır²³ (Zimmerman, 2021: 55). Topluların tekniğe bir etkisi var ve bu etkinin yönü ve tarihsel seyri hakkında çalışmalar da mevcuttur. İşıya Üşür, "Teknoloji Felsefesi Üzerine ya da Tarihin Tanrısı Teknoloji midir?" başlıklı makalesinde toplum ve teknoloji arasındaki ilişkinin niteliğini ve bu ilişkinin yönünü incelemiştir. Bu çerçevede teknoloji ve toplum arasındaki ilişkide üç ayrı görüş bulunmaktadır;

1. Teknolojinin nötr olduğunu öne sürenler
2. Teknolojinin toplumu belirlediğini, biçimlendirdiğini veya koşullandırdığını öne sürenler,
3. Teknolojinin toplumsal olarak belirlendiğini, inşa edildiğini öne sürenler (Üşür, 2021: 173-190).

Bugün üç görüş arasında en çok kullanılan, son dönemlerde tartışma imkanı sunan ve gerçeğe ulaşmada sağlam temeller oluşturan üçüncü görüştür. Teknolojinin toplumsal belirlenmesinden ziyade, insan eylemlerinin ve anlam dünyasının teknolojiyi şekillendirdiği, teknolojinin üretim amacının dışında farklı bir şekilde kullanılabilirdiği ve yorumlanabilirdiği bir inşa süreci olduğu düşüncesi²⁴ (İlhan & Aydınoglu, 2023: 19).

Dünya görüşü teknolojiyi şekillendirdiği gibi teknolojik değişimler de dünya görüşünde değişmelere yol açacak uygun zemin oluşturur. Dünya görüşü, inanç ve manevi tutumlardan ortaya çıkaran bir unsur olmakla teknolojinin yönünü tayin etme gücü vardır. Burada etkileşimin kültürden teknolojiye ve teknolojiden kültüre doğru olduğu yorumları eksik kalacaktır. Sadece kültürlerin teknolojiyi etkilemesi yanında modern yaşamın, hayatın bütünlüğünü parçalaması ve işbölümü varsayımıyla toplumun mekanikleşmesi gibi örnekler, teknolojik değişimin kültüre etkisini açıkça göstermektedir (Güngör, 1986: 17). Ayrıca her bir medeniyet birbiri için farklılık arz ettiği gibi, kültür ve teknoloji birbirini etkilediği gibi; tek bir medeniyetin dönemler arasında farklılıkları da etki sahası içerisindedir. Sözelimi, buhar makinesinin İskenderiyeli Heron tarafından icat edilmeyip Papin tarafından icat edildiğine dair tartışma, buna önemli bir örnektir. Buhar makinesini İskenderiyeli Heron meydana getirememiştir; çünkü evrenin sınırlı oluşu ve Tanrı'nın arzusunun sadece sınırlı bir alemde etki yapmakta olduğu düşüncesine hakimdir. Sahip olunan bu düşünce sebebiyle şekillenen alem anlayışı içinde buhar makinesinin icat edilmesi mümkün olmamıştır. Bu icadın doğuşu, ancak alem düşüncesine göre mümkündür. Ayrıca Heron için ateş, dünyevi gözle açıklanamayacak bir kuvvettir ve ateşin açıklamasını yapmak günahıdır. Bu yüzden Heron döneminde değil Papin döneminde icat yapılabilmıştır (Kiaulehn, 1971: 124).²⁵

²² Her üretim tarzının kendine özgü mantığının, diğer toplumsal biçimlerden ayırt edici özellikleri bulunmaktadır. Teknolojiyi geliştirmeye zorlayan kendine özgü mantık, kapitalizmdeki rekabetçi mantıktır. Bkz. Mustafa Kemal Doğru, a.g.e., s. 73.

²³ "Greklerle karşılaşılan her şey, 'mevcut olan'dır." Bu düşünce Greklerin entiteleri algılama şeklidir. Oysa Heidegger'e göre mevcut olan, mevcut olmayandan çıkar. Greklerin bu düşüncesi varlığı "somut" veya "görünen" olarak ele almasına neden olmuştur ve bugünkü tekniğin algılanışını tarihsel olarak dönüştürmüştür. Bkz. Martin Heidegger, Tekniğe İlişkin Soruşturma, s. 16-17.

²⁴ Son dönemlerde kullanılan ve sosyal gerçekliğe ulaşmada etkin olarak kullanılan bir metottur. "Sosyal inşacı bir kuram" olan "teknolojinin sosyal inşası" (TSİ), kısaca teknolojinin çıktığı belirlenmesinden ziyade insan eylemlerinin ve anlam dünyasının teknolojiyi şekillendirdiği bir kuramdır. Bkz. Ali O. İlhan, Arsev U. Aydınoglu, Herkes İçin 'Bilim, Teknoloji ve Toplum, Fol Kitap, 2023, s. 19.

²⁵ Mehmet Genç'ten dinlediğim bir anıyı burada aktarmak isterim. Erol Güngör ile beraber gittikleri Almanya'da kütüphanede Almanların itibar ettiği bir bilim adamının (ismini şimdi hatırlamıyorum) kitabını okurlar. 1930'larda yazılan eserde, "aya ancak 1000 yıl sonra ayak basılabilecektir" sözünü görünce şaşırırlar. Çünkü aya ilk defa 1969'da ayak basılmıştır. Böylesi itibar gören bir bilim adamının bu kadar bariz bir hata yapmasını Mehmet Genç anlamlandıramazken; Erol Güngör şu notu ekler; "Savaş (II. Dünya Savaşı) 1000 yılı, 10 yıla düşürecek rekabeti tetikler." Bu not, icadın içinde bulunduğu dönemin algısından ve durumundan ne kadar etkilendiği göstermesi bakımından önemlidir.

Dünya görüşü, medeniyetlerin varlık karşısında geliştirdiği araştırma basamaklarının ve varlığın hakikatini keşfetme arzusunun özgün ve kültürel duruşunu ifade eder. Bu faaliyette ortaya çıkan düşünceyi ve bu düşüncenin davranış, ahlak kodlarını da içinde barındırır. Varlıklarda, tek başına, varlığa dair onun içerdiği nitelik ve özellikler bulunmaz. Ancak tasavvur veya dünya görüşü etrafında varlığa dair nitelik ve özellikler açığa çıkar. Varlık tasavvurunun, dünya görüşünün önemi de buradadır; herhangi bir varlığın anlamı, diğer varlıklar arasında bulunduğu ortak bir zeminin (dünya görüşünün) içinde ortaya çıkması dolayısıyla. Bu bağlamda dünya görüşü, varlığı açıkladığı gibi açıklanan bu varlığa karşı geliştirmesi gereken davranış ve eylemleri de ifade eder. Bu kapsayıcı tanımda hem tasvir edici hem de değer-yüklü ve ahlak merkezli bir tutum bulunmaktadır (Kalın, 2010: 22; Düzgün, 2019: 45). Willendorf Venüs'ü ile ilgili örnekte belirtildiği üzere, "Bereket Tanrısı" anlamı taşıyan heykelin "alet yapıcı" olarak nitelendirilmesi, dönemin sahip olunan "varlık tasavvuru" nun bir uzantısıdır.²⁶ Willendorf Venüs'ü gibi "teknik" de açığa çıkmakta ve açığa çıktığı anlam, sahip olunan varlık tasavvuruna/dünya görüşüne göre biçimlenmektedir. Bugünkü teknoloji, Heidegger'in modern teknoloji yorumuyla anlamını kazanmaktadır. Heidegger'e göre modern teknolojinin birbiriyle bağlantılı üç anlamı vardır;

1. Endüstriyalizmle ilişkilendirilen teknikler, aygıtlar, sistemler ve üretim süreçleri
2. Genellikle moderniteyle ilişkilendirilen rasyonalist, bilimsel, komersyalist, faydacı, antroposantrik/insanmerkezci, seküler dünya görüşü
3. Şeyleri/ürünleri hem endüstriyel üretim süreçlerini hem de modernist dünya görüşünü mümkün kılan çağdaş anlama modu" (Zimmerman, 2021: 23).

Tarih içindeki teknolojik değişim, şeylerin anlaşılma tarzını bu üç anlam üzerinden değiştirmiştir. Sanayileşme ve modernizm, teknolojik çıktılar (ürünleri, eşyaları) teknolojik güç lehine genişletmektedir ve bu zemine giren her şeyin "hammadde" olarak anlaşılmasına doğru geliştirmektedir. Teknoloji, bugün bilimsel ilkelere göre tasarlanarak inşa edilmektedir. Teknolojinin bilimle kurduğu bu irtibatın arkasında ise "prodüksiyonist/üretim için üretim metafiziği" vardır. Heidegger'e göre "Batı'nın yol açtığı bu metafiziğin tarihi, prodüksiyonist metafiziğin kendini serimlemesinin tarihidir." Bu tarih, Greklerin "prodüksiyonist/üretim için üretim metafiziğinin zamanla modern teknolojiye dönüşerek dejenere olma tarzının" ve bu metafiziğin içinde varlığın "kaynak" olmak dışında başka hiçbir şeyin olmadığı görüşünün tarihidir (Zimmerman, 2021: 23-27).

Modern dünya görüşünün prodüksiyonist/üretimci metafiziğini kuran bu tarih, Platon'un "tekhne" yorumuyla başlar ve bilimsel ilkelere göre inşa edilir. Bu tekniği doğuran evren anlayışının bilimsel inşası, dünya geneline iktisadi düşüncelerle yayılır. Bu bağlamda "tekhnik" in kavramsal gelişimi, iktisadi düşünce tarihi içinde önem arz etmektedir.

²⁶ Açıkça ifade edilsin edilmese, Heidegger'in arka plan ya da 'ön-anlayış' (pre-understanding) olarak ifade ettiği zımnî ve açık 'dünya-görüşü' ve 'dünya-tutumu', bütün insan davranışlarına yön verir. İnsanlar günlük yaşamlarında bu 'arka plan dünya görüşü'nün çoğu zaman farkında değildirler. Fakat bu, dünya görüşü ile pratik tutum ve davranışlar arasındaki ilişkinin varlığını ortadan kaldırmaz. Medeniyet diye tarif ettiğimiz inanç, fikir ve eylemler, dünya görüşü ile pratik hayatın buluşma noktalarında ortaya çıkarlar ve bir toplumun medeniyet bilincini inşa ederler." Bkz. İbrahim Kalın, a.g.m, s. 23.

Tekhne, Teknik, Teknoloji

Teknoloji, insanın dünyaya ve doğaya ilişkin algılarını yapılandırmaktadır. Teknoloji, insanın doğa ve evrenle başa çıkma yöntemi sonucu gelişen, hayatın devamlılığı için üretim sürecini ortaya koyan, toplumsal yaşamı ve ilişkileri kolaylaştıran ve bunlarla meydana gelen zihinsel sürecin kavramlarını açığa çıkaran bir terimdir (Özalp, 2020: 74-75; Kabadayı, 2021: 10). Teknolojinin kökü “tekhne” kavramından gelmektedir. Tekhne’nin Latince çevirisi “ars”tır. Günümüzde bu kelime “art” yani “sanat” olarak kullanılmaktadır. Germence karşılığı ise “kunst”tur. Kunst; bilgi ve kabiliyet birleşimi anlamındadır. Netice itibarıyla tekhne, sanat ve teknik beceridir. Tekhne, eski Yunan yaşama biçiminin hemen her alanında görülen bir kavramdır. Herhangi bir işte beceri, hüner, kahinlik gibi anlamlara geldiği gibi; her türlü zanaat ve sanatı da içeren şekilde geniş bir çerçevede kullanılmaktadır. Bu kadar geniş bir alanda kullanılan tekhne kavramı, “bir işi yapma becerisi” olarak kısaca ifade edilebilir (İnam, 2005: 105). Tekhne bilgiye, yaratmaya, aramaya ve güzel sanatlara dayalı anlamıyla Tanrısal nitelik taşımaktadır. Tekhne’nin Tanrısal nitelik taşıması; yaşamın anlaşılması, kavranması, Tanrıların insana dönüşmesi ya da insanın Tanrılaşması biçiminde yorumlanabilmektedir. Yaratılışın da “tekhne” olduğunu vurgulamak bu açıdan önemlidir.²⁷ Ayrıca Prometheus efsanesine göre, tüm canlı türlerini mükemmel biçimde donatmış olan fakat insanı çıplak ve silahsız bırakmış olan Epimetheus’un unutuşunu onarmak için Prometheus’un çaldığı ateş (teknikler) ile insan, yaratılışındaki kusurundan dolayı doğanın ve hayvanın efendisi haline gelmiştir²⁸ (İnam, 2005: 91; Ertuğrul, 2023: 211).

Tekhne, esas itibarıyla yaratıcı ve üretici bilgi formuna verilen isimdir. Diğer açıdan zihni faaliyetlerdir; ilmi bilgi ve bilgelik ile karşılaştırılabilecek faaliyetlerdir. Bu yönüyle tekhne’nin hakikatle ilişkisi bulunmaktadır²⁹ (Ruin, 2017: 59). Tekhne, ruhun hakikate ulaştığı 5 yol tarzından biridir. Tekniğin iki farklı anlam (sanat/maharet ve araç/alet) mirası vardır. Heidegger’in teknoloji eleştirisi de burada oluşmaktadır.³⁰ Eski felsefe geleneğinde tekhne, bir yandan “bir amaç için araç” olarak görülürken diğer yandan “bir insan etkinliği olarak zanaata/sanata” tekabül etmektedir.³¹ Aristo’ya göre tekhne; yapıyla ilgili akli bir niteliktir. Aristo bu kategorileştirmeyi yaparken bilim sınıflamasında sanatı, bilimin altına yerleştirmekte ve aklın payını tekhne tanımında vurgulamaktadır. Bu bağlamda tekhne, akla dayalı meydana getirme yetisidir (İnam, 2005: 116). Aristo’ya göre tekhne, bir kullanım değerinin nasıl ve niçin üretildiğini soran toplumsal ve etik bir kavramdır. Tekhne, sadece hammaddeyi, araçları değil, aynı zamanda üreticiyi de kapsayan bir genişlik içinde ele alınır. Tekhne kavramının içerisinde “insan” daima vardır³² (Uğurlu, 2008: 255).

²⁷ Bu açıdan “yaratılış kaideleri” içinde tekhne’yi barındırır. Ayrıca “insan etkinliğinin her alanında yapısı gereği tekhne bulunur.” Bkz. Ahmet İnam, Teknoloji Benim Neyim Oluyor?, ODTÜ Yayıncılık, 2005, s. 104.

²⁸ Bu efsane, tekniklerin insana, bedensel olarak donatılmamış ve çıplak yaratılmış bir varlık olması sebebiyle gerekli olduğunu vurgular. İnsan ancak kendine özgü bir şeyin yokluğundan itibaren kendine özgü vasıflar elde edebilmiştir.

²⁹ Tanrısal düzenin bir tekhne içinde gerçekleştiği ve dolayısıyla Tanrısal düzenin tekhne ile bozulabileceği endişesi, Eski Yunan kültürüne kadar dayanmaktadır. Tekhne, dinsel bir yapı taşıyarak doğa ile içiçe ve güzel sanatlarla arasındaki bağı koruyup kültürdeki etkinliğini sürdürmektedir. Bkz. Ahmet İnam, a.g.e., s. 93-103.

³⁰ Martin Heidegger’in felsefe ve düşünme arasındaki ayrımı bu bağlamda görülmelidir. Heidegger, tekhne kavramı ile kavramın orijinal kökenine dair soruşturma yürütür. Heidegger’in bu konudaki bakış tarzı için bkz. Frederic de Towarnicki, Martin Heidegger/Anılar ve Günlükler, Çeviren: Zeynep Durukal, YKY, 2020.

³¹ Tekhne iki anlam içermektedir. Bunlardan biri araç, alet, edevattir. Diğeri ise bilgi, maharet, zanaat bilgisidir. Tekhne’nin bu iki anlamı, Heidegger’in Varlık tasavvurundan hareketle yorumlanabilmektedir. Bkz. Heidegger: Teknoloji ve İnsanın Geleceği, Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, 2017.

³² Hipokrates’e göre “insan sevgisinin olduğu yerde tekhne sevgisi vardır.” bkz. Ahmet İnam, a.g.e., s. 117.

Tekhne, her şeyden önce Antik Yunan'da episteme anlamındadır. Bu anlam, hakikate giden "bilgi değeri" taşımakta olup, "poesis" olarak da anlaşılmaktadır. Tekhne, meydana getirme-açığa çıkarma-yapma-etme anlamını içeren ve yaratıcılık barındıran bir meydana getirme olarak tanımlanmaktadır. Resim, heykel, terzilik, mimarlık faaliyetleri bir "tekhne" olduğu gibi; tıp, optik, matematik, astronomi de aynı biçimde bir tekhne faaliyetidir. Yani tekhne, her türlü "meydana getirme faaliyeti"nin esasıdır. Antik Yunan'da bir heykeli mobilyadan ayıran bütünüyle birbirinden "amaç" olarak "farklı" meydana getirme faaliyetlerine bağlı oluşudur. Birinin meydana getirilişinde diğerinden daha az ya da daha çok tekhne bulunmasından dolayı farklılık arz etmez (Haşlakoğlu, 2016: 49).

Platon'a göre tekhne genellikle sanat, beceri veya zanaat olarak değerlendirilmektedir. Platon'un düşüncesine göre tekhne, dünyevi gerçeklikten ziyade ideal gerçekliği taklit etmek için kullanılır.³³ Ona göre ürünü olmayan eylem, yani her etkinlik de tekhne'dir. Platon'un diyaloglarında tekhne ile episteme'yi bir tuttuğu görülmüştür. Tekhne'nin bilgi ve kuramsal bilgi olabileceği, onun Yunan kültüründe hemen her öğeyi içerdiğinin bir göstergesidir. Sokrates, ustaca bilgilerin dayandığı tekhne bilgisi ile tanrısal sezginin dayandığı bilgi arasında keskin bir ayrım yaparak tekhne'nin yönünü tayin etmiştir. Platon, Sokrates'in bu ayrımını geliştirerek düşüncesini devam ettirmiştir. Platon'un ezellik/ebedilik üzerinden kurduğu metafiziğinin uzantısı tekhne'nin ikili anlamının ayrılmasına neden olmuştur. Platon'dan sonraki düşünce, bu ikili ayrımı yaparak Tanrı'yla birlikte bütün şeylerde bölünme yaratmıştır.³⁴ Aristoteles ile birlikte ise tekhne, eski bütünlükten kopmaya başlamış; Aristoteles bu bütünlüğü koparmaya çalışmıştır. Yaptığı tasnifleme, tekhne'nin, "sanat" anlamını kaybederek sadece "araç, hesap" yönünün açığa çıkmasına neden olmuştur³⁵ (Murdoch, 2020: 449-450; İnam, 2005: 112).

Antik Yunan'da "tekhne" denildiğinde sahip olduğu her iki anlam da anlaşılırken, zamanla "sanat, maharet" anlamını kaybederek "araç, alet" anlamını öne çıkarmıştır.³⁶ Antik Yunan filozoflarının, Nietzsche'nin ifadesiyle kavramları "mumyalaması", Heidegger'in ifadesiyle "donuklaştırması", tekhne'nin ikili anlamından sadece ilk anlaşılan şeye (alet/araca) mumyalanmasına sebep olmuştur. Sanat/maharet ve araç/alet anlamından, sadece "araç" anlamını içerecek forma bürünmüştür (Nietzsche, 2012: 19).

³³ Klasikçiler, sanatçıların anladığı "techne" ile ozan ve müzikçilerin anladığı "sophia" arasında bir ayrım yapıyorlardı ama duygusuz değildiler. Yunanlılar dinginliğe (poetik, sükunet) önem veriyorlardı çünkü tutkunun neye yol açabileceğini biliyorlardı. Platon duyguyu "susturmak" istiyordu çünkü serinkanlı, akılcı düşünceyi bölüyordu." Düşüncenin iki biçimi var; hesaplayıcı ve sükunetle düşünme. Bkz. Peter Watson, a.g.e., s. 212.

³⁴ Prodüksiyonist/üretimci metafizik, Platoncu ayırma düşüncesi ile başlamıştır. Sürekli mevcut olan, zamansallıktan uzak olanın gökte ve Tanrı'nın da göğe hapsedildiği bu düşünce ile birlikte Batı düşüncesi oluşmuştur. Aydınlanma ile akıl, gökten daha önemli hale gelmiş ve Tanrı öldürülmüştür. Nietzsche "Tanrı öldü" derken eski Platoncu-Hristiyan ezeliyet-ebediyet iddialarının çöktüğünü söylemiştir. Bkz. Michael E. Zimmerman, a.g.e., s. 309; "Nietzsche, Heidegger'in teknoloji eleştirisini kuran önemli bir şahsiyettir. Nietzsche'nin hayat formlarının sadece bekayı amaçlayarak hayatta kalamayacaklarına işaret ederek Darwin'in en güçlü olanın hayatta kalması doktrinini eleştirmesi Heidegger için kurucu unsurdur. Nietzsche'nin 'Güç Tutkusu' olarak adlandırdığı bu durum Heidegger'i düşündürür; 'Varlık bu şartlar altında önceden hesaplanabilir olandan başka bir şey değil midir?' Bkz. Iain D. Thomson, Heidegger Ontoteoloji, Teknoloji ve Eğitim Politikaları, Çeviren: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, 2012, s. 93-94.

³⁵ Gilbert Simondon'un "bireyleşme" tezine bağlı olarak Aristotelesçi maddeformculuk anlayışı, tekniğin bireyleşmesi sürecini aksatmıştır. Aristonun maddeye dair düşüncelerinin sonraki yüzyıllarda maddeformcu bir yapıya bürünmesi, tekniğin anlam daralmasına neden olmuştur. Maddeformcu anlayış, maddenin şekillenmesi işleminin ana unsurlarından biri olan enerji faktörünü yok sayarak teknik operasyon gölgede kalmasına neden olmuştur. Aristotelesçi Maddeformculuk, insanın doğaya teknik yoluyla hakimiyeti düşüncesini temellendiren önemli bir anlayıştır. Tekniğin anlam daralmasının Aristoteles'ten sonraki çalışmalarla tarihsel dinamiği bu maddeformcu anlayış üzerinden değerlendirilebilir. Bkz. Erineç Aslanboğa, Gilbert Simondon'un Teknik Nesnelere Üzerine Bir Deneme, Çağdaş Felsefe ve Teknik (içinde), Editör: Tacettin Ertuğrul, Pinhan Yayınları, 2023, s. 117.

³⁶ Tekhne nötr bir kavram olmakla, hangi anlam ona yüklenirse o şekilde açığa çıkacaktır. Tekhne, sanat anlamı olarak, ortaya çıkış dizisi itibarıyla nötrdür. Etkilediği ve etkilendiği unsurlar itibarıyla bağlı olduğu kültürün anlamı altındadır. Açığa çıktığı andan itibaren bir kimliğe bürünür. Bir binanın "meyhane" ve ya "cami" olması binanın binalığını etkilemez. Bina hangi sıfatla bürünürse ona yönelik anlam kazanır. Tekhne de böyledir. Bu yüzden Ahmet İnam'ın dikkat çektiği gibi "Tekhne'nin bağımsızlığı yoktur, tutkuların ve güçlerin boyunduruğundadır." Ayrıca Oğuz Haşlakoğlu'nun da belirttiği gibi; "tekhne'nin en belirgin özelliği kendiliğinden (otomatik) bir sebep (aitia automate) taşımayağıdır ki bu her zaman bir failin varlığını zorunlu kılar. Bkz. Oğuz Haşlakoğlu, a.g.e., s. 49; Ahmet İnam, a.g.e., s. 101.

Heidegger, tekhne kavramının bu değişimini Grek³⁷ düşüncesine bağlayarak kavramın donuklaştığını ifade etmektedir. Heidegger'e göre Tekhne kavramının algılanmasının dönüşümündeki ilk kırılma Grek dili ve düşüncesidir. İkinci kırılma, Aydınlanma düşünürlerinin ve dolayısıyla Kartezyen düşüncenin dünyayı, evreni ve insanı yorumlamasında gerçekleşmiştir. Modern dönemdeki teknoloji anlayışını ise bu tarihsel gelişme üzerinden yorumlamaktadır (Borgmann, 2017: 205). Modern teknoloji, her şeyi "bir amaç için açığa çıkmış araç" olarak görmektedir. Bu bakış, insan dahil bütün her şeyin "kaynak/enerji" olarak görülmesine neden olmakta ve her şey "üretim"e dayatılmaktadır.

Tekhne kavramındaki ikinci kırılma Aydınlanma düşüncesidir. Avrupa'da kabul gören Leibniz, Bacon ve Descartes'in düşüncesi olmuş ve bilim, Descartes'in öğrettiği ilkeler doğrultusunda şekillenmiştir. Aydınlanma hareketinin dinamik etkisi, Descartes'in tasavvur ettiği "doğanın matematiksel yorumu" içerisinde görülmüştür. Bu bağlamda dönemin düşünürleri tarafından izlenen yol da "analitik akıl yürütme" olmuştur. Bu çerçevede Francis Bacon tarafından ileri sürülen yeni araştırma yöntemi 17. yüzyıl bilimini oluşturmuştur. Bacon deneysel, tümevarımsal yöntemi savunurken; Descartes rasyonel, tümdengelsel yöntemi savunmuştur. Newton ise her iki yöntemin uygun bir sentezini yaparak bugüne kadar gelen bilimsel anlayışı inşa etmiştir. Aydınlanma düşüncesi içerisinde Bacon sistematik deneyde; Descartes matematiksel çözümlemede etkin olmuşlardır. Bu iki düşünceyi aşan Newton ise, doğa bilimlerinin temelini oluşturmuştur. Organik ve canlı evren/âlem anlayışı, yerini zamanla mekanik evren anlayışına bırakmıştır. Makine gibi işleyen bir evren karşısında bu evreni matematiksel zihinle çözümlenecek insan tasavvuru. Bu açıdan kesinliğe erişmenin güvenilir bir aracı olarak birey ve akıl bu evren tasavvurunun tezahürü olmuştur. Bu dönemin düşünürleri, insan ve matematiksel akla güvenmeyi öncelemiştir (Hazard, 1973: 152-153; Özkan, 2002: 15).

Descartes ile birlikte Aydınlanma döneminin merkezindeki kavram, mekanik evren ve dolayısıyla mekanik tabiat kavramıdır. Bilimin dili, bu yeni kavrayışa göre matematiktir; çünkü olguların kesinlik içerisinde ifade edilmesini matematik sağlamaktadır. Evreni gizli, kapalı bir bütün olmaktan, açığa çıkarıp kurtaran Newton'un yer çekimi yasası, yeni bir evren tasarımını ortaya koymaktadır. Newton, kendi kendine işleyen bir mekanik evren tasarımına en büyük katkıyı yapmış olmakla birlikte yine Tanrı'yı bu tablonun işleticisi olarak görmektedir; matematikçi olarak Tanrı. Mekanik bir evren; diğer tarafta matematikçi bir yaratıcı fakat kurduğu denkleme müdahale etmeyen, denklemin dışında bir Tanrı (Çiğdem, 1997: 61-62). Bu Tanrı tasavvuruna bağlı olarak olgu ile anlamın ayrıştığı öznesiz ve yapısız bir dünya meydana gelmiştir³⁸ (Touraine'den aktaran Seçilmiş, 2020: 12).

Heidegger'e göre Descartes ile birlikte doğanın, yeryüzünün gökyüzü/yerötesi güçlerle ilişkisi kesilmiş; yerin maddesi sırt olmaktan çıkmış ve insan akli, doğayı kavramaya ve anlamaya başlamıştır. Metin Sarfati'ye göre bu durum, iktisadın bilimleşmesinde etken olmuştur³⁹ (Sarfati, 2010: 15-94; Özkan, 2002: 15).

³⁷ Heidegger, Greklerin "şey" olarak ifade ettiği "safı yer kaplama" anlamının kökenine dikkat çekmektedir. Greklerin varlık anlayışının kökenine giderek onların teknik tanımını da açıklamaktadır. Heidegger'in varlık tasavvuru, teknik kavramını açıklamak açısından önemlidir. Heidegger'e göre Varlık, Var olan değildir. Var olan, Varlık'ın açığa çıkmış halidir. Gizli olan tarafı ise Varlık'ta kalandır. Tekhne'nin açığa çıkan tarafı ise araçtır. Açığa çıkmayan, ifşa olmayan tarafı ise sanat ve bilgidir. Bkz. Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği, Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, 2017.

³⁸ Olguların anlam arasındaki bağın kopuşu, Heidegger'in "hesaplayıcı düşünme/mathesis" ile "sükunetle düşünme/poetik" arasındaki bağın açılması olarak görülebilir.

³⁹ Sanayi Devrimi ve sanayileşme arasındaki fark hakkında görüş ayrılıkları vardır. Herbert Heaton'a göre: "(Sanayi Devrimi) 1760'dan önce iki yüzyıl boyunca hazırlanmış ve kendilerini ortaya koyabilmek için en azından bir yüzyıla daha gereksinim duymuş olan değişiklikler için 'devrim' sözcüğünün kullanılması yanlıcı olacaktır." Bkz. M. Kemal Doğru, Kamil Sertoğlu, a.g.m., s. 144.

Bilimin “hümanizm”i evrensel bir değer olarak kabul ettirmesi politik ekonomi sayesinde olmuştur. Aydınlanma’nın yıktığı “kutsal” ve “Tanrı”nın yerine “insan”ın oturması için “politik ekonomi” nasıl araç vazifesi görmüşse; teknik bilime, bilim de tekniğe yardım etmiştir. Politik ekonomi problemleri, her ikisine araç olmuştur (Sarfati, 2010). Tekniğin bilime dayandığı, teknik başarıların gerisinde bilimin yattığı gibi bilim ve teknik ilişkisi öncelik-sonralık şeklinde (diyakronik) değil; senkronik bir şekildedir. Teknoloji, artık bilim ile tekniğin ayrılmaz şekilde bütünleştiği bir durum olarak dikkat çekmektedir (Uygur, 1989: 43-44). Bu teorik ve pratik dönüşüm, uygulamalı bilimlere etkileyerek sanayileşmeyi ve makineleşmeyi geliştirmiştir⁴⁰ (Dağ, 2022: 11-14). 19. yüzyıla kadar bilim, teknoloji ve sanayileşme (iktisat) diyakronik bir seyir izlerken, sanayileşmenin verdiği hız ve güç ile bu üç alan senkronik bir gelişim göstermiştir.⁴¹ Bu senkronik gelişim, kavramların şekillenmesinde de kendini göstermiştir. Teknoloji kavramı, tamamen uzmanlaşmış pratik sanatlar alanı olarak açıklanmakla birlikte bu pratik sanatların tekniği ve sanatçı/yapıcı arasında da ayrımın meydana geldiğine dikkat çekilmektedir. Seçilen herhangi bir alanda bilgi/bilim ve pratik/teknoloji arasındaki modern bir ayrım doğmuştur. Bir yöntem olan teknik ile yöntemlerin bir sistemi olan teknoloji arasında bir ayrım ortaya çıkmıştır. Yani teknolojik olan, teknik olandan farklı olarak, tüm üretimdeki önemli sistemleri gösterme potansiyelini içinde barındırmaktadır (Williams’dan aktaran: Şahin, 2021: 61).

Heidegger’in tekniğin tarihsel olarak yaşadığı kırılmalarına ek olarak Deleuze ve Guattari’nin teknik yorumlarını üçüncü kırılma olarak sayabiliriz; endüstrileşme ile birlikte tekniğin dönüşümü. “Makine” üzerinden geliştirdikleri teknik düşüncesi, “üretim”in ortaya çıktığı ve üretimin amaçlandığı aşamaya kadar gelmektedir. Endüstrileşmeden sonraki bu üçüncü kırılmaya üç aşamada gelinmektedir. İlk aşamada “parçası haline gelmek” düşüncesi hakimdir. “Artık” olan yani “sonradan dahil olan bir parça” da makinesel bir ilişki tarafından dönüşüme uğratarak makineye mâl edilmektedir. İkinci aşamada “kesintiye uğratmak” düşüncesi bulunmaktadır. Onlara göre makine, “akış kesinti sistemi”dir. Bu anlayışa göre makine, doğada, toplumda, insanda ve tüm organizmalarda akışı kesmektedir. Bu zorunlu olarak üçüncü aşamayı doğurmaktadır. Çünkü makinenin akışı kesmesi, orada bırakması anlamında değil; akışı keserek kendi üretimine dönüştürmesidir. Akışı keserek seçtiği öğeleri iletişime sokup onları da makinenin bir parçası haline getirmektedir. Bu, tek geçişin “üretim” olduğu bir içkinlik oluşturmaktadır (Karadağ, 2023: 150-165).

Batı kültürünün Sanayi Devrimi’ne ve bugünkü ekonomik sisteminin dinamizmine gittiği aşama, Deleuze ve Guattari’nin yorumlarıyla “üretim” üzerinden inşa edilmektedir. Üretim hedefine sebep olan tarihsel koşullar “tekhne” kavramını şekillendirmiştir. Gilbert Simondon da Sanayi Devrimiyle ve sonrasındaki endüstrileşme ile tekniği değerlendirmektedir. Simondon’un teknik yorumu Batı’nın “maddeformcu anlayış”ı şeklindedir⁴² (Aslanboğa, 2023: 115-118). Maddeformcu anlayışın arkasında Antik Yunan düşüncesi bulunmakla birlikte, bu sorun Heidegger’in işaretiyle metafiziksel bir sorun olarak dikkat çekmektedir. Bu yüzden Antik Yunan felsefesindeki varlık tasavvuru ile Aydınlanma ve sanayileşme dönemlerindeki varlık tasavvuru farkı teknik/teknoloji algısındaki değişimde gösterilebilmektedir.⁴³

⁴⁰ Habermas’ın görüşlerine göre bilim ve tekniğin bir ideoloji olarak kapitalist sistemi meşrulaştırıcı rolleri vardır. Yeni teknolojilerin yalnızca kapitalist sistemde kurumsal hale geldiğine, 19. yüzyılın sonuna kadar bilim ve teknik arasında karşılıklı bir bağımlılık olmadığına işaret eder; sonunda ve bununla beraber bilim ve tekniğin kapitalizmi meşrulaştırmasında rolü artar. Bkz. Mustafa Kemal Doğru, a.g.m., s. 75.

⁴¹ “Eğer transhümanizm kendisini Rönesans ve Aydınlanma’nın yeni bir versiyonu olarak görüyorsa teknolojiye ve bilime sirtını dayayarak bir ideoloji meydana getirmeyi hedefliyorsa (...) bu felsefi açıdan bir aşma olmayacaktır. Siber-teknolojinin bir ürünü biçimindeki bir transhümanizm olsa olsa çokuluslu şirketlerin kar hırslarını besleyebilir.” bkz. Can Batukan, Transhümanizm Bir Metahümanizm midir?, Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 11, Mayıs 2022, ss.15- 32.

⁴² Bu anlayıştan kurtulmanın yolu, teknik dolayımının yeniden düşünülmesidir. Bkz. Erinc Aslanboğa, a.g.m., s. 119.

⁴³ Tekhne’nin güçlü olduğu ama Tanrıların tekhne’den daha güçlü olduğu ve bu yüzden Tanrıların yazdığı yazgının değiştirilemeyeceği düşüncesi Antik Yunan mitolojisinde çok sık görülür. Hesiodos “İşler ve Günler” eserinde, Aeskulos “Kolları Bağlı Prometheus” adlı eserinde bunu belirtmekte ve Tanrıların yasalarını anlamaya çalışmaktadırlar. Platon ve Aristoteles’in yapmaya çalıştığı bu müdahaleyi yenecek gücü bulmaktı. Tekhne de bu vesileyle değişime uğramaya başladı. Eski Yunan döneminin arkasındaki dinamik bir varlık tasavvurunun oluşumuna sebep olmuştur. Aydınlanma döneminde de bu dinamik bulunmaktadır. Bkz. Ahmet İnam, a.g.e., s. 118.

İktisadi Düşünce Tarihi içinde Teknoloji

Teknoloji anlayışının tarihsel bağlamı üzerine geçirmiş olduğu kavramsal daralma, onun tek yönlü yani sadece uygulamaya dönük, hesaplama yapan, mekanik-matematiksel olarak ele alınmasına neden olmuştur. Heidegger'in Platon'dan bu yana yapmış olduğu teknoloji okuması, modern teknoloji anlayışını göstermektedir. Teknolojinin geçirdiği bu kavramsal değişimin arkasındaki en önemli sebep ekonomik olmakla birlikte varlıktan nasıl faydalanılacağı konusudur. Zira bugün kullanılabilir, tüketilebilir olmayan şey; değiş-tokuş edilmeyen şey "lanetli pay"⁴⁴ sahiptir; teknoloji ise kolayca üretilebilen ve tüketilebilen "şey"ler üretmekle birlikte bugünkü ekonominin yürütücü aklı olan sermaye sahiplerine zamanı ve mekanı aşan bir imkan sunabilme kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden kapitalist anlayışın merkezinde üretim değil, tüketim yer alır. Üretim rejiminin doğrusal bir kuruluş formuna sahip olması sebebiyle gelir ve serveti yeniden dağıtma olanaklarının sınırlılığı vardır. Oysa tüketim zamandan ayrı olarak sınırsız yeniden bölüşüm fırsatını sunmaktadır. Ayrıca mekan ve zamanın eş güdümlü şekilde aşılması tüketiciyi her yere ulaşılabilir kılmaktadır. Birinci ve İkinci Sanayi Devrimi zamanında gerçekleşen üretim yoğunluğu üretim biçimini etkileyerek ürüne olan algıyı da değiştirmiştir. Belli bir varlık anlayışı doğrultusunda şekillenen bu teknoloji algısı, iktisatla bütünleşerek bugün ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Teknik, yönetim bağlamıyla hem belirlenir hem bu bağlara etki eder (Seçilmiş, 2020: 68-69).

İktisat tarihi literatüründe kabul gören "üç sanayi devrimi" insanların üretim anlayışını ve değer yaratma biçimini dönüştürmüştür. Bu üç sanayi devriminde de teknoloji, siyasi sistemleri ve sosyal kurumları değiştirerek/dönüştürerek sadece endüstrileri değil, insanların kendilerine ve aleme bakış açılarını, birbirleriyle olan ilişkilerini değiştirmiştir. Birinci Sanayi Devrimiyle "makine", "el"i ikame etmiştir. Bu dönüşümün sosyal etkisini anlamak için bugün "beyni" ikame edecek olan "yapay zeka"yı düşünebiliriz (Doğru&Sertoğlu, 2018: 152). Birinci ve ikinci sanayi devrimi dönemlerinde icat edilen iplik eğirme ve dokumanın makineleşmesi, buhar makinesinden demiryollarına kadar birçok endüstrinin doğması gibi yeni teknolojiler, "işbirliği" ve "rekabet"te değişimlere yol açmıştır. Bu değişimler değer üretimi, ticari ilişkiler ve yeniden dağıtımda yeni sistemlerin oluşmasına neden olmuştur. Birinci sanayi devrimi sonucunda nakliye ve ulaşımın gelişimiyle sömürgeciliğin yayılması ve çevresel bozulmaların artması söz konusu olmuştur. Birinci sanayi devrimiyle ulaşım hızındaki ve üretimdeki büyüme ve fırsatlar, iletişimi artırmış; elektriğin dönüştürücü gücünü de açığa çıkarmıştır. İkinci Sanayi devrimi, ilk sanayi devriminin tecrübeleri ile insanlığın birçok sorununu, yani sağlık hizmetlerinden uluslararası modern ulaşımına kadar birçok gelişmeyi tetikleyerek modern dünyanın habercisi olmuştur. Üçüncü sanayi devrimi ise bilişim sistemini ve dijital programları meydana getirmiştir. Üçüncü sanayi devrimindeki teknolojik gelişmeler, ekonomik ve sosyal sistemlerimizin yapısını dönüştürmekten ziyade değiştirmiştir. Enformasyonu dijital bir şekilde depolama, saklama, işleme, kullanma ve aktarma imkanı, birçok sektörü yeniden biçimlendirmiştir. Birinci Sanayi Devrimi kas gücünü değersizleştirmiş; "el ve kol" yerine "makine"yi ikame etmiştir. İkinci Sanayi Devrimi zihinsel işleri değersizleştirmiş, Üçüncü Sanayi Devrimi ise dijitalin sağlamış olduğu kolaylıklar sebebiyle "insanın düşünmesini" ve zihni faaliyetlerini yavaşlatmış yani beyin gücünün değersizleşmesine neden olmuştur (Schwab, 2019: 25-28; Sohn-Rethel, 2011: 168; Kumar, 2010: 21).

⁴⁴ Bataille'nin tüketilebilir ve satılabilir olmayan şeylere/ürünlere "lanetli pay" dediğini Jean Baudrillard aktarmaktadır. Baudrillard'ın YouTube'daki konuşma linki: https://www.youtube.com/watch?v=5TN_Zkf2oms. Bahsedilen eser; Georges Bataille, Lanetli Pay, Çeviren: Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, 2010.

Sanayi Devrimi'nin şafağında yaşayan Adam Smith'in teknoloji yorumu, piyasa büyümesiyle uyarılan bir faktördür ve piyasa büyümesine yol açan iş bölümü⁴⁵ üzerinden geliştirilmektedir. Smith ile başlayan iş bölümü düşüncesi, makineleşmeyi ve bilgiyi uyaran dinamik bir ilke olarak teknoloji anlayışını etkilemiştir. Smith'e göre iktisadi büyümenin sebepleri arasında teknik gelişme yer almaktadır. Fakat Smith'in verimlilik artışı üzerinden yorumladığı teknolojik yenilik, içerilmemiş teknolojik gelişme biçimindedir, dışsaldır. Smith'in, makineleşmeyi tam olarak değerlendirememesi ve verimlilik artışı içinde emek araçlarına yer vermemesi, tekniği dışsal olarak değerlendirmesine sebep olmuştur (Yılmaz, 2020: 13-14; Özalp, 2020: 73-74; Rubin, 2020: 188). Adam Smith'in tarih anlatısında tarihteki her bir devrin bir öncekine göre daha ileri olan dört devri olduğunu; dördüncü devrin ise iş bölümü sayesinde ticarete ilerleme devri olduğunu ifade etmiştir. Smith, ilerlemeye dayalı teleolojik bir tarih anlatısını benimsemiş ve teknolojiyi tarihsel yorumlamıştır. Smith üretimi özellikle tüketimin çatısı altında inceleyerek tüketimin, tüm üretimin nihai sonucu olduğunu vurgulamıştır. Bu, 20. yüzyıldaki teknolojik gelişmelerin ardındaki iktisadi sisteme dayanak vazifesi görmüştür (Hansen, 2023: 36-37).

Adam Smith'in ve yaşadığı dönemin ekonomik problemi; "Milletler Zenginliği" nereden ve nasıl sağlamaktadır? Bu zenginliğin bölüşümü nasıl olmalıdır? Ricardo ve Say da bu problemi, tartışma konusu ederek gündemlerine almışlardır. Say, zenginliği yaratmayı, sahip olunan şeyde "mevcut olana ilave" yapmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Değerin, elde mevcut olanın sahip olmadığı bir kullanım değerinin katılmasıyla yaratıldığını savunmuştur. Mevcut olanın değerini yükselterek nesneye değer katılabilir olduğunu ifade etmiştir. Ricardo bunun ek araç ve makinelerle sağlandığını ifade ederek, tekniği, iktisat modeline dahil etmiştir. Böylece söz konusu dönemin değer ile zenginliğin artışı, mevcut olanlara ek değer katılması ile mümkün olduğu üzerinden kurgulanmıştır (Beaud, 2016: 128-129).

David Ricardo teknolojiyi içselleştirmektedir. Sanayi Devrimi'nin ilk aşamalarında teknik yeniliklerin sanayi sektöründe verimi yükselttiğine şahit olmuş ve makineler üzerine değerlendirme yazmıştır. Ricardo'ya göre teknolojik ilerlemeyle birlikte üretim artar ve sanayi kesiminde teknik ilerleme ve verim artışı gerçekleşir. Kârların düşme tehdidi, yeni teknolojileri uyaracaktır. Ricardo'da teknoloji içsel, teknolojik gelişme içerilmiştir. Ancak Ricardo teknolojik yenilikler sayesinde sanayide verimliliğin artışı görmektedir ancak etkisini küçümsemektedir. Ricardo'nun toprak üzerinden kurmuş olduğu rant teorisinin benzerini makine üzerinden kurmaktadır (Ricardo, 1997: 335-344; Erim, 2013: 76-82; Özalp, 2020: 74; Yılmaz, 2020: 14).

Karl Marx, 19. yüzyıldaki teknolojik yeniliklere, zanaatkar anlayışından teknik üretim anlayışına geçişin yaşanması olarak bakmaktadır. Gerçekleşen dönüşümü, bilimsel ve teknolojik boyutları açısından ele almıştır. Marx'a göre makine, sermaye sahibine artı değer üretmenin bir aracıdır. Marx'ın teknolojiye bakışı, üretim güçlerinin yeni ortaya çıkan unsurunun (makine) içine yerleştirildiği sosyal düzendeki (kapitalizm) artan gerilimlerin varlık kazanmasıdır. Bu artan gerilimler teknolojiyi geliştirir. Bu düşünce, Adam Smith'te farkındalık boyutunda kalırken Marx'ın düşüncesinde merkezi bir yerdedir (Hansen, 2023: 36-38). Marx, teknoloji tarihini insanlığın doğal sürecinin mantıksal bir değişimi olarak yorumlamaktadır. Mekanik evren tasavvuruna sahip Darwin'in evrim anlayışını benimseyen Marx,

⁴⁵ İş bölümü kavramı hem iktisat hem de teknoloji için önemli bir kavramdır. İşbölümü sayesinde sanayileşme, makineleşme ve mekanik mekan ve zaman algısı meydana gelmiştir. Sanayi Devrimi, sanayileşme, makineleşme, yabancılaşma, Fordizm'in ve Taylorizm'in 20. yüzyıl başlarında yükselişi gibi faktörlerin arka planında "iş bölümü" anlayışı bulunmaktadır. "Tekno-sermaye tarafından yaratılan ve her şeyi silip süpüren megamakinenin kökeni, bizzat uygarlığın kendisine, işbölümü mantığından doğan ilerleme saplantısına dayanmaktadır." bkz. John Zerzan, a.g.e., s. 6.

teknoloji tarihini evrimci bir süreç olarak değerlendirmektedir. Sanayi Devrimi'ni bu tarihsel anlayış içinde değerlendirmektedir. Marx, teknolojinin kapitalizmin boyunduruğu altında yorumlanmasını ve teknolojiyi kapitalizmin unsuru olarak görülmesini eleştirmektedir (Basalla, 2000: 28; Özalp, 2020: 74-75). Marx, teknolojik gelişme hakkında insanların evrimleştiği gibi aletlerin de evrimleştiği düşüncesi üzerinden açıklama yapmaktadır. Karmaşık makine teknolojisinin yükselişi için öne sürdüğü açıklama; iş birliği, imalat ve modern sanayi aşamalarına dayanmaktadır (Hansen, 2023: 40-46).

Ricardo ile birlikte iktisat içinde içselleştirilmiş olan teknoloji kavramı, Marx'ın yorumu ile iktisatta önemini göstermiştir. İktisat teorilerine dahili ise Mill ile birlikte olmuştur. Mill teknolojiyi iktisat teorileri açısından olabildiğince terimsel kullanmıştır. Mill ile birlikte teknolojik gelişme ile ülke ekonomisinin gelişimi arasında bağlantı kurmuştur. Teknolojinin gelişimi ile talebin fiyat esnekliğinin düşük olması durumunda teknolojik gelişmeyi gerçekleştiren ülkenin kazanç sağlamayabileceği düşüncesine sahip olmuştur. Klasik iktisatçılar arasında ilk dönemde tartışma konusu olan teknolojinin ekonomiyi çıkmaza sokacağı anlayışı Mill ile birlikte ortadan kalkmış ve teknoloji ile ekonomi arasında iyimser bir bakış kazandırmıştır (Yılmaz, 2020: 15-16).

Neoklasik iktisatla birlikte teknoloji, neredeyse iktisatla eş değer hale gelmiştir. Bu durumun arkasında, bu dönemdeki (1870-1930) iktisatçıların teknoloji ve büyüme ile ilgilenmeyip iktisadın genel denge ve kısmi denge analizleri ile iktisadın teorik boyutuyla ilgilenmeleri teknolojinin iktisatla ilişkilendirilmeyip kendine ait bir veri olarak alınmasına neden olmuştur. Walras'tan Keynes'e kadar iktisat teorileri büyüme ve teknolojiden soyutlanarak geliştirilmiştir (İnal, 2012: 11). Ayrıca iktisadi teorilerin hemen hemen çoğu "teknik" olarak görülmektedir. "Uygulamaya dönüklüğü" ile değerlendirilen teknoloji, iktisatta da karşılık bularak bazı kavramların algısını çift anlamlılık gibi pekiştirmiştir. Sözgelimi, üretim fonksiyonu, gerçekte üretilen ürünün teknolojisi şeklindedir. Eş ürün eğrisi üzerindeki her nokta, bir üretim tekniği olarak görülmektedir. Neoklasik iktisatta teknolojik gelişme üretimle ilişkilendirilerek verimlilik artışı ve üretim artışı şeklinde değerlendirmeye tabi tutularak matematiksel tarafı öne çıkarılmıştır.⁴⁶ Neoklasik öğretinin temeli teknolojinin toplulaştırdığı bilgidir. Zira "homoeconomicus" varsayımı ile birlikte kabul edilen en önemli varsayım "tam bilgi" varsayımdır.

Neoklasik iktisatla birlikte "teknoloji" ile "teknik" kavramlarının birbirinin yerine kullanılmadığı ve ayrılmış olduğu da belirtilmelidir. Neoklasik okul, teknik ve teknoloji ayrımını görmekle kalmayıp ekonomik büyümeyi yalnızca niceliksel bir olgu olarak ele almış ve sürecin sosyal boyutunu (kalkınmayı) büyümeden soyutlamıştır. Teknolojik gelişme kavramının modern iktisadi büyüme teorisinin tamamlayıcı ve ayrılmaz parçası haline gelişi Solow ile birlikte 1956 yılında gerçekleşmiştir (Seçilmiş, 2020: 84; Yılmaz, 2020: 16-17; İnal, 2012: 11).

Thorstein Veblen de teknik değişime yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Veblen, kültürel değerler ile teknolojik gelişme arasında ilişki kurmuştur. Veblen, teknolojinin gelişimi ile kültürel/örgütsel modellerdeki değişimleri ilişkilendirerek toplumsal değişime bakmıştır. Veblen, toplumun kültürel ve kurumsal değerlerinin teknolojik ilerleme biçimine etkisini incelemiş ve bu doğrultuda "antropolojik teknoloji" perspektifini geliştirmiştir. İktisatçılar ve iktisat tarihçileri Veblen gibi düşünen bazı filozofların teknoloji görüşlerine ve özellikle kültürel eğilimlere yönelik bakış açılarına karşı çıkmışlardır. Ne-

⁴⁶ 20. yüzyılda "teknik" ile "teknoloji"nin birbirinden ayrılması gerektiği öne sürülmüştür; buna göre teknoloji, tekniğin bilimi ve eğitimi ile ilgilidir. Marcuse, teknik ile teknoloji arasında bir ayrıma gidilmesi gerektiği konusunda ısrarlı davranmıştır. Bkz. Stig Børsen Hansen, a.g.e, s. 17.

oklasik iktisatçılar, teknolojiyi, felsefe ve tarihle ayrıştırma yolu olarak gördükleri teknik yeniliklerle ekonomik büyüme arasında ilişkileri kurarak teknoloji algısını inşa etmişlerdir. Özellikle Schumpeter gibi iktisatçılar, ekonomik kalkınma için teknolojinin tarihsel çözümünü ve yeniliklerin birbirinin yerini alma sürecini “yaratıcı yıkım” süreci olarak nitelendirerek yeni teoriler de meydana getirmişlerdir (Özalp, 2020: 75-76).

Schumpeter ekonomik gelişmeyi tamamen teknolojideki ilerlemelerle açıklamıştır. Yeni teknolojinin uygulayıcıları olarak “girişimcileri” iktisadın merkezine yerleştirmiştir. Girişimcinin eylemi teknolojik değişimdeki yaratıcı yıkım dinamiğinin kaynağıdır. Yenilik, rekabetçiliğin ve büyümenin motor gücüdür. Schumpeter’e göre teknoloji bir üretim faktörü olarak toprak, sermaye, emek yanına eklenmelidir. Bu bağlamda teknoloji, iktisadın temel unsurları arasında yerini tamamen almıştır. Smith’te içerilmemiş, Ricardo’da içerilmiş olarak ayrı bir unsur olarak ele alınan teknoloji, Schumpeter ile artık ekonominin ana bileşeni olmuştur (Kurz, 2017: 150-151; Karaata, 2012: 171; Yılmaz, 2020: 18-19).

II. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya atılan iktisadi büyüme teorilerinin birçoğu “teknoloji” ile oluşturulmuştur. Bu dönemdeki iktisatçılar, teknoloji ile büyüme arasında teoriler ortaya atmışlardır. Ekonomik dinamikler açısından etkili olabilecek pek çok değişkenin teknik değişimlerle giderilmesi ile teknolojinin taşıdığı ekonomik sorunları kapatabilme potansiyeli iktisat-teknoloji ilişkisini pekiştirmiştir (Özalp, 2020: 76).

II. Dünya savaşının eşliğinde Fordizm ve Taylorizm, iktisadın teknik ile ilişkisini gösteren iki önemli süreçlerdir. Fordizm, standart üretime, merkezi örgütlenmeye, vasıfsız işgücü, ölçek ekonomisine dayanan ve Taylorist yönetim unsurları üzerine şekillenen bir sermaye birikim rejimidir; kitlesel üretim yapan bandın daimi çalışmasını içeren üretim sistemi olmakla birlikte katı bir uzmanlaşmaya, “piramitsel hiyerarşik bir üretim düzenine” sahip, zamanın mikroyönetimidir (Sennett, 2002: 51-63; Seçilmiş, 2020: 91). İnsan emeğini basitleştirmek ve ücret maliyetini düşürerek sermayeyi artırmak amacıyla karmaşık makineler kullanılması fikri, Smith ve Ricardo’dan endüstri psikoloğu Frederick W. Taylor’a kadar gelmiştir. Taylor, büyük bir tesiste makine ve endüstriyel tasarımın çok büyük bir şekilde karmaşık hale gelebileceğini ifade etmiştir. Taylor’un bu tesiste kurduğu etütler, mekanik bir şekilde hesaplanmaktadır. Taylor, bir verimlilik uzmanı olarak işçilerin emeğinin her hareketini en ince ayrıntısına kadar yönetmeyi amaçladığı için hesaplamalarda bulunmuştur. Zaman-hareket etüdüne dayalı üretim ve yönetim anlayışı, uzantılarını Adam Smith’in “toplu iğne” (işbölümü)⁴⁷ imgesinden almaktadır (Sennett, 2002: 40-42; Sennett, 2009: 30).

Teknoloji ve iktisat ilişkisi ilk başlarda artzamanlı (diyakronik) iken; zamanla eşzamanlı (senkronik) bir duruma gelmiştir. Toplumun kurumsal alanına sızan teknik, kurumları ve türevsel olarak bireyleri dönüştürerek insanı kendine yabancılaştırır. Taylor’un zaman-hareket teorisi ile işçinin üretim sürecine bütünüyle dahilinin gerekli olmadığı düşüncesi ve Fordizm’in karmaşık üretim ağının devasa büyüklüğü içinde insan ile eseri arasında anlamlı bir bağlantının bulunmayışı modern ekonomik düzenin dinamiğidir.

⁴⁷ Taylorizmin karakteristiğine gayet uygun bir biçime giren işbölümü ve uzmanlaşma anlayışı, teknolojik bir kategoridir. Bu iş bölümü ve uzmanlaşma emek düşünülerek değil, sermaye düşünülerek teknik, hesaplayıcı bir akılla geliştirilmiş iki kavramdır. Zira Taylorizmde emek, teknolojik bir çokluğa dönüşmüş olan insan emeğidir; makineye türdeştir, makineye doğrudan uyarlanabilir, zahmetsizce onun parçası haline gelebilir ya da tamamen makineye dönüştürülebilir. Bkz. Alfred Sohn-Rethel, Zihin Emeği Kol Emeği Epistemoloji Eleştirisi, Çeviren: Ayşe Deniz Temiz, Metis Yayınları, 2011, s. 166.

İlk iki sanayi devriminin buhar gücü ve elektriğe dayalı enerji devrimleri olduğu ve üçüncü sanayi devriminin ise bir enformasyon devrimi olduğu konusunda genel bir fikir birliği vardır. Üçüncü sanayi devriminin nihai zirvesinde bilgisayar bulunmakta ve enformasyonu yönetmektedir. Bilgisayar, enformasyonu manipüle etmekte ve dönüştürmekte; yalnızca insan beyniyle gerçekleştirilecek işleri yapma potansiyeli taşımaktadır. Enformasyonun yalnızca bir kavram ve olgu değil bir ideoloji haline gelişi, bilgisayarın işlevleri ve gelişimiyle bağlantılıdır (Kumar, 2010: 20-21). Ayrıca teknolojinin gelişimi öyle bir noktaya gelmiştir ki iktisatla olan bağından koparak ayrı bir bilim dalı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Sadece ayrı bir bilim dalı olarak değil aynı zamanda altında birçok alt dalların meydana gelmesi de teknolojinin sanayileşmeden sonra özerkleştiğinin en önemli delilidir.⁴⁸

Enformasyon rejimi, teknolojinin özerk alanında kendi hakimiyetini kuran ve neoliberal iktidar tekniklerini benimseyen bir sistem özelliği taşır. Veriye dayalı bütünlüklü bilgiyi sadece algoritmik işlemlerle elde eder ve anlatıyı/poetiği kullanmaz. Enformasyon, anlatıyı/poetiği sayısal olanla değiştirir. Teknolojinin özerkleşmesi ve dijitallik, enformasyonun hakimiyetini kurar. İnsanları dijital ve sanal evrenin içine çeken ve bu şekilde onların yaşamlarını yeniden kuran (dijitalleştiren) enformasyon, Aydınlanma'dan beri devam eden ilerlemeci ve mekanik evren anlayışının bugünkü tarihsel sonucudur. Enformasyon, hesap makinesi gibi işleyen, hesap yapan bir şekilde bilgi yığına maruz bırakan hesaplayıcı aklın dijitalleşmiş evresine verilen isimdir.

Enformasyon, kamusal alandan geçmeden özel odalarda üretilen ve özel odalara gönderilen üretim sürecinin adı olarak da değerlendirilebilir. Üretim sürecinin işçi emeğinden koparılıp tüketici zevk ve tercihlerine bırakıldığı ve üretimin üretilmeden sipariş edildiği yani tüketim üzerinden düzenlendiği iktisadi sistemin devamı bu enformasyon rejimidir (Han, 2022: 12-25).

Her egemenliğin kendine ait bir çerçeveleme yöntemi vardır. Bu çerçeveleme ifadesi Heideggerci bir anlamda kullanılmaktadır; Bugünkü modern ekonomik yaşam, teknolojik rasyonelliğin dilimize ve kavramlarımıza çizmiş olduğu "çerçeve"⁴⁹ içinde gerçekleşmektedir.

⁴⁸ Biyoteknoloji, nanoteknoloji, genoteknoloji, bilgi teknolojisi, yapay zeka, robotik kodlama, bilişsel bilim gibi birçok alan son dönemde araştırma alanı olarak dikkat çekmektedir. Bkz. Jose Cordeiro, İnsanın Sınırları: Hümanizmden Transhümanizme, Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 11, Mayıs 2022, ss. 85-99; Coleman'ın çalışması üzerinden M. Kemal Doğru ve Kamil Sertoğlu'nun şu tespitleri çok önemlidir: "Dördüncü sanayi devrimi kavramı daha çok sanayide devrim anlamında kullanılsa da değişimin boyutları ve yaygınlığıyla bir bütün olarak ekonominin kastedildiğini görüyoruz." Çünkü bu tespit, sanayinin ekonomideki motor gücü olduğunun ve hatta ekonominin sanayiye göre endekslediğinin ve şekillendiğinin bir işaretidir. Bkz. M. Kemal Doğru, Kamil Sertoğlu, a.g.m., s. 158.

⁴⁹ Heidegger, "Gestell'i" yani "çerçeveleme" olarak çevrilen kavramı, modernitenin temeli olarak adlandırmakta ve modern teknolojinin özünün Gestell'de açığa çıktığına vurgu yapmaktadır. Gestell, modern teknolojinin özünü olanaklı kılan bir zemindir. Bu anlamda Varlık nasıl varolanların özü yani görünür nesnelere olanaklı yapan görüş alanı ile onları varolan olarak olanaklı kılan ise; Gestell de modern teknoloji ve onunla meydana gelen kavram ve anlam kümelerinin zemini. Bu "çerçeve" ve çerçeveye dahil olan her şey olmadan bugünkü ekonomik sistem de açıklanamaz. Bu açıdan Gestell altında kaynakların ilk ve ikinci anlamlarını ayırt etmek gerekmektedir. Bugünkü Gestell, insanları hem kaynak olarak görmekte hem de anlamını daraltmaktadır. Bu bakımdan Gestell varolanların kendindeliğini, nesneliğini, neliliğini görme yeteneğini kısıtlar. Bunu yaparak şeylerle ilişkimizde "kendini özü"ne göre anlamlar çıkarmamıza neden olur. Bugünkü eğitim, ekonomi, medya gibi her şey Gestell'in perspektifinde gelişmektedir. Bkz. Julian Young, Heidegger'in Geç Dönem Felsefesi, Çeviren: Elif Korkut, Dergah Yayınları, 2017, s. 65-90; Heidegger, çok anlamlı - etimolojik olarak sayısız "stellen" (yerleştirilmek, vaziyet almak, teminat altına almak, tesisi etmek vs) formundaki bütün şeyleri, "ge-" anlamına gelen bir araya getirme/toplama ile birleştirip "gestell" terimini teknolojinin ontoteolojik özünü adlandırmak için kullanır. Çünkü bu kavram, Heidegger'in prodüksiyonist metafizik olarak adlandırdığı modern çağı yorumlama imkanını veren ve teknoloji eleştirisinin zeminini kuran anahtar kavramdır. Bkz. Iain D. Thomson, a.g.e., s. 89-90.

Sonuç

Teknolojinin her şeyi matematikleştirdiği, mekanikleştirdiği, hesaplanabilir ve depolanabilir kıldığı ve her şeyin ekonomik çerçevede ele alındığı modern dünyada hiçbir şeyin yapılamayacağını, kaygılarımızın arttığını, değişimin ve hayallerimizin imkansız olduğunu düşündüğümüz bu seviyede Federico Campagna'nın da "Teknik ve Büyü" adlı eserinde dediği gibi "neyin bizim dünyamız olduğuna" biz karar veriyorsak ve buna da eğer "metafizik" deniliyorsa; o halde bugünkü durumun dışında bir metafizik kurmanın yollarını aramalıyız. Zira bugünkü teknoloji, kendini Heideggerci bir bakışla "prodüksiyonist/üretimci metafizik" içinde kurmuştur. Tekhne kavramının tarihsel değişimi ve ekonomi, bu prodüksiyonist metafizik tarafından kurulmuştur. Bilim, teknoloji ve iktisat, bu üretimci metafiziğin zemininden ortaya çıkan anlamlarla inşa edilmiştir. Dünyamızda ne tür şeylerin var olup olmayacağı bizim metafizik (varlık tasavvuru) hakkındaki kararımıza bağlıdır. Teknoloji (ve aslında teknolojiyle birlikte bugünkü her şey), tarihsel olarak gelişen varlık tasavvurundan nasibini almış; bugünkü dünya meydana gelmiştir.

Bugünkü teknolojiden geriye dönmek mümkün değildir. Organikten mekaniğe, mekanikten göreliliğe geçilebilir, çünkü ileriye doğru olmuştur. Eskiye dönüş, bugün için, tarih, mekan ve zaman olarak mümkün değil. İlerleme hep olacak. İlerleme "hedef"i başka şey, ilerlemenin "olma"sı başka şey. Bu başkalık da sahip olduğumuz metafiziğe, varlık tasavvuruna göre oluşmaktadır. İnsan zihnine, aklına varan bir şey, geri alnamıyor. Bu çalışma, teknoloji üzerinden yapılan bir kültür, iktisat ve tarih okumasıdır. Bugünkü ekonomik sistemin dinamikleri, kavramların bağlı oldukları metafizik içinde oluşmuştur.

Kaynakça

- Adas, M. (2001). *İnsanın Ölçüsü Olarak Makine, Batılı Hakimiyet İdeolojileri*. Çeviren: Ahmet Demirhan. İnsan Yayınları.
- Aslanboğa, E. (2023). Gilbert Simondon'un Teknik Nesnelere Üzerine Bir Deneme. *Çağdaş Felsefe ve Teknik (içinde)*. Editör: Tacettin Ertuğrul. Pinhan Yayınları.
- Aydoğan, A. (2017). *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği*. Say Yayınları.
- Bambach, C. (2017). Heidegger, Teknoloji ve Yurt. *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği (içinde)*. Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları.
- Basalla, G. (2000). *Teknolojinin Evrimi*. Çeviri: Cem Soydemir. TÜBİTAK Yayınları.
- Bataille, G. (2010). *Lanetli Pay*. Çeviren: Işık Ergüden. Dost Kitabevi Yayınları.
- Batukan, C. (2022). Transhümanizm Bir Metahümanizm midir?. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), ss.15-32.
- Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. Çeviren: Fikret Başkaya. Yordam Kitap.
- Benedikter, R. & Siepmann, K. (2022). "Transhümanizm": Yeni Bir Küresel Siyasi Akım mı?. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (11), ss. 121-136.
- Bourdieu, P. (2018). *Heidegger'in Politik Ontolojisi*. Çeviren: Aslı Sümer. Monokl Yayınları.

- Borgmann, A. (2017). Heidegger'in Teknoloji Eleştirisi. *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği (içinde)*. Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları.
- Campagna, F. (2021). *Teknik ve Büyü: Gerçekliğin Yeniden İnşası*. Çeviren: Barış Arpaç, VakıfBank Kültür Yayınları.
- Cangızbay, K. (2002). *Sosyolojiler değil Sosyoloji*. Ütopya Yayınları.
- Cordeiro, J. (2022). İnsanın Sınırları: Hümanizmden Transhümanizme. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (11), ss. 85-99.
- Çiğdem, A. (1997). *Aydınlanma Düşüncesi*. İletişim Yayınları.
- Dağ, A. (2022). Hiper-Modern ve Tekno-Felsefe Olarak Transhümanizm. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (11), ss.11-14.
- Dikmen, A. A. (2017). *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*. NotaBene Yayınları.
- Doğru, M. K. (2021). Yapay Zekâ ve Yabancılaşma: Siyasal İktisat ve Teknoloji. "Politik İktisadın Bilgesi" *İşaya Üşür Anısına (içinde)*. Derleyenler: Ahmet Arif Eren, Mesut Sert. Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Doğru, M. K. & Sertoğlu, K. (2018). Sanayi 4.0: Yeni Bir Sanayi Devrimi mi?. "Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları" *İşaya Üşür'e Armağan (içinde)*. Derleyenler: Mesut Sert, Ahmet Arif Eren. Siyasal Yayınevi.
- Downs, R. B. (2007). *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*. Çeviren: Erol Güngör. Ötüken Neşriyat.
- Düzgün, Ş. A. (2020). *Aydınlanmanın Keşif Araçları Varlık ve Bilgi*. Otto Yayınları.
- Düzgün, Ş. A. (2019). *Nesefî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*. Otto Yayınları.
- Erim, N. (2013). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Umuttepe Yayınları. 2013.
- Ertuğrul, T. (2023). Jacques Derrida'dan Hareketle Teknik ve Teknoloji. *Çağdaş Felsefe ve Teknik (içinde)*. Editör: Tacettin Ertuğrul. Pinhan Yayınları.
- Farago, F. (2011). *Sanat*. Çeviren: Özcan Doğan. Doğu Batı Yayınları.
- Fan, S. (2020). *Yapay Zekâ Yerimizi Alacak mı?*. Çeviren: İpek Güneş Çıgay. Hep Kitap.
- Fine, B. & Milonakis, D. (2014). *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada: İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar*. Çevirenler: Eren Kırmızıaltın, Hüsnü Bilir. Heretik Yayınları.
- Fracalanci, E. L. (2012). *Nesnelerin Estetiği*. Çeviren: Durdu Kundakçı. Dost Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2001). *Kelimeler ve Şeyler İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay. İmge Kitabevi.
- Güngör, E. (1993). *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. Ötüken Neşriyat.
- Güngör, E. (1986). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat.
- Han, B. C. (2022). *Enfokrasi, Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi*. Türkçesi: Mustafa Özdemir. Ketebe Yayınları.

- Han, B. C. (2021). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*. Çeviri: Çağlar Tanyeri. İnka Kitap.
- Han, B. C. (2023). *Ötekini Kovmak Günümüzde Toplum, Algı ve İletişim*. Çevirmen: Mustafa Özdemir. Ketebe Yayınları.
- Hansen, S. B. (2023). *Teknoloji Felsefesi*. Türkçesi: Mustafa Bayrak. Ketebe Yayınları.
- Haşlakoğlu, O. (2016). *Platon Düşüncesinde Tekhnê. Sanat ve Felsefenin Ortak Kökeni Üzerine Bir İnceleme*. Sentez Yayınları.
- Hazard, P. (1973). *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. Çeviren: Erol Güngör. Milli Eğitim Basımevi.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe İlişkin Soruşturma*. Çeviren: Doğan Özlem. Paradigma Yayınları.
- Heidegger, M. (2011). *Sanat Eserinin Kökeni*. Çeviren: Fatih Tepebaşı. De Ki Yayınları.
- Heidegger, M. (1998). *Bilim Üzerine İki Ders*. Türkçesi: Hakkı Hünler. Paradigma Yayınları.
- İlhan, A. O. & Aydınoglu, A. U. (2023). *Herkes İçin Bilim, Teknoloji ve Toplum*. Fol Kitap.
- İnal, V. (2012). Teknolojik Gelişme Kavramının Büyüme Teorisindeki Gelişimi. *Teknik Değişimin Ekonomisi ve Yönetimi (içinde)*. Yayına Hazırlayan: M. Atilla Öner. Pan Kitap.
- İnam, A. (2005). *Teknoloji Benim Neyim Oluyor?*. ODTÜ Yayıncılık.
- Kabadayı, T. (der.). (2021). *Teknoloji Felsefesi Heidegger'den Bergson'a*. BilgeSu Yayıncılık.
- Kalın, İ. (2010). Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 15 (29).
- Karaata, S. (2012). Schumpeter ve Teknik Değişim. *Teknik Değişimin Ekonomisi ve Yönetimi (içinde)*. Yayına Hazırlayan: M. Atilla Öner. Pan Kitap.
- Karadağ, İ. (2023). Arzu ve Teknik: Deleuze ve Guattari'nin Makineleri. *Çağdaş Felsefe ve Teknik (içinde)*. Editör: Tacettin Ertuğrul. Pinhan Yayıncılık.
- Kiaulehn, W. (1971). *Teknoloji Tarihi (Demir Melekler)*. Çeviren: Hayrullah Örs. Remzi Kitabevi.
- Kneller, G. F. (1990). Bir İnsan Çabası Olarak Bilim. *Bilim Kutsal Bir İnektir (içinde)*. Çeviren: İsmet Özel. Çıdam Yayınları.
- Kumar, K. (2010). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Çeviren: Mehmet Küçük. Dost Kitabevi Yayınları.
- Kurmuş, O. (1982). *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*. Savaş Yayınları.
- Kurz, H. D. (2017). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Çeviri: Hüsnü Bilir, Ekin Değirmenci. Heretik Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2013). *Mit ve Anlam*. Çeviri: Gökhan Yavuz Demir. İthaki Yayınları.
- Lingis, A. F. (2017). Tekniğin Özü Üzerine. *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği (içinde)*. Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları.

Lovitt, W. (2017). Heidegger ile Teknoloji Üzerine Bir Konuşma. *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği (içinde)*. Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları.

Marshall, P. (2019). *Anarşizmin Tarihi*. Çeviren: Yavuz Alogan. İmge Kitabevi Yayınları.

Murdoch, I. (2020). *Edebiyatta ve Felsefede Varoluşçular ve Mistikler*. Çeviren: Süha Sertabiboğlu. Ayrıntı Yayınları.

Nietzsche, F. (2012). *Putların Alacakaranlığı*. Çeviren: Mustafa Tüzel. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özalp, H. (2020). *Kurumsal İktisat, Teknoloji ve Ekonomik Performans*. Efil Yayınevi.

Özel, M. (1995). İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi. *İktisat Risaleleri (içinde)*. Derleyen: Mustafa Özel. İz Yayıncılık.

Özkan, R. (2002). *Teknolojinin Evrimi Anka İdealinden Big Brother Gerçeğine*. Pınar Yayınları.

Rubin, I. I. (2020). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Çeviren: Uğur Selçuk Akalın. Astana Yayınları.

Ruin, H. (2017). Heidegger'in Uzun Soluklu Meselesi: Teknoloji. *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği (içinde)*. Derleyen ve Çeviren: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları.

Salomé, L. A. (2019). *Eserlerinde Nietzsche & Erotik metni ile birlikte*. Çeviren: Ayça Göçmen. Africano Yayınları.

Sarfati, M. (2010). "Ekonomi Politikasının İnsanı" "kim"dir?. Derin Yayınları.

Schwab, K. & Davis, N. (2019). *Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek*. Çeviren: Nadir Özata. Optimist Yayınları.

Seçilmiş, E. (2020). *Postmodern Ekonomi*. Efil Yayınevi.

Sennett, R. (2002). *Karakter Aşınması*. Çeviri: Barış Yıldırım. Ayrıntı Yayınları.

Sennett, R. (2009). *Yeni Kapitalizm Kültürü*. Çeviren: Aylin Onacak. Ayrıntı Yayınları.

Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin Emeği Kol Emeği Epistemoloji Eleştirisi*. Çeviren: Ayşe Deniz Temiz. Metis Yayınları.

Sombart, W. (2020). *Burjuva*. Çeviren: Oğuz Adanır. Doğu Batı Yayınları.

Şahin, S. (2021). Teknik-Teknolojik Olanın Dünü-Bugünü ve Geleceğin Toplum 5.0'ı. *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 4. ss. 55-84.

Taylor, T. (2012). *Yapay Maymun, Teknoloji İnsan Evrimini Nasıl Değiştirir?*. Çeviren: Nimat A. Muhadisoğlu. Alfa Yayınları.

Thomson, I. D. (2012). *Heidegger: Ontoteoloji, Teknoloji ve Eğitim Politikaları*. Çeviren: Hüsamettin Arslan. Paradigma Yayınları.

Trawny, P. (2017). *Teknik, Sermaye, Medya*. Çeviren: Süreyya Turhan. Ayrıntı Yayınları.

- Topçu, N. (2017). *Kültür ve Medeniyet*. Dergah Yayınları.
- Towarnicki, F. (2020). *Martin Heidegger/Anılar ve Günlükler*. Çeviren: Zeynep Durukal. YKY.
- Uygur, N. (1989). *Çağdaş Ortamda Teknik*. Ara Yayıncılık.
- Uğurlu, H. (2008). Teknoloji Sanat İlişkisi: Günümüzde Teknolojik Sanatların Amacı. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2).
- Üstel Arı, B. B. (2019). Geçmişten Güncel Venüs. *İdil Dergisi*, 8 (55).
- Üşür, İ. (2021). Sanayileşmenin Adı. *Marksist Politik İktisadın Bilgesi Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji Yazıları (içinde)*. Derleyenler: Serdar Şahinkaya, Ahmet Arif Eren. Dost Kitabevi.
- Üşür, İ. (2021). Teknoloji Felsefesi Üzerine ya da Tarihin Tanrısı Teknoloji midir?. *Marksist Politik İktisadın Bilgesi Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji Yazıları (içinde)*. Derleyenler: Serdar Şahinkaya, Ahmet Arif Eren. Dost Kitabevi.
- Watson, P. (2020). *Fikirler Tarihi Ateşten Freud'a*. Çevirenler: Kemal Atakay, Nurettin Elhüseyni, Kaya Genç, Barış Pala, Bahar Tırnakçı. YKY.
- Yılmaz, Ş. E. (2020). *Yenilik Ekonomisi*. Efil Yayınevi.
- Young, J. (2017). *Heidegger'in Geç Dönem Felsefesi*. Çeviren: Elif Korkut. Dergah Yayınları.
- Zerzan, J. (2000). *Gelecekteki İlkel*. Çeviren: Cemal Atilla. Kaos Yayınları.
- Zimmerman, M. E. (2021). *Heidegger Moderniteyle Hesaplaşma, Teknoloji, Politika, Sanat*. Çeviren: Hüsamettin Arslan. Paradigma Yayınları.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI DÜZEYİ

Her bir yazarın mevcut çalışmaya sağladığı katkı düzeyi aşağıda belirtilmiştir.

Yazarın çalışmaya katkı oranı %100 olarak belirlenmiştir.

ÇATIŞMA BİLDİRİMİ

Bu araştırmada, maddi ya da kişisel açıdan herhangi bir kişi veya kurumla herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması mevcut değildir.

ARAŞTIRMANIN ETİK ONAYI

Bu çalışma, "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi"ne tam uygunluk göstermiştir. Yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altındaki hiçbir eylem gerçekleştirilmemiştir.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Impact of COVID-19 on Islamic and Conventional Stock Indexes

Almabrok F Ahmid¹, Ensar Agirman²

Abstract

The objectives of this research are to study Islamic stock indexes during the time of Covid-19 extensively and compare it with conventional stock indexes. Our research aims to analyse how stock returns indexes of Islamic and conventional have been affected by COVID-19. So, in other word, the research objected to analyse the effect of COVID-19 on the returns and volatility of Islamic and conventional stocks indexes by using ARIMA-X and EGARCH-X models. In keeping with this objective, the Islamic and conventional stocks indexes were used to estimate the financial stock return, and the dummy variable as of number of everyday cases of each country was used to estimate the effect of COVID-19.

The research investigates the levels of uncertainty and volatility in Islamic and conventional stock indexes prior to and during the Covid-19 crisis. Additionally, it compares Islamic stock markets with others and analyses the impact of the pandemic on these markets. The findings reveal statistically significant results, with certain indexes demonstrating significance at levels of 10%, 5%, and 1%.

By overall looking we can say that Nigerian indexes were affected the most among others which include the Islamic and the conventional, moreover the least affected by the uncertainty was in Indonesia and Malaysia and the Islamic indexes in general were better. We can conclude that Islamic stock indexes were affected like others by the COVID-19.

Keywords: Islamic stock indexes, COVID-19, ARIMA-X model, EGARCH-X model.

JEL Classification: F65, O16, F32

¹ Assistant Prof at Karabuk University, Faculty of Business Administration, Department of Finance and Banking

E-posta: almabrokahmid@karabuk.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1143-6646>

² Associated Prof at Ataturk University Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration Department of Accounting and Finance

E-posta: ensaragirman@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5168-7023>

Atif/Citation: Ahmid, A.F., Ağırman, E.(2023). Impact of COVID-19 on Islamic and Conventional Stock Indexes, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.26-55.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1322905 • Geliş/Received - 05.07.2023 • Kabul/Accepted - 02.12.2023

COVID-19'un İslami ve Geleneksel Hisse Senedi Endeksleri Üzerindeki Etkisi

Öz

Bu araştırmanın amacı, Covid-19 döneminde İslami hisse senedi endekslerini kapsamlı bir şekilde incelemek ve bunları geleneksel hisse senedi endeksleriyle karşılaştırmaktır. Araştırmamız, Covid-19'un İslami ve geleneksel hisse senedi endekslerinin getirileri üzerinde nasıl etkili olduğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Başka bir deyişle, araştırma, ARIMA-X ve EGARCH-X modellerini kullanarak COVID-19'un İslami ve geleneksel hisse senedi endekslerinin getirileri ve oynaklığı üzerindeki etkisini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu amaç doğrultusunda, finansal hisse senedi getirisini tahmin etmek için İslami ve geleneksel hisse senedi endeksleri kullanılmış ve her ülkenin günlük vaka sayısına ilişkin dummy değişkeni COVID-19'un etkisini tahmin etmek için kullanılmıştır.

Araştırma, Covid-19 krizinden önce ve sırasında İslami ve geleneksel hisse senedi endekslerinde belirsizlik ve oynaklık düzeylerini incelemektedir. Ayrıca, İslami hisse senedi piyasalarını diğerleriyle karşılaştırır ve salgının bu piyasalara etkisini analiz eder. Bulgular istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar ortaya koymaktadır ve belirli endekslerin %10, %5 ve %1 düzeylerinde anlamlılık gösterdiğini göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında, Nijerya endekslerinin diğerleri arasında en çok etkilendiği söylenebilir, ayrıca belirsizlikten en az etkilenen ülkeler Endonezya ve Malezya'dır ve genel olarak İslami endeksler daha iyi performans göstermiştir. Sonuç olarak, İslami hisse senedi endekslerinin COVID-19'dan diğerleri gibi etkilendiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: : İslami hisse senedi endeksleri, COVID-19, ARIMA-X modeli, EGARCH-X modeli.
JEL Sınıflandırması: F65, O16, F3

1. Introduction

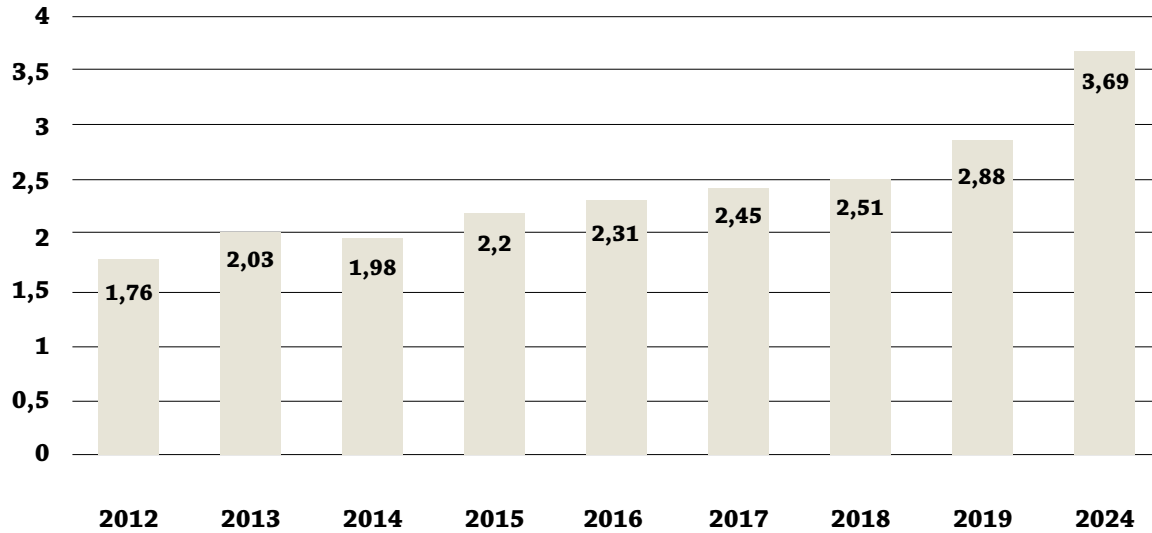
The Covid-19 pandemic, which initially surfaced in January 2020, has had a significant negative influence on the financial sector globally. S&P Global Ratings downgraded the ratings of around 335 banks and nonbank financial businesses between March 1 and September 7, 2020. According to S&P Global Ratings, the primary banking sectors will not recover to their pre-Covid-19 levels until later Gunning et al. (2020).

On the other hand, The Islamic financial services market is witnessing rapid growth and increasing interest in all countries, especially after the mortgage financial crisis, which highlighted the importance of ethical and social investments as more system-enhancing means. Islamic finance emerged in the 1960s thanks to a renewed interest in religion in Muslim countries and the accumulation of foreign exchange surpluses in the petrodollar Gulf, then was rapidly internationalized by immigration but also by the growing urgency and need for an ethics-based system.

With the increasing development of the concept of legitimate (Sharia) business and the awareness of Muslims to conduct their business in a manner consistent with their religious beliefs, they tend to invest in companies or stock markets that apply and respect the rules of Sharia. Moreover, religious beliefs are no longer the only motive for investing in Islamic assets, as the latter has become a safe haven for the risk-averse investor. The mortgage crisis has shed a lot of ink, and the issue of the durability of Islamic financial assets in the face of the crisis has been prominent in several studies, such as Chazi and Syed (2010), Ahmed (2010), and Kayed and Hassan (2011). Linking Islamic finance to the real and financial aspect made it have deep roots that ensured its solidity, or even disrupted the contagion wave from the chains of financial failures for many institutions. For instance, Abdul-Rahman and Gholami (2020) revealed the beauty of Islamic finance, by using its Profit-Loss Sharing Contract (PLSC) as a financing vehicle to aid in the recovery of the economy and enterprises from the COVID-19 economic crisis.

Islamic financing first appeared 50 years ago in nations with sizable Muslim populations that wanted to make sure their financial sources complied with Shariah law and Islamic tenets. The business experienced its biggest recorded increase since the global financial crisis in 2019 with assets in the Islamic finance sector totalling US\$2.88 trillion as it showed in figure 1. The future is bright: this is anticipated to increase to US\$3.69 trillion by 2024. Along with the fact that Muslim nations have turned to Shariah financing to quench their thirst for capital, another factor contributing to its popularity is the fact that Shariah financing is starting to gain traction with non-Muslim countries as well. Also, Moody's Investors Service said, (Islamic finance will continue to grow in 2022 as economic recovery accelerates, particularly in the Gulf Cooperation Council (GCC) region).

Figure 1: Global islamic finance assets growth (US\$ trillions)

Source: ICD- Refinitiv Islamic Finance Development Report. December 2020

The objectives of this research are to study Islamic stock indexes during the time of Covid-19 extensively and compare it with conventional stock indexes. Our research aims to analyse how stock returns indexes of Islamic and conventional have been affected by COVID-19. So, in other word, the research objected to analyse the effect of COVID-19 on the returns and volatility of Islamic and conventional stocks indexes by using ARIMA-X and EGARCH-X models. In keeping with this objective, the Islamic and conventional stocks indexes were used to estimate the financial stock return, and the dummy variable as of number of everyday cases of each country was used to estimate the effect of COVID-19. The study utilized daily data on total Covid-19 cases, in line with other authors such as Gao et al (2022), Anh and Gan (2020), Ashraf (2020), Khan et al (2020), Ashraf (2021), Öztürk et al (2020), Nguyen et al (2021), and Rabhi (2020), who also focused on Covid-19 new cases. The study will examine the uncertainty and volatility of both Islamic and conventional stock indexes before, during the Covid-19 crisis.

2. Literature Review

The COVID-19 pandemic had a significant human cost. We all worry about how the crisis will affect the economy and finance in general. Also, the effects of the economic, financial, social, and psychological crisis are still being felt as of the time this research was being written. Islamic banking and finance were significant contributors to the 2008 financial crisis, therefore research into them in this crisis will be useful and fill a research gap.

The financial market downturn caused by COVID-19 resembles the Global Financial Crisis (GFC) of 2007-2009, as noted by Quinsee (2020). However, there is a notable difference between the two. The GFC was an endogenous shock driven by market participants, bankers, and speculators, resulting in increased debt and risk-taking. In contrast, the current situation, as mentioned by Roy and Kemme (2020), is caused by exogenous forces directly impacting the real economy.

Islamic investment instruments outperformed during the early aftermath of the GFC, as demonstrated by studies conducted by Alam and Rajjaque (2016), Hoepner et al. (2011), Masih et al. (2018), Ashraf (2013), and Saiti et al. (2014). Many times, the performance discrepancy is linked to the inherent features of Islamic banking, such as debt avoidance and connections to the actual economy. Abedifar et al. (2015), Chapra in (1985), and Ebrahim in (2009). Because the Coronavirus outbreak has led to the shutdown of significant portions of the actual economy, it exposures both conventional and Islamic investments to the same economic shock. The concern is whether Islamic investments will demonstrate the same level of resiliency or hedging advantages during the pandemic crisis as they did during the Great Financial Crisis.

Despite negative market action in the first quarter of 2020, S&P and Dow Jones claimed that their Islamic indexes excelled their conventional rivals. Welling (2020). In depressed markets, low leverage portfolios and indices outperform, and Islamic indices have superior stock selection despite having less diversification. Ashraf and Mohammad (2014) Mohammad and Ashraf (2015), Tahir and Ibrahim (2020), Boudt et al. (2019). Additionally, the outperformance is determined by the time frame and performance benchmark used to evaluate performance. The selection of the Shari'ah screening standard by Elfakhani et al. (2007) Ashraf (2016); Derigs and Marzban (2009).

Ashraf et al. (2022) conducted a global study using data from May 1, 2018, to April 30, 2021, to analyse how Islamic equity investments performed during the Coronavirus outbreak. They found that Islamic shares demonstrated significant excess returns and offered hedging benefits during extreme market declines. However, these hedging advantages were only observed during significant market swings, indicating that investors need to be mindful of the timing and market conditions when considering Islamic equity investments.

Erdoğan et al. (2020) investigated the impact of the Coronavirus outbreak on both conventional and Islamic stock markets in Turkey. Using the DCC-GARCH approach and data from February 10, 2011, to September 2, 2020, the study found that Islamic financial stock markets exhibited greater resilience to the global shock of the Coronavirus outbreak compared to Turkey's traditional stock market.

Salisu and Sikiru (2021) examined the effectiveness of Asia-Pacific Islamic financial stock market in protecting investors from uncertainties caused by pandemics and epidemics (UPE). They found that Asia-Pacific Islamic financial stocks exhibited hedging potential against UPE, supported by a new dataset. However, the hedging effectiveness decreased during the Coronavirus outbreak. The study also revealed that using the UPE predictor improved out-of-sample predictions of stock returns.

Aloui et al. (2022) examined the impact of Coronavirus figures and related announcements on the interactions between Islamic and conventional equities in the Chinese market. They used various statistical models and analysed daily data from 2 December 2019 to 8 May 2020. The findings revealed that while recovered cases did not have a significant impact on the mean DCCs (dynamic conditional

correlations) of financial stocks, infected cases and fatalities did. However, none of the factors mentioned had a significant effect on the variations in DCCs.

Sherif (2020) examined the immediate effects of the Coronavirus outbreak on the Dow Jones market index in the UK, which complies with Shariah. The study used daily data from 29 January 2020 to 20 May 2020 and analysed 10 UK industrial sector groupings. The results showed a significant and negative association between the Coronavirus outbreak and the performance of the traditional financial stock market index. However, the Islamic index, represented by the Dow Jones, had a negligible interaction with the disease.

Shahzad and Naifar (2022) conducted a network analysis to examine the dependencies within conventional and Islamic equities sectors and their variations during the COVID-19 pandemic. The study found that there was more spillover between sectors during the COVID-19 sub-period. Additionally, the dependence between conventional share returns was higher compared to the dependence between Islamic share returns during the Coronavirus outbreak. The findings have implications for risk management and portfolio selection, highlighting the advantages of limited diversification in portfolios consisting of Islamic stock categories such as industrials, basic materials, consumer services, and technologies.

Shear and Ashraf (2022) found that Shariah-compliant stocks outperformed conventional stocks during the Coronavirus market meltdown, suggesting their better performance during the crisis.

Hassan et al (2022) found that while both Islamic and conventional equity markets experienced significant declines during the Coronavirus outbreak, Asian Islamic markets showed more resilience and faster recovery compared to Western markets. Despite the overall decline, certain Islamic markets outperformed their peers, and traditional markets reacted uniformly to the COVID-19 aftershock.

Irfan et al (2021) studied the impact of the Coronavirus announcement on Islamic financial stock indexes in the Indian and Indonesian stock exchanges using threshold volatility and event study models. They found that the JII and BSE Shariah indexes showed positive correlations, but the BSE Shariah Index reacted negatively to the declaration of Coronavirus as a global outbreak.

Saleem et al (2021) analysed the response of Islamic stock markets in nine different countries during the Covid-19 pandemic using the GARCH approach. They found that the Islamic financial stock indexes in Australia and the GCC remained stable in the short term after the outbreak's announcement. However, the epidemic had a significant short-term impact on the Islamic financial stock indexes in Bahrain, Qatar, the UAE, ASEAN, as well as the Middle East and MENA regions.

Nomran and Haron (2021) compared the performance of Islamic and conventional financial stock markets during the Coronavirus outbreak. They used sample t-tests and panel pooled OLS regression with daily data from 15 nations. The findings indicate that after mid-April 2020, Islamic indices' returns became positive while conventional indices' returns remained negative. The study also shows that the Coronavirus had a significant negative impact on the performance of both stock indexes.

Adekoya et al (2022) examined the volatility relationship between conventional and Islamic financial stock markets. They analyzed nine sectors in each category and investigated the impact of the COVID-19 event. The findings suggest that Islamic markets are more resilient to the pandemic compared to traditional markets.

On the other hand, Hassan et al (2021) examined the impact of the Coronavirus outbreak on traditional and Islamic stock markets globally. They analysed the Dow Jones Index, FTSE Indexes, and found similar levels of volatility in both markets. The study refutes the decoupling theory and highlights strong interconnections between the two markets.

When Salisu and Shaik (2022) compared to the performance of their conventional equivalents, asked the research question, do Islamic stocks perform worse or have superior hedge potential? They discovered that, generally speaking, Islamic equities can be utilized as a hedge while conventional stocks are considered as being subject to uncertainty owing to pandemics over a range of time periods.

This study focuses on examining the impact of the COVID-19 pandemic on the returns and volatility of Islamic and conventional stock indexes across various countries worldwide, differentiating it from the previous research. The unique aspect of this study lies in its utilization of ARIMA-X and EGARCH-X models, making it distinct in this field, as there is no prior instance of these models being employed in similar studies.

To achieve its objectives, the research utilizes Islamic and conventional stock indexes to assess financial stock returns. Notably, the inclusion of a dummy variable based on the daily COVID-19 cases in each country adds an additional layer of analysis. The primary aim is to gauge the levels of uncertainty and volatility in both Islamic and conventional stock indexes before and during the COVID-19 crisis.

Furthermore, the study extends its analysis to compare Islamic stock markets with conventional ones, offering insights into the relative performance of these markets in the face of the pandemic. The research delves into understanding how the COVID-19 crisis has impacted Islamic and conventional stock markets, contributing to the broader understanding of the financial repercussions of the pandemic.

3. Data and Methodology

The Islamic and conventional stock indexes are/were used to analyse the impact of COVID-19 in the field of Islamic stock indexes in the research. The daily logarithmic return of the indexes were selected. In addition to that the data started before COVID-19 from 2 December 2019 until 22 April 2022, thus VLOOKUP function was used to exclude the extra days from the data. The data was collected from www.investing.com. 16 indexes were selected from 6 countries such as Indonesia, Malaysia, Nigeria, Pakistan, Qatar and USA, 8 indexes were Shariah compliant indexes in contrast to that 8 conventional indexes were selected and the number of observations for each index is shown on the Appendix Table A. The indexes were chosen in each country in terms of the Islamic indexes and also the largest indexes from the conventional one.

The logarithmic return is computed as, $R_{i,t+1} = 100 * \ln \left(\frac{P_{i,t+1}}{P_{i,t}} \right)$ where P is the Islamic and conventional indexes. In other words, the Log return was done for the 16 indexes.

Logarithmic returns are often taken when it comes to analysing financial series, to allow comparison with other financial series. Also, the price series of financial assets is not static, so we move on to adopting the first difference to make the series constant, which allows estimating the parameters of the given model. Hudson and Gregoriou (2015).

The research objected to analyse the effect of COVID-19 on the returns and volatility of Islamic and conventional stocks indexes by using ARIMA-X and EGARCH-X models. In keeping with this objective, the Islamic and conventional stocks indexes were used to estimate the financial stock return, and the dummy variable as of number of everyday cases of each country was used to estimate the effect of COVID-19. The study utilized everyday data on total COVID-19 cases, similar to other authors such as Gao et al (2022), Anh and Gan (2020), Ashraf (2020), Khan et al (2020), Ashraf (2021), Öztürk et al (2020), Nguyen et al (2021), and Rabhi (2020). These studies collectively contributed to the understanding of how COVID-19 cases relate to stock market dynamics.

4. Econometric Methodology

The effects of COVID-19 on Islamic and conventional stock market indexes were evaluated by using the ARIMA and ARCH/GARCH methodologies. The Islamic and conventional indexes were used to calculate stock returns for both Islamic and conventional. In order to analyse the effect of COVID-19 on return, the ARIMA approach was applied. As a result, ARIMA-X and GARCH-X models must be created. As indicated in the following equation, ARIMA model:

$$Islamindex_t = u + \sum_{i=1}^p \beta_i Isindex_{t-i} + \sum_{k=1}^q \delta_k e_{t-k} + \varphi_1 COVIDcase + \varepsilon_t$$

$$Convindex_t = u + \sum_{i=1}^p \beta_i Convindex_{t-i} + \sum_{k=1}^q \delta_k e_{t-k} + \varphi_1 COVIDcase + \varepsilon_t$$

In Equation (1), μ denotes the constant term, β denotes the coefficients from the Autoregressive (AR) process, and δ denotes the coefficients from the Moving Average (MA) process. Additionally, ϕ and ε denote the coefficients that, respectively, describe how the coronavirus affects stock and the error term. In this case, it is anticipated that ϕ will be statistically significant negative. The fact that the datum or data to be used in the analysis remain constant is the most crucial aspect of time-series analysis. Additionally, error terms derived from the study must be devoid of the so-called “white noise” problems of auto-correlation and fluctuation. Brooks and Gujarati (2009).

The following equation illustrates how the COVID-19 has an effect on the return volatility of Islamic and conventional stock indices. Bollerslev created the GARCH model independently (1986). The GARCH model permits the conditional variance to depend on earlier own lags. Brooks (2019). The Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH) model was proposed by Bollerslev (1986), who also developed the ARCH model. Equation 2 demonstrates the GARCH model.

$$\sigma_t^2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^q \beta_j \sigma_{t-j}^2$$

In Equation 2, the cardinal numbers are shown as i , when $i = 0, 1, 2 \dots$ up to p , conditional volatility shown as σ_t^2 , residuals shown as ε_t , and the lagged conditional volatility shown as σ_{t-j}^2 . ARCH components shown as ε_{t-i}^2 and ε_{t-i} , on other side GARCH components was shown as β_j and σ_{t-j}^2 . Using the error terms of the conditional variance as well as the markers and magnitudes of the conditional standard deviation, Nelson (1991) created the exponential GARCH (EGARCH) model. Equation 3 below depicts the model.

$$\ln(\sigma_t^2) = \alpha_0 + \sum_{j=1}^q \beta_j \ln(\sigma_{t-j}^2) + \sum_{i=1}^p \alpha_i \frac{|\varepsilon_{t-i}|}{\sigma_{t-i}} + \sum_{k=1}^r \gamma_k \frac{|\varepsilon_{t-k}|}{\sigma_{t-k}} + \pi \text{Covidcase}$$

In the EGARCH model, positive news is signaled by $\varepsilon_{t-i} > 0$, whereas negative news is signaled by $\varepsilon_{t-i} < 0$. Positive news is said to have a α_i influence on conditional variance, whereas negative news has a $\alpha_i + \gamma_i$ effect. Increased volatility in the situation $\gamma_i > 0$, also known as the leverage effect at level i is reportedly the bad news. The impact of news is uneven. In Equation (3), v denotes the immediate shock, while π is the effect of COVID-19 on the conditional variance. The ARIMA model was used in this study to produce the mean Equation (3). Information criteria including Akaike, Schwarz, and Hannan-Quinn were used to select the mean equation. As price and price volatility price any news as required by behavioral finance, term π is anticipated to be positive with statistical significance. As a result, large coefficients for the COVID-19 dummy variable are anticipated.

5. Empirical Result and Discussions

The use of data that complies with time-series assumptions is the most crucial factor to consider when performing a time-series analysis. The normal distribution and series constancy are two of these pre-suppositions. This study used the ADF tests recommended by Dickey and Fuller (1981) and the PP tests recommended by Phillips and Perron (1988) to examine unit root testing. The unit root test findings and descriptive data for the Islamic and conventional indexes and returns series are shown in Table 1-6 below.

As shown in Table 1-6, the ADF and PP unit root tests reveal that none of the Islamic and conventional indexes are constant at level value. Analysing with non-constant series could produce different outcomes in time-series analysis. As a result, the first difference between the conventional and Islamic indexes was determined. The return series Islamic and conventional indexes level value ADF and PP unit root tests were determined to be constant at a 1% significance level after the logarithmic first difference was calculated.

Table 1: Descriptive Statistics for Indonesia

	JKII	JKII70	JKSE
Mean	-0.002165	-0.000137	0.039347
Standard D.	1.596180	1.536165	1.255602
Skewness	0.476213	0.418385	0.246104
Kurtosis	12.93535	13.05070	13.49312
Jarque-Bera (Prob.)	2415.745*** (0.000)	2466.631*** (0.000)	2675.937*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-12.26368*** (0.000)	-12.07836*** (0.000)	-12.10733*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-24.56118*** (0.000)	-24.22743*** (0.000)	-23.60153*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

The Islamic indexes (JKII70) and (JKII) in Indonesia had lower means compared to the conventional index (JKSE), indicating better performance. The standard deviation was higher in the Islamic indexes, indicating greater dispersion. Skewness was positive for all indexes, suggesting a preference for positive shocks, particularly in Islamic indexes. Kurtosis was greater than 3, indicating higher risk in the conventional index. Unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. As we can see in the table 1.

Table 2: Descriptive Statistics for Malaysia

	FTFBMHS	FTFBMS	KLSE
Mean	0.005952	0.007772	0.009898
Standard D.	1.039760	0.947025	0.955444
Skewness	0.070118	-0.022960	-0.367086
Kurtosis	6.733588	10.55606	12.83374
Jarque-Bera (Prob.)	342.0040 *** (0.000)	1398.857*** (0.000)	2382.415*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-24.32289 *** (0.000)	-25.00400*** (0.000)	-15.28085*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-24.35518 *** (0.000)	-25.07299*** (0.000)	-24.30873*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

The Islamic indexes (FTFBMHS) and (FTFBMS) in Malaysia had lower means compared to the conventional index (KLSE), indicating potentially better performance. The standard deviation was higher in the Islamic index (FTFBMHS), suggesting greater dispersion. Skewness was positive for (FTFBMS) and negative for (KLSE), indicating a preference for positive shocks in the Islamic index and negative shocks in the conventional index. Kurtosis was greater than 3 for all indexes, indicating higher risk. Unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. These findings align with similar results observed in Indonesia. As we can see in the table 2.

Table 3: Descriptive Statistics for Nigeria

	NGSE30	NGSEINDEX	NGSELOTUS
Mean	0.085355	0.101774	0.102162
Standard D.	0.981220	0.899533	1.023114
Skewness	0.572177	0.701575	0.766762
Kurtosis	11.60400	11.68986	9.458353
Jarque-Bera (Prob.)	1858.347*** (0.000)	1911.237*** (0.000)	1086.863*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-12.71398*** (0.000)	-12.58320*** (0.000)	-19.64543*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-19.14250*** (0.000)	-19.05952*** (0.000)	-20.08562*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

The Islamic index (NGSELOTUS) in Nigeria had a higher mean compared to the conventional indexes (NGSE30) and (NGSEINDEX), indicating potentially better performance. The standard deviation was higher in the Islamic index (NGSELOTUS), suggesting greater dispersion. Skewness was positive for all indexes, indicating a preference for positive shocks. Kurtosis was greater than 3 for all indexes, indicating higher risk. Unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. Similar findings were observed in Malaysia and Indonesia. As we can see in the table 3.

Table 4: Descriptive Statistics for Pakistan

	KMIAS	KSE
Mean	0.041273	0.035528
Standard D.	1.255909	1.230196
Skewness	-0.611575	-0.886150
Kurtosis	7.748489	8.805958
Jarque-Bera (Prob.)	598.1005*** (0.000)	916.6486*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-22.03047*** (0.000)	-21.91598*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-22.20505*** (0.000)	-22.12806*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

The Islamic index (KMIAS) in Pakistan had a higher mean compared to the conventional index (KSE), indicating potentially better performance. The standard deviation was slightly higher in the Islamic index (KMIAS), suggesting slightly greater dispersion. Skewness was negative for both indexes, indicating a preference for negative shocks. Kurtosis was greater than 3 for both indexes, indicating higher risk. Unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. Similar findings were observed in Malaysia, Indonesia, and Nigeria. As we can see in the table 4.

Table 5: Descriptive Statistics for Qatar

	QERI	QSI
Mean	0.068543	0.058693
Standard D.	0.875247	0.903325
Skewness	-1.878205	-2.249123
Kurtosis	24.81381	27.91525
Jarque-Bera (Prob.)	12187.58*** (0.000)	15944.98*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-21.97770*** (0.000)	-22.89944*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-21.98902*** (0.000)	-22.90714*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

In Qatar, the conventional index (QSI) had a higher mean compared to the Islamic index (QERI), suggesting potentially better performance. The standard deviation was slightly higher in the conventional index, indicating slightly greater dispersion. Skewness was negative for both indexes, indicating a preference for negative shocks. Kurtosis was greater than 3 for both indexes, indicating higher risk. The unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. Similar findings were observed in previous countries. As we can see in the table 5.

Table 6: Descriptive Statistics for USA

	DJI100X	NDX	SPX
Mean	0.027244	0.074712	0.050545
Standard D.	1.122878	1.854163	1.597567
Skewness	-0.571605	-0.461402	-0.604289
Kurtosis	10.81701	9.248558	15.29761
Jarque-Bera (Prob.)	1622.725*** (0.000)	1037.297*** (0.000)	3969.991*** (0.000)
Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Prob.)	-22.67816*** (0.000)	-7.488235*** (0.000)	-7.158998*** (0.000)
Phillips-Perron (PP) (Prob.)	-22.70079*** (0.000)	-32.25752*** (0.000)	-32.14492*** (0.000)

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

In the USA, the conventional indexes (NDX) and (SPX) had higher means compared to the Sharia-compliant index (DJI100X), indicating potentially better performance. The standard deviation was relatively higher in the conventional indexes, suggesting greater dispersion. Skewness was negative for all indexes, indicating a preference for negative shocks. Kurtosis was greater than 3 for all indexes, implying higher risk. The SPX index was found to be highly risky compared to the others. Unit root tests showed that the indexes were not constant at the level value, and the first difference was calculated, indicating suitability for the GARCH model. As we can see in the table 6.

Schwarz's information criterion was used to choose which model to use for the mean equation, as shown in Table 7 for the index JKII. The error terms from the ARIMA (9, 0, 8) model were used to create the variance equation. Its own long-term volatility has a beneficial impact on the conditional variance ($\beta = 0.938230$). The asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) are also depicted by the EGARCH model. The coefficient is negative ($-1.39E-08$) at the 5% level of significance for the effect of COVID-19 on conditional variance, often known as volatility, which is significant for the purposes of this study. This finding indicates that COVID-19 cases have an impact on the return volatility of the JKII index, which is consistent with behavioural finance.

In Al-Awadhi's (2020) analysis, certain sectors such as Transportation, Hotels, and Beverages were adversely affected during the COVID-19 period, while sectors like Medicine and IT experienced positive

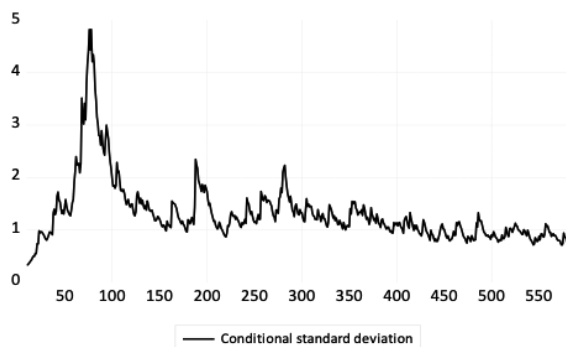
effects. This demonstrates how investors consider various information, influencing return volatility. To mitigate income losses, investors should diversify away from vulnerable sectors and towards sectors capable of investing income. The Islamic and conventional sectors are expected to be impacted by phenomena like COVID-19, as negative news dominates volatility compared to positive news. Figure 1 shows a significant increase in the conditional standard deviation of the JKII Index starting from February 2020, aligning with the principle that investments decline with rising uncertainty, as suggested by Dixit and Pindyck (1995) in the real options theory.

Table 7: EGARCH-X Model Results for JKII index

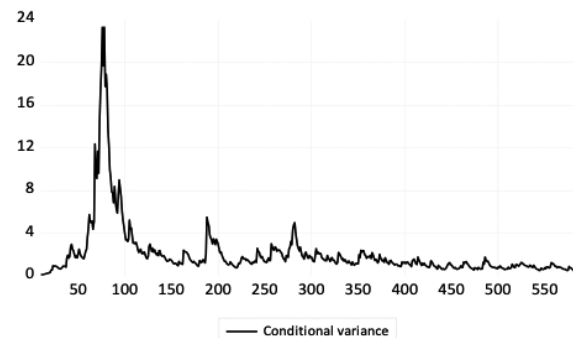
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
<i>Constant</i>	-0.007519	-0.142825	
Variance Equation			
α_0	-0.116482***	-3.045207	
α_1	0.220040***	3.993661	
Γ	-0.089790***	-3.250517	
B	0.938230***	46.24394	
Π	-1.39E-08**	-2.519901	
R ²	0.045656	Akaike info criterion	3.298821
Adjusted R ²	0.016424	Schwarz criterion	3.473464
Durbin-Watson stat	1.759056	Hannan-Quinn criter.	3.366946

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 2: Conditional Standard Deviation of JKII Index

Figure 3: Variance of JKII Index

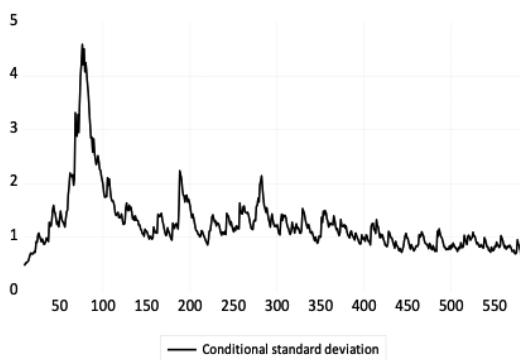
As indicated in Table 8 for the index JKII70, Schwarz's information criterion was utilized to determine which model to apply with the mean equation. The variance equation was built using the ARIMA (8, 0, 9) model's error terms. The conditional variance benefits from its own long-term volatility ($\beta = 0.941197$). The asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) are likewise described by the EGARCH model. The coefficient indicating the effect of COVID-19 on conditional variance, also known as volatility, is negative ($-1.24E-08$) at the 5% level of significance, which is significant for the objectives of this study. A Durbin-Watson is 1.776054 so, when the score of 2 indicates that there is no autocorrelation issue with the models being projected. A positive correlation is shown by numbers under 2, whilst a negative autocorrelation is indicated by values over 2.

Table 8: EGARCH-X Model Results for JKII70 index

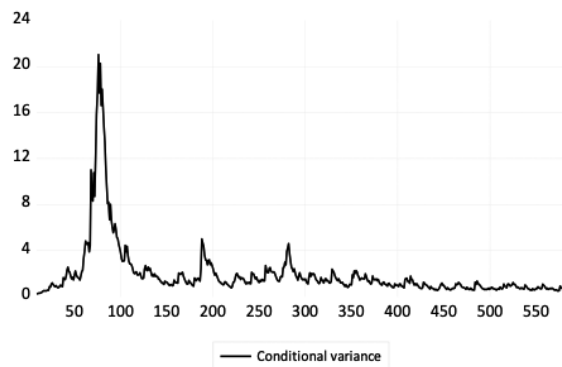
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	-0.000996	-0.023238	
Variance Equation			
α_0	-0.124251***	-2.834764	
α_1	0.216386***	3.675878	
Γ	-0.081302***	-3.051024	
B	0.941197***	42.58811	
Π	-1.24E-08**	-2.091776	
R ²	0.055477	Akaike info criterion	3.227497
Adjusted R ²	0.026597	Schwarz criterion	3.401905
Durbin-Watson stat	1.776054	Hannan-Quinn criter	3.295524

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 4: Conditional Standard Deviation of JKII70 Index

Figure 5: Variance of JKII70 Index

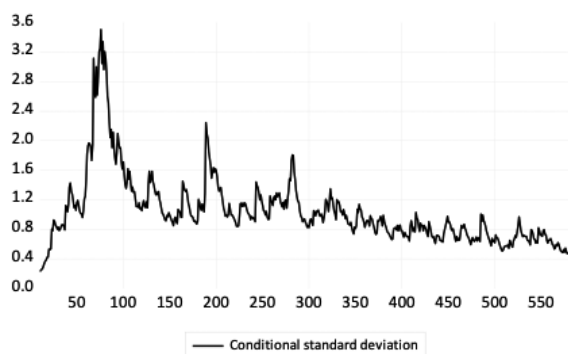
Schwarz's information criterion was used to choose the model to use with the mean equation, as shown in Table 9 for the index JKSE. The error terms of the ARIMA (9, 0, 10) model were used to construct the variance equation. The long-term volatility of the conditional variance ($\beta = 0.918027$) is advantageous. The EGARCH model also adequately describes the asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$). At the 5% level of significance, the coefficient reflecting the influence of COVID-19 on conditional variance, also known as volatility, is negative ($-2.25E-08$), which is significant for the study's goals. Given that the models being projected have a Durbin-Watson score of 2, there is no autocorrelation problem. This score is 1.714556. Numbers under 2 suggest a positive correlation, whereas numbers over 2 imply a negative autocorrelation.

Table 9: EGARCH-X Model Results for JKSE index

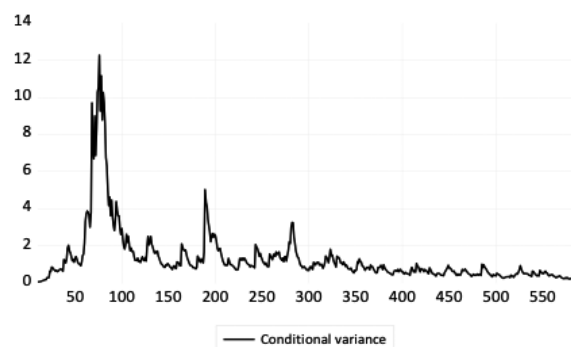
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	0.050692	1.425372	
Variance Equation			
α_0	-0.145618***	-3.010552	
α_1	0.239745***	3.673320	
Γ	-0.084595***	-2.837436	
B	0.918027***	38.92268	
Π	-2.25E-08***	-3.067193	
R ²	0.049091	Akaike info criterion	2.834051
Adjusted R ²	0.016420	Schwarz criterion	3.023881
Durbin-Watson stat	1.714556	Hannan-Quinn criter.	2.908100

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 6: Conditional Standard Deviation of JKSE Index

Figure 7: Variance of JKSE Index

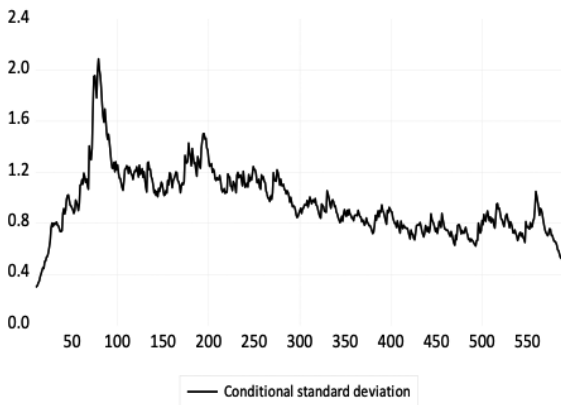
As indicated in Table 10 for the index FTFBMHS, the model to employ with the mean equation was chosen using Schwarz's information criterion. The variance equation was built using the ARIMA (9, 0, 8) model's error terms. It is favorable that the conditional variance's long-term volatility ($\beta = 0.958012$) is low. The asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) are likewise properly described by the EGARCH model. The coefficient representing the effect of COVID-19 on conditional variance, commonly known as volatility, is negative ($-1.25E-08$) at the 5% level of significance, which is significant for the objectives of the study.

Table 10: EGARCH-X Model Results for FTFBMHS index

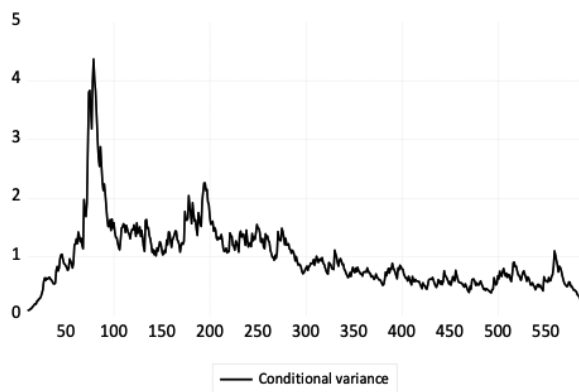
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	-0.016902	-0.551663	
Variance Equation			
α_0	-0.105169***	-3.352271	
α_1	0.147751***	3.595154	
Γ	-0.029068	-1.540950	
B	0.958012***	45.18644	
Π	-1.25E-08*	-1.682727	
R ²	0.068422	Akaike info criterion	2.770083
Adjusted R ²	0.040192	Schwarz criterion	2.943330
Durbin-Watson stat	1.920698	Hannan-Quinn criter.	2.837631

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 8: Conditional Standard Deviation of FTFBMHS Index

Figure 9: Variance of FTFBMHS Index

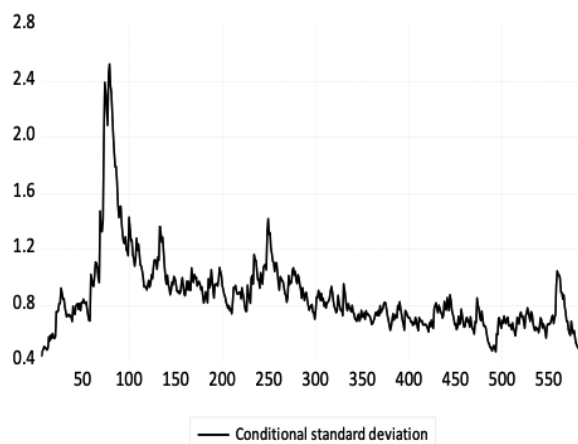
The model to use with the mean equation was selected using Schwarz's information criterion, as shown in Table 11 for the index FTFBMS. The ARIMA (5, 0, 5) model's error terms were used to construct the variance equation. It is advantageous that the long-term volatility of the conditional variance ($\beta = 0.949376$) is minimal. Similarly, the EGARCH model adequately describes the asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) it is crucial for the study's goals that the coefficient indicating the impact of COVID-19 on conditional variance, also known as volatility, is negative ($-1.66E-08$) at the 5% level of significance.

Table 11: EGARCH-X Model Results for FTFBMS index

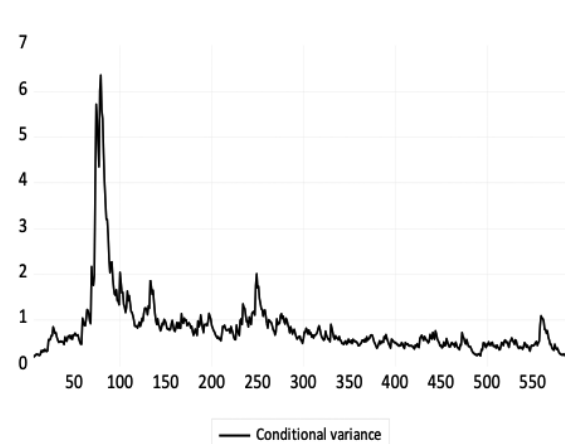
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	-0.019383	-0.565399	
Variance Equation			
α_0	-0.158829***	-4.302128	
α_1	0.203829***	4.574195	
Γ	-0.041104*	-1.834452	
B	0.949376***	41.32799	
Π	-1.66E-08**	-2.012423	
R ²	0.020744	Akaike info criterion	2.515626
Adjusted R ²	0.003624	Schwarz criterion	2.635508
Durbin-Watson stat	1.997804	Hannan-Quinn criter.	2.562354

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 10: Conditional Standard Deviation of FTFBMS Index

Figure 11: Variance of FTFBMS Index

Schwarz's information criterion was used to choose the model to utilize with the mean equation, as can be seen in Table 12 for the index KLSE. The variance equation was built using the error terms from the ARIMA (10, 0, 10) model. It is favorable that the conditional variance's low long-term volatility ($\beta = 0.945501$) is present. For the purposes of the study, it is critical that the coefficient reflecting the influence of COVID-19 on conditional variance, also known as volatility, is negative ($-1.65E-08$) at the 1% level of significance. Similarly, the EGARCH model adequately reflects the asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$).

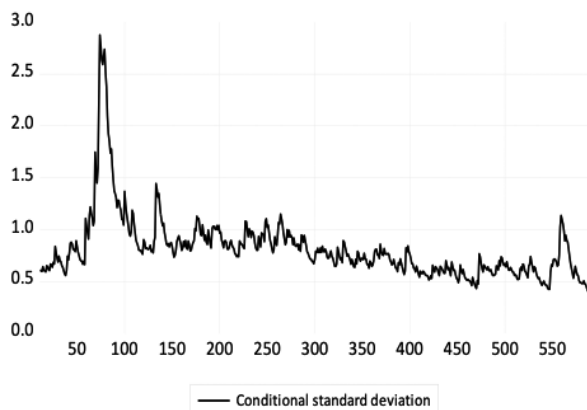
Table 12: EGARCH-X Model Results for KLSE index

Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	-0.018576	-0.545256	
Variance Equation			
α_0	-0.171014***	-3.855490	
α_1	0.207788***	4.222230	
Γ	-0.087984***	-3.273321	
B	0.945501***	35.67786	
Π	-1.65E-08*	-1.599906	
R ²	0.073419	Akaike info criterion	2.412248
Adjusted R ²	0.040148	Schwarz criterion	2.608353
Durbin-Watson stat	1.932691	Hannan-Quinn criter.	2.488715

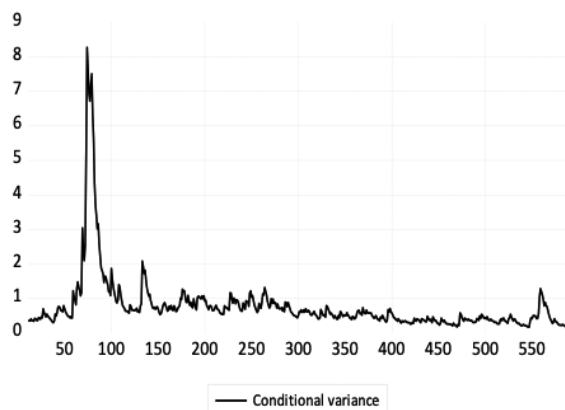
Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 12: Conditional Standard

Deviation of KLSE Index

Figure 13: Variance of KLSE Index

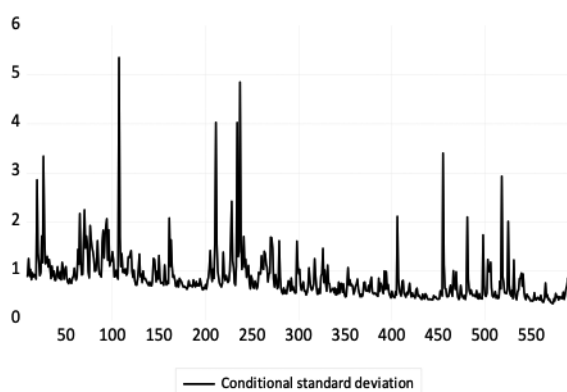
As shown in Table 13 for the index NGSE30, the model to employ with the mean equation was chosen using Schwarz's information criterion. The error terms from the ARIMA (7, 0, 9) model were used to construct the variance equation. The low long-term volatility of the conditional variance ($\beta = 0.414588$) is advantageous. The coefficient representing the impact of COVID-19 on conditional variance, often known as volatility, must be negative ($-3.29E-06$) at the 1% level of significance for the study to be valid. The asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) are similarly well reflected by the EGARCH model.

Table 13: EGARCH-X Model Results for NGSE30 index

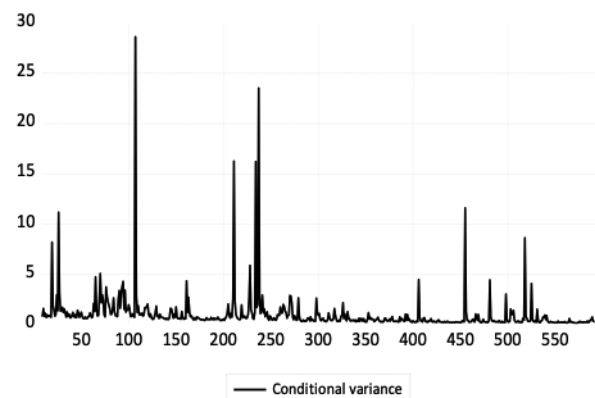
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	-0.042524	-0.827596	
Variance Equation			
α_0	-0.445023***	-5.318313	
α_1	0.747392***	10.16061	
Γ	0.188069***	3.625667	
B	0.414588***	4.816823	
Π	-3.29E-06***	-4.967580	
R ²	0.095157	Akaike info criterion	2.375913
Adjusted R ²	0.069668	Schwarz criterion	2.540315
Durbin-Watson stat	1.988436	Hannan-Quinn criter.	2.439984

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 14: Conditional Standard Deviation of NGSE30 Index

Figure 15: Variance of NGSE30 Index

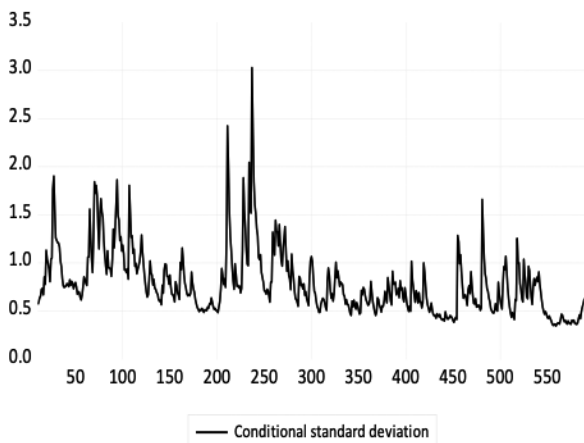
Schwarz's information criterion was used to select the model to use with the mean equation, as indicated in Table 14 for the index NGSEINDEX. The variance equation was built using the ARIMA (9, 0, 5) model's error terms. It is favorable that the conditional variance has a low long-term volatility ($\beta = 0.821182$). For the study to be considered legitimate, the coefficient indicating the effect of COVID-19 on conditional variance, sometimes referred to as volatility, must be negative ($-6.78E-07$) at the 1% level of significance. The EGARCH model similarly captures the asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$).

Table 14: EGARCH-X Model Results for NGSEINDEX index

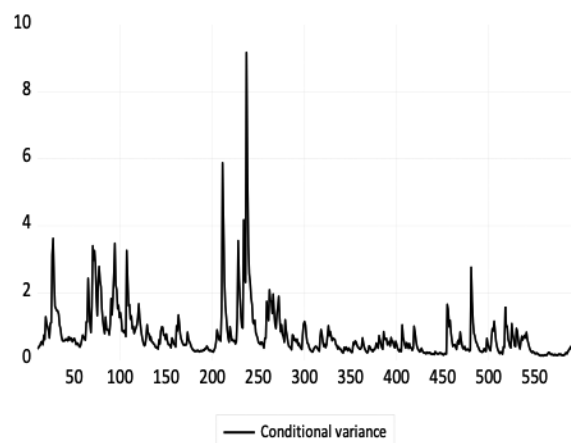
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	0.071910	1.432221	
Variance Equation			
α_0	-0.315914***	-7.006150	
α_1	0.423185***	8.595708	
Γ	0.090884***	3.005153	
B	0.821182***	25.76668	
Π	-6.78E-07***	-2.745497	
R ²	0.102688	Akaike info criterion	2.280920
Adjusted R ²	0.080572	Schwarz criterion	2.430772
Durbin-Watson stat	1.897194	Hannan-Quinn criter.	2.339329

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 16: Conditional Standard Deviation of NGSEINDEX Index

Figure 17: Variance of NGSEINDEX Index

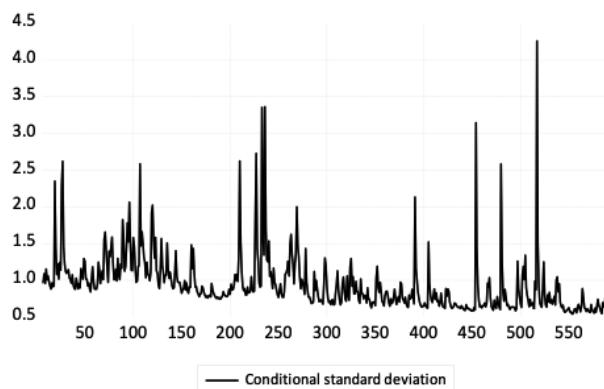
As shown in Table 15 for the index NGSELOTUS, the model to employ with the mean equation was chosen using Schwarz's information criterion. The error terms of the ARIMA (9, 0, 5) model were used to construct the variance equation. It is advantageous that the conditional variance ($\beta = 0.496643$) has a low long-term volatility. The coefficient reflecting the effect of COVID-19 on conditional variance, often known as volatility, must be negative ($-1.82E-06$) at the 1% level of significance for the study to be deemed valid. The asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) are also captured by the EGARCH model.

Table 15: EGARCH-X Model Results for NGSELOTUS index

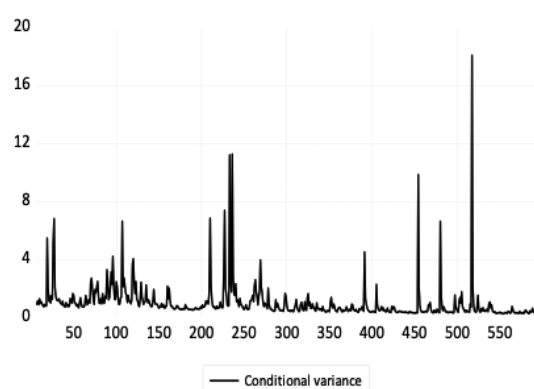
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	0.059852	1.364146	
Variance Equation			
α_0	-0.231234***	-4.177092	
α_1	0.509877***	7.487447	
Γ	0.166690***	3.054018	
B	0.496643***	6.598915	
Π	-1.82E-06***	-4.086065	
R ²	0.056147	Akaike info criterion	2.656399
Adjusted R ²	0.039760	Schwarz criterion	2.775650
Durbin-Watson stat	2.008520	Hannan-Quinn criter.	2.702867

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 18: Conditional Standard Deviation of NGSELOTUS Index

Figure 19: Variance of NGSELOTUS Index

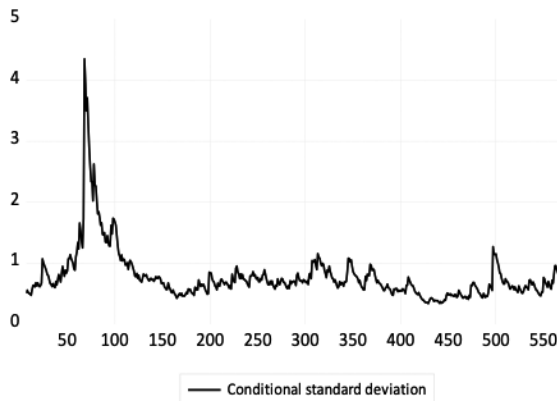
The model to use with the mean equation was selected using Schwarz's information criterion, as shown in Table 16 for the index QS. The ARIMA (6, 0, 6) model's error terms were used to construct the variance equation. It is advantageous that the long-term volatility of the conditional variance ($\beta = 0.971319$) is minimal. Similarly, the EGARCH model adequately describes the asymmetrical effects ($\gamma \neq 0$) it is crucial for the study's goals that the coefficient indicating the impact of COVID-19 on conditional variance, also known as volatility, is positive ($1.13E-07$) at the 5% level of significance and it is just the index which is positive among all others.

Table 16: EGARCH-X Model Results for QSI index

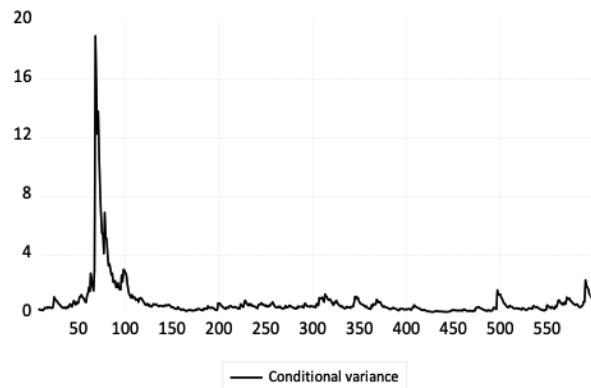
Variable	Coefficient	z-Statistic	
Mean Equation			
Constant	0.063036*	1.797547	
Variance Equation			
α_0	-0.229527***	-5.454055	
α_1	0.262795***	6.234832	
Γ	-0.101947***	-4.992280	
B	0.971319***	73.81809	
Π	1.13E-07*	1.700392	
R ²	0.017180	Akaike info criterion	2.238736
Adjusted R ²	-0.003225	Schwarz criterion	2.372193
Durbin-Watson stat	1.998199	Hannan-Quinn criter.	2.290723

Note: In parenthesis are associative p-values. *, ** and *** are statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively.

Figure 20: Conditional Standard Deviation of QSI Index

Figure 21: Variance of QSI Index

Table 17: The conclusion of EGARCH model

COUNTRY (INDEX)	EGARCH	PROB	SIGNIFI- CANT
INDONESIA	-	-	-
JAKARTA ISLAMIC (JKII)	-0.0000000139	0.0117	**
JAKARTA STOCK EXCHANGE COMPOSITE INDEX (JKSE)	-0.0000000225	0.0022	**
JAKARTA ISLAMIC 70 (JKII70)	-0.0000000124	0.0365	***
MALAYSIA	-	-	-
FTSE BURSA MALAYSIA HIJRAH SHARIAH (FTFBMHS)	-0.0000000125	0.0924	*
FTSE BURSA MALAYSIA EMAS SHARIAH (FTFBMS)	-0.0000000166	0.0442	**
FTSE MALAYSIA KLCI (KLSE)	-0.0000000165	0.1096	*
NIGERIA	-	-	-
NSE 30 (NGSE30)	-0.00000329	0	***
NSE ALL SHARE (NGSEINDEX)	-0.000000678	0.006	***
NSE LOTUS ISLAMIC (NGSELOTUS)	-0.00000182	0	***
PAKISTAN	-	-	-
ALL SHARES ISLAMIC INDEX OF PAKISTAN (KMIAS)	0.00E+00	1	-
KARACHI 100 (KSE)	0.00E+00	1	-
QATAR	-	-	-
QE AL RAYAN ISLAMIC (QERI)	-0.000000014	0.1418	-
QE GENERAL (QSI)	0.000000113	0.0891	*
USA	-	-	-
DOW JONES ISLAMIC MARKET INTERNATIONAL TITANS 100 (DJI100X)	0.00E+00	1	-
NASDAQ 100 (NDX)	0.00E+00	1	-
S&P 500 (SPX)	0.00E+00	1	-

After running the test for all indexes, we can say that the result statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively for some of the indexes, however it was not significant for indexes in a country like, US, Pakistan, and one of the indexes in Qatar as it is shown in the table 17. The test shows us the uncertainty and volatility of each indexes. Moreover, all the result was negative except the QSI index which was positive. We can see that the most affected index in Indonesia was not one of the Islamic indexes as JKII was affected by (-0.0000000139) also the JKII70 index was affected by (-0.0000000124) which lower than JKSE index by (-0.0000000225) which represent the Convectional index. In addition to that, that was the case in Malaysia as the Islamic index FTFBMHS was the least affected one by (-0.0000000125) on the other hand one of the Islamic indexes and the representative of conventional index were affected almost the same, FTFBMS index by (-0.0000000166) and the index KLSE by (-0.0000000165). Nevertheless, that was not the case in Nigeria as it was one of the conotional indexes affected less than the other

two one of the was the Islamic one and the index NGSEINDEX (-0.000000678) and NGSELOTUS index which represent the Islamic one was less affected than NGSE30 which was affected by (-0.00000329). last but not least the uncertainty of QSI which the index in Qatar was (0.000000113) it was positive one which was just the one like this among others. By overall looking we can that Nigerian indexes were affected the most among others which include the Islamic and the conventional, moreover the least affected by the uncertainty was in Indonesia and Malaysia and the Islamic indexes in general were better. And maybe because of the Shariah standers of the Islamic indexes which in general agree with some points such as the cash on deposit in interest-bearing securities may not exceed thirty percent (30%) of the market value of the whole equity of the Company. Also, the usurious debt must not exceed 30% of the market value of the company. the total market value of illiquid assets must not exceed 30% of the total market value of assets which make the advantage among others.

6. Conclusion

The Covid-19 pandemic, which initially surfaced in January 2020, has had a significant negative influence on the financial sector globally. Of course, one the sectors were affected Islamic stock markets. The Islamic financial services market is witnessing rapid growth and increasing interest in all countries, especially after the mortgage financial crisis, which highlighted the importance of ethical and social investments as more system-enhancing means.

The objectives of this research are to study Islamic stock indexes during the time of Covid-19 extensively and compare it with conventional stock indexes. Our research aims to analyse how stock returns indexes of Islamic and conventional have been affected by COVID-19. So, in other word, the research objected to analyse the effect of COVID-19 on the returns and volatility of Islamic and conventional stocks indexes by using ARIMA-X and EGARCH-X models. In keeping with this objective, the Islamic and conventional stocks indexes were used to estimate the financial stock return, and the dummy variable as of number of everyday cases of each country was used to estimate the effect of COVID-19.

The study examined the uncertainty and volatility of both Islamic and conventional stock indexes before, during the Covid-19 crisis. In addition to comparing Islamic stock market with others and the impact of this pandemic on them. Is Islamic finance and banking the solution instead of the traditional system in such circumstances? As they said in some paper that The Islamic financial system is a safe haven during crises

We found that the result was statistically significant at 10%, 5% and 1% respectively for some of the indexes, however it was not significant for indexes in a country like, US, Pakistan, and one of the indexes in Qatar.

By overall looking we can that Nigerian indexes were affected the most among others which include the Islamic and the conventional, moreover the least affected by the uncertainty was in Indonesia and Malaysia and the Islamic indexes in general were better. And maybe because of the Shariah standers of the Islamic indexes which in general agree with some points such as the cash on deposit in interest-bearing securities may not exceed thirty percent (30%) of the market value of the whole equity of the Company. Also, the usurious debt must not exceed 30% of the market value of the company. the total market value of illiquid assets must not exceed 30% of the total market value of assets which make the advantage among others.

We can conclude that Islamic stock indexes were affected like others by the COVID-19, even though it was better in some countries and that might be because of the general condition of the country itself or maybe because of the standards some indexes have more than others.

Although we believe that this research filling the academic gap and was helpful for the investors both of them Muslim and non-Muslim, however much search should be done in future for this area it is worth it to be study such as sectoral area for example Islamic and conventional banks or insurance companies like Takaful compare it with the conventional insurance companies.

The limitation of this research was that there was no data at the beginning of COVID-19 and the COVID-19 did not completely finish yet that is why the prediction of the future was hard. Also, the data for some countries were not equal as the opening of the stock indexes were not the same for all country such as the bank holidays, so the observations numbers were varied from one country to another one. Even though in some country two indexes were not the same with each other.

Reference

Abdul-Rahman, A., & Gholami, R. (2020). Islamic finance and COVID-19 recovery: the role profit-loss sharing contract. *Jurnal Pengurusan*, 59, 7-10.

Abedifar, P., M. Ebrahim, S., Molyneux, P., & Tarazi, A. (2016). Islamic banking and finance: Recent empirical literature and directions for future research. *A Collection of Reviews on Savings and Wealth Accumulation*, 59-91.

Adekoya, O. B., Oliyide, J. A., & Tiwari, A. K. (2022). Risk transmissions between sectoral Islamic and conventional stock markets during COVID-19 pandemic: What matters more between actual COVID-19 occurrence and speculative and sentiment factors?. *Borsa Istanbul Review*, 22(2), 363-376.

Ahmed, A. (2010). Global financial crisis: an Islamic finance perspective. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 3(4), 306-320.

Alam, N., & Rajjaque, M. S. (2010). Shariah-compliant equities: Empirical evaluation of performance in the European market during credit crunch. *Journal of Financial Services Marketing*, 15, 228-240.

Al-Awadhi, A. M., Alsaifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhammad, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of behavioral and experimental finance*, 27, 100326.

Aloui, C., Asadov, A., Al-kayed, L., Hkiri, B., & Danila, N. (2022). Impact of the COVID-19 outbreak and its related announcements on the Chinese conventional and Islamic stocks' connectedness. *The North American Journal of Economics and Finance*, 59, 101585.

Anh, D. L. T., & Gan, C. (2021). The impact of the COVID-19 lockdown on stock market performance: evidence from Vietnam. *Journal of Economic Studies*, 48(4), 836-851.

Ashraf, B. N. (2020). Stock markets' reaction to COVID-19: Cases or fatalities? *Research in International Business and Finance*, 54, 101249.

Ashraf, B. N. (2021). Stock markets' reaction to COVID-19: Moderating role of national culture. *Finance Research Letters*, 41, 101857.

Ashraf, D. (2013). Performance evaluation of Islamic mutual funds relative to conventional funds: Empirical evidence from Saudi Arabia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 6(2), 105-121.

Ashraf, D. (2016). Does Shari'ah screening cause abnormal returns? Empirical evidence from Islamic equity indices. *Journal of Business Ethics*, 134(2), 209-228.

Ashraf, D., & Mohammad, N. (2014). Matching perception with the reality—Performance of Islamic equity investments. *Pacific-Basin Finance Journal*, 28, 175-189.

Ashraf, D., Rizwan, M. S., & Ahmad, G. (2022). Islamic equity investments and the COVID-19 pandemic. *Pacific-Basin Finance Journal*, 73, 101765.

Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. *Journal of econometrics*, 31(3), 307-327.

Boudt, K., Raza, M. W., & Ashraf, D. (2019). Macro-financial regimes and performance of Shari'ah-compliant equity portfolios. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 60, 252-266.

Brooks, C. (2019). *STATA Guide for Introductory Econometrics for Finance*. Cambridge University Press.

Chapra, M. U. (1985). Towards a just monetary system: A discussion of money, banking and monetary policy in the light of Islamic teachings (Islamic economics series, No. 8). *Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought (IIIT)*. *Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought (IIIT)*.

Chazi, A., & Syed, L. A. (2010). Risk exposure during the global financial crisis: the case of Islamic banks. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 3(4), 321-333.

Derigs, U., & Marzban, S. (2009). New strategies and a new paradigm for Shariah-compliant portfolio optimization. *Journal of Banking & Finance*, 33(6), 1166-1176.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of The Econometric Society*, 49 (4), 1057-1072.

Dixit, A. K., & Pindyck, R. S. (1995). *The new option view of investment*.

Ebrahim, M. S. (2009). Can an Islamic model of housing finance cooperative elevate the economic status of the underprivileged?. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(3), 864-883.

Elfakhani, S. M., Hassan, M. K., & Sidani, Y. M. (2007). 16 Islamic mutual funds. *Handbook of Islamic banking*, 256.

ERDOĞAN, S., Gedikli, A., & Cevik, E. I. (2020). The effects of the covid-19 pandemic on conventional and islamic stock markets in Turkey. *Bilimname*, 2020(42), 89-110.

- Gao, X., Ren, Y., & Umar, M. (2022). To what extent does COVID-19 drive stock market volatility? A comparison between the US and China. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 35(1), 1686-1706.
- Gujarati, D. N. (2009). *Basic Econometrics: McGraw-Hill Education*.
- Gunning, G.J., Birry, A., Volland, E.F., 2020. Global Banking: Recovery Will Stretch To 2023 And Beyond. *S & P Global Ratings*.
- Hassan, M. K., Chowdhury, M. I. H., Balli, F., & Hasan, R. (2022). A note on COVID-19 instigated maximum drawdown in Islamic markets versus conventional counterparts. *Finance Research Letters*, 46, 102426.
- Hoepner, A. G., Rammal, H. G., & Rezec, M. (2011). Islamic mutual funds' financial performance and international investment style: evidence from 20 countries. *The European Journal of Finance*, 17(9-10), 829-850.
- Hudson, R. S., & Gregoriou, A. (2015). Calculating and comparing security returns is harder than you think: A comparison between logarithmic and simple returns. *International Review of Financial Analysis*, 38, 151-162.
- Irfan, M., Kassim, S., & Dhimmar, S. (2021). Impact of Covid-19 on Islamic stock markets: an investigation using threshold volatility and event study models. *International Journal of Islamic Economics and Finance (IJIEF)*, 4(1), 121-148.
- Kayed, R. N., & Hassan, M. K. (2011). The global financial crisis and Islamic finance. *Thunderbird International Business Review*, 53(5), 551-564.
- Khan, K., Zhao, H., Zhang, H., Yang, H., Shah, M. H., & Jahanger, A. (2020). The impact of COVID-19 pandemic on stock markets: An empirical analysis of world major stock indices. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(7), 463-474.
- Masih, M., Kamil, N. K., & Bacha, O. I. (2018). Issues in Islamic equities: A literature survey. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(1), 1-26.
- Mohammad, N., & Ashraf, D. (2015). The market timing ability and return performance of Islamic equities: An empirical study. *Pacific-Basin Finance Journal*, 34, 169-183.
- Nelson, D. B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 347-370.
- Nguyen, C. T., Hai, P. T., & Nguyen, H. K. (2021). Stock market returns and liquidity during the COVID-19 outbreak: evidence from the financial services sector in Vietnam. *Asian journal of Economics and Banking*, 5(3), 324-342.
- Nomran, N. M., & Haron, R. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on Islamic versus conventional stock markets: international evidence from financial markets. *Future Business Journal*, 7(1), 1-16.
- Quinsee, P. (2020). Global Equity Views 2Q 2020. Retrieved from <https://am.jpmorgan.com/us/en/asset-management/gim/adv/insights/portfolio-insights/global-equity-views> .

Öztürk, Ö., Şişman, M. Y., Hakan, U. S. L. U., & ÇITAK, F. (2020). Effects of COVID-19 outbreak on Turkish stock market: A sectoral-level analysis. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 56-68.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.

Rabhi, A. (2020). Stock market vulnerability to the COVID-19 pandemic: Evidence from emerging Asian stock market. *Journal of Advanced Studies in Finance (JASF)*, 11(22), 126-131.

Raza Rabbani, M., Asad Mohd. Ali, M., Rahiman, H. U., Atif, M., Zulfikar, Z., & Naseem, Y. (2021). The response of Islamic financial service to the COVID-19 pandemic: The open social innovation of the financial system. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(1), 85.

Roy, S., & Kemme, D. M. (2020). The run-up to the global financial crisis: A longer historical view of financial liberalization, capital inflows, and asset bubbles. *International Review of Financial Analysis*, 69, 101377.

Saiti, B., Bacha, O. I., & Masih, M. (2014). The diversification benefits from Islamic investment during the financial turmoil: The case for the US-based equity investors. *Borsa Istanbul Review*, 14(4), 196-211.

Saleem, A., Bárczi, J., & Sági, J. (2021). Covid-19 and Islamic stock index: Evidence of market behavior and volatility persistence. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(8), 389.

Salisu, A. A., & Sikiru, A. A. (2021). Pandemics and the Asia-pacific Islamic stocks. *Asian Economics Letters*, 1(1), 1-5.

Salisu, A. A., & Shaik, M. (2022). Islamic Stock indices and COVID-19 pandemic. *International Review of Economics & Finance*, 80, 282-293.

Shahzad, S. J. H., & Naifar, N. (2022). Dependence dynamics of Islamic and conventional equity sectors: What do we learn from the decoupling hypothesis and COVID-19 pandemic? *The North American Journal of Economics and Finance*, 59, 101635.

Shear, F., Ashraf, B. N. (2022). The performance of Islamic versus conventional stocks during the COVID-19 shock: Evidence from firm-level data. *Research in International Business and Finance*, 60, 101622.

Sherif, M. (2020). The impact of Coronavirus (COVID-19) outbreak on faith-based investments: An original analysis. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 28, 100403.

Tahir, M., & Ibrahim, S. (2020). The performance of Shariah-compliant companies during and after the recession period—evidence from companies listed on the FTSE all world index. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(3), 573-587.

Welling, J. (2020). S&P and Dow Jones Islamic Indices Continue Outperformance in Q1 2020 Retrieved from <https://www.spglobal.com/en/research-insights/articles/sp-and-dow-jones-islamic-indices-continue-outperformance-in-q1-2020>.

Appendices

Table A: The selected Islamic and Conventional indexes

Country	Islamic index	Symbol	Conventional index	Symbol	Observations
Indonesia	Jakarta Islamic 70	JKII70	---	---	582
Indonesia	Jakarta Islamic	JKII	---	---	582
Indonesia	---	---	Jakarta Stock Exchange Composite Index	JKSE	582
Malaysia	FTSE Bursa Malaysia Hijrah Shariah	FTFBMHS	---	---	588
Malaysia	FTSE Bursa Malaysia EMAS Shariah	FTFBMS	---	---	588
Malaysia	---	---	FTSE Malaysia KLCI	KLSE	588
Nigeria	---	---	NSE 30	NGSE30	592
Nigeria	---	---	NSE All Share	NGSEINDEX	592
Nigeria	NSE Lotus Islamic	NGSELOTUS	---	---	592
Pakistan	All Shares Islamic Index of Pakistan	KMIAS	---	---	597
Pakistan	---	---	Karachi 100	KSE	597
Qatar	QE Al Rayan Islamic	QERI	---	---	597
Qatar	---	---	QE General	QSI	597
USA	Dow Jones Islamic Market Inter- national Titans 100	DJI100X	---	---	624
USA	---	---	S&P 500	SPX	624
USA	---	---	Nasdaq 100	NDX	624

AUTHORS' PERCENTAGE-BASED CONTRIBUTION

The contributions of each author to the study by percentages are as follows:

The percentage-based contributions of the 1st author and 2nd author are 75 %, and 25 %, respectively.

1st Author: Conceptualization, methodology, formal analysis, investigation, resources, writing-original draft, writing-review & editing, and visualization.

2nd Author: Conceptualization, and supervision.

DECLARATION OF CONFLICTING INTERESTS

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

ETHICAL APPROVAL OF THE STUDY

All rules within the scope of "Instruction on Research and Publication Ethics for the Higher Education Institutions" were observed throughout the study. No actions mentioned in the Instruction's second chapter titled "Actions Against to Scientific Research and Publication Ethics" were taken in the study.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

صیغ التمويل والاستثمار في نظام الوقف¹Mohamed Gamal Elsaid Helal²

الملخص

أصبح الوقف، بحسب المهتمين بالاقتصاد والتمويل، أساسًا في تعريفاتهم، إذ يُعدُّ موردًا اقتصاديًا هامًا. ويُسهّم الوقف في إعادة ترتيب العلاقات المالية بين أفراد المجتمع، حيث أن المفهوم العام للوقف لا يعني تجميد رأس المال والثروة وحبسها عن الانتفاع الاقتصادي. بل هو مصدر اقتصادي يهدف إلى توليد دخل مستمر، مع تفعيل الدورة الاقتصادية داخل البلاد ومعالجة المشاكل الاقتصادية للأفراد والمجتمعات. وإذا لم يُعتنَ بذلك، يُمكن أن يتحول الوقف إلى كنز للمال، حيث يجسب النشاط الاقتصادي الذي نهى عنه الإسلام. ومن هنا يُمكن توجيه أموال الوقف من خلال صيغ التمويل والاستثمار لتحقيق النمو وتنمية الدخل للمؤسسات الوقفية. وتعمل هذه المؤسسات على تمويل مشاريع ذوي الأفكار وأصحاب الخبرات والتخصصات في المجالات المختلفة، خاصة في المجالات التي تحتاجها الأمة حاليًا كالعلوم والمشاريع المتقدمة أو مجالات التأثير كالإعلام والوعي والثقافة.

¹ Bu çalışma Mohamed Gamal Elsaid Helal'in İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam İktisadi ve Hukuku (Arapça) bölümünde hazırlamış olduğu Medyanın Finansmanında Vakfın Rolü: Uygulamalı Bir Çalışma ve Bir Model Önerisi isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam İktisadi ve Hukuku (Arapça) Doktora Öğrencisi
E-posta: mghelal85@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3204-9306>

Atıf/Citation: Helal, M.G. (2023). Vakıf Sisteminde Finansman Ve Yatırım Yöntemleri, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.56-87.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1298597 • Geliş/Received - 17.05.2023 • Kabul/Accepted - 18.12.2023

وتحتاج هذه الأهداف والمؤسسات إلى وقف متجدد، حيث تُوقَف أموالها للنمو، مع وضع شرط على الدوام عدم الإهلاك لأصولها المالية الموقوفة، حتى لا تُصَيِّع وتوقف وتُهْلِكها الدهور. وبالتالي، يجب أن تكون متجددة ومستثمرة بما يزيد من الربح والإنتاج، وتقاوم التضخم والغلاء الذي تواجهه المجتمعات.

وليضمن بذلك استمرار الوقف، حيث يتزامن الاستثمار مع الاستمرار، والصبيغ الحديثة تحمل في طياتها التجديد والنفع الذي ينعكس على الإنتاج بزيادة. وكل ذلك يتحقق عبر صبيغ التمويل والاستثمار الوقفية، سواء كانت مستندة على عقود الشركات أو عقود البيع أو عقود التأجير. ليمضي الوقف بنفعه ولا يهلك ماله، ويتبدد، ويزول معه النفع الذي أُوقِفَ من أجله. وهذا يتطلب ضرورة أن تكون الاستثمارات الوقفية وفقاً لشرط الواقف، سواءً في الجهات المباشرة أو غير المباشرة. كما يجب أن تأخذ في اعتبارها الواقع الاستثماري وأفضل الفرص الربحية في هذا العصر، تم طرح نموذج الاستثمار في الدعاية والتجارة الإلكترونية كمثال معاصر في هذا البحث. ومن هنا، ينبغي لشرط الواقف أن لا يغفل عن تحديد هذه الصبيغ واستثمارها بشكل أمثل في المجالات التي بالطبع تُعتبر حلالاً وأُحِلَّتْها الله، ولا يجب أن تترك دون شرط أو تشريع. ولذلك، تم تخصيص فقرة لمناقشة شرط الواقف في هذه الصبيغ التمويلية الاستثمارية، بهدف الوصول في النهاية إلى ضرورة اختيار الصبيغ الاستثمارية الأمثل التي تتناسب مع كل وقف في هذا العصر وتتبع شروط الواقف لهذا المال الموقوف والمستثمر.

الكلمات المفتاحية: الوقف، التمويل، الاستثمار، شرط الواقف.

التصنيف JEL: G23, Z18, M37

Vakıf Sisteminde Finansman ve Yatırım Yöntemleri

Öz

Vakıf, servetin dondurulup ekonomik faydadan uzaklaştırılması olarak algılanmamalıdır. Aksine, ülke içinde ekonomik döngüyü canlandırarak, bireylerin ve toplumların ekonomik sorunlarına çözüm getirerek sürekli gelir elde etmeyi amaçlayan ekonomik bir kaynak olarak görülmelidir. Aksi takdirde vakıf malın kenz edilmesi anlamına gelir ki İslam bunu yasaklamıştır. Bu nedenle vakıf malları, vakıfların gelirlerini artırmak için finansman ve yatırım yöntemlerine yönlendirilebilir. Bu kurumlar, ümmetin mevcut ihtiyaçlarına odaklanarak bilim ve ileri projeler ile etkileme gücü olan medya, bilinçlendirme ve kültür gibi alanlardaki projelere finansman sağlayabilir.

Bu hedefler ve kurumlar, zaman içinde çürümelerini, durmalarını ve yok olmalarını önlemek için, vakfedilmiş malların sürekli korunması şartıyla, vakıf mallarının büyüme için vakfedildiği yenilenebilir bir vakıf malına ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla, bunlar yenilenebilir olmalı karı ve üretimi artırmak için yatırım yapmalı, toplumların karşılaştığı enflasyona karşı durabilmelidir. Bu durum vakfın devamlılığıyla garanti edilebilir.

Modern yöntemler, artan üretime yansıyan yenilik ve faydayı kendi içinde taşır. Bütün bunlar finansman yöntemleri ve vakıfta yatırımla gerçekleşir. Bu, vakfın kurucusunun belirlediği koşullara doğrudan veya dolaylı olarak uyması gerektiği anlamına gelir. Bu çalışmada günümüzün yatırım gerçeklerini ve en iyi kar fırsatlarını göz önüne alarak, reklam ve e-ticaret alanında bir yatırım modeli sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Finansman, Yatırım, Vakfın şartı.

JEL Sınıflandırması: G23, Z18, M37

Financing and Investment Methods in the Waqf System

Abstract

The waqf concept should not be perceived as freezing capital and wealth and removing them from economic benefit. On the contrary, waqfs should be seen as an economic resource that aims to generate permanent income by stimulating the economic cycle within the country and providing solutions to the economic problems of individuals and societies. Otherwise, it would mean seizing the waqf property, which Islam forbids. Therefore, waqf assets can be directed to financing and investment methods to increase the waqf's income. These institutions can focus on the current needs of the Ummah and provide funding for science and advanced projects, as well as influential projects in areas such as media, awareness and culture.

These goals and institutions require a renewable waqf property in which the waqf assets are endowed for growth, provided that the endowed properties are constantly protected to prevent them from decaying, stagnating, and disappearing over time. Therefore, they must be renewable and invest in increasing profits and production, countering the inflation and rising costs societies face. The continuity of the waqf can guarantee this situation.

Modern methods carry innovation and benefit within themselves, reflected in increased production. All this is achieved through financing methods and investment in the waqf. This means that the waqf must comply, directly or indirectly, with the conditions set by its founder. This study presents an investment model in advertising and e-commerce, considering today's investment realities and the best profit opportunities.

Keywords: Waqf, Financing, Investment, Purpose of the Waqf

JEL Classification: G23, Z18, M37

مقدمة

الحمد لله الذي نحمده، ونستعينه، ونستغفره، ونستهديه، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا. من يهديه الله فهو المهتد، ومن يضلل فلا هادي له. أما بعد:

يعتبر الاقتصاد واحدًا من أهم ميادين المعاملات البشرية، والمال يشكل عصب الحياة، وتعد المؤسسات والهيئات الدعوية والإعلامية في الأمة أساسًا لاجتماع الناس وتوعيتهم وتعليمهم، وتعاونهم في المجتمع. واهتم ديننا الإسلامي الحنيف بتنمية الموارد المالية بوسائل شرعية للحفاظ على استمرار تمويل تلك المؤسسات التي تخدم المجتمع وتحافظ على قيم دينه ودينه.

وفي هذا العصر، الذي يحتاج فيه الأمة إلى علماء مستقلين وناصحين، ودعاة مثقفين وإعلاميين صادقين، تعتبر هذه المؤسسات التوعوية والفكرية والتعليمية والإعلامية والعلمية ضرورية للقيام بدورها. ويجب أن تتوفر لديها ميزانيات ومصادر تمويل لتنفيذ هذا العمل. وهو ما يجعل هذه المهمة الاقتصادية تحتاج إلى صيغ تمويلية متقدمة وفعالة، تحفظ الموارد المالية وأصولها.

وقد كانت تجربة الوقف الإسلامي عبر العصور من أبرز تلك النماذج الناجحة، حيث استلهمت منه الأمم الأخرى نماذج لتمويل مؤسساتها ومشاريعها المختلفة.

مشكلة البحث:

لقد تطور دور الأوقاف في إطار المجتمعات بمواكبة احتياجاتها المتزايدة وتطوراتها، ورغم ذلك، تعاني العديد من الأوقاف من صعوبات كبيرة في توسيع مواردها. وهذا قد يؤدي إلى خطر إغلاق هذه الأوقاف نتيجة نفاذ رأس المال الموقوف، أو عدم قدرتها على تحقيق الأهداف التي أسست من أجلها. وبما أنها قد يتسبب في مواجهة صعوبات في مواجهة التكاليف الأساسية مثل الأجور والنفقات الداخلية. لذلك، جاء هذا البحث ليقدم نموذجًا وحلاً من منظور اقتصادي إسلامي لهذه المشكلة الملحة، تحتاج إلى حلاً يتناغم مع الأهداف الرئيسية لتلك الأوقاف ويتجاوب مع التطلعات المجتمعية. يهدف هذا النموذج إلى توفير استراتيجيات وحلول فعالة تعزز من قدرة الأوقاف على تنمية مواردها وضمان استمرارية العمل الخيري الذي تقدمه، مع الالتزام بالمبادئ الاقتصادية الإسلامية.

وفي هذا السياق، ينظر البحث إلى كيف يمكن تحقيق توازن بين تحقيق الأهداف الخيرية والتنموية، وضمان استدامة الأوقاف من خلال تبني أساليب تمويل مبتكرة ومستدامة.

وتتمثل مشكلة الدراسة في التساؤل الرئيس التالي:

- (1) ما هو التصور التمويلي للوقف الذي يمكن تقديمه من منظور الاقتصاد الإسلامي؟
- (2) ما هي أبرز صبيغ التمويل والاستثمار التي لا بد أن يعمل عليها الوقف المعاصر؟

أهداف البحث:

يهدف البحث إلى:

- (1) التعرف إلى مفهوم الوقف الإسلامي كنظام اقتصادي فعال وهادف لنماء المجتمع وتقويته واستقلاله ليكون مجتمعًا صحيًا ومتزابطًا ومتجددًا، لا يخضع للاستبداد والفساد.
- (2) بيان أثر الأوقاف كنظام اقتصادي إسلامي في الحالة التي تعيشها الأمة الإسلامية ومدى حاجة الأمة والدول لهذا النظام الإسلامي المتكامل.
- (3) التعرف إلى أي مدى يمكن للتمويل الوقفي أن يساهم في استقلالية المؤسسات مع الإبقاء على حرفيتها ومنافستها لغيرها.
- (4) معرفة صبيغ تمويلية واستثمارية ووقفية ناجحة يمكن الاستفادة من تقديمها من منظور اقتصادي إسلامي.

أهمية البحث:

- (1) محاولة سد ثغرة بحثية تهم بدراسة دور الأوقاف في تمويل واستقلالية المؤسسات المجتمعية وفي القلب منها المؤسسات الدعوية والإعلامية.
- (2) أهمية الوقف الإسلامي في تقديم حلول تمويلية للمؤسسات المستقلة والتابعة للمجتمع ومدى وجود تشريعات تحافظ على قوة المجتمع المدني وتجعله مستقلاً تمويلياً وإدارياً.
- (3) تسليط الضوء على العلاقة الكامنة بين الأوقاف والمؤسسات المجتمعية والحرص على بث الانتماء والتبني الفكري للنظام الإسلامي ومدى توصيل صورة ملائمة ومرضية للرأي العام والمجتمع، لتثبيت الهوية الإسلامية والعمل على بثها في العالمين.
- (4) التوعية العامة للمجتمع بأهمية استقلال الأوقاف ودورها في تمويل هذه المؤسسات المجتمعية في ظل هيمنة الحكومات.

منهجية البحث:

يقوم البحث على عدة مناهج أبرزها: المنهج الاستقرائي، وذلك من خلال دراسة الوقف والتمويل الإسلامي والرجوع إلى ما أتى من بحوث ودراسات إسلامية حول هذا الموضوع، وكتابة المعلومات من مصادرها الرئيسية. وطبيعة البحث تتطلب بجانب المنهج الاستقرائي، استخدام المنهج التحليلي، والمنهج الوصفي، عن طريق التأصيل الفقهي للوقف وعرض آراء الفقهاء المسلمين، بالإضافة إلى التعريف بنظم وطرق التمويل والاستثمار المتاحة لتنمية موارد الأوقاف، من أجل القيام بدورها المجتمعي في صناعة القيادات المجتمعية وتمويل المؤسسات التي تخدم الإسلام والمسلمين.

الدراسات السابقة:

ومن أبرز الدراسات الحديثة التي قد يكون لها صلة بموضوع الرسالة:

(1) صيغ استثمار الأملاك الوقفية رسالة ماجستير، محمد علي محمد العمري، عام النشر 2016.

تتناول الدراسة الأملاك الوقفية كمصدر تمويلي بهدف بيان صيغ الاستثمار الممكنة شرعا لهذه الأملاك، وتتناول الدراسة بداية طبيعة الوقف في الشريعة الإسلامية من خلال بيان تعريف الوقف ومشروعيته وانعقاده وأركانه وشروطه والآثار المترتبة على انعقاده وقبود التصرفات التي تجري عليه. وخلص الباحث إلى: اعتبار الاستثمار في الأملاك الوقفية نموذجًا ناجحًا في تمويل مصادر الخير على شرط واقفيها، كما أوصت الدراسة بأن نسبة المخاطر في استثمار الأملاك الوقفية هي الأقل من غيرها ونسبة الربح فيها مجدية.

(2) صيغ وضوابط استثمار أموال الوقف الحديثة (دراسة حالة الجزائر)، أحمد ميلي سمية، الجزائر، جامعة محمد بوضياف بالمسيلة الجزائر.

تطرق الباحث إلى إن العمل الخيري في الإسلام هو تعبير عن مقاصد الإسلام السامية التي تهدف إلى الإعمار في الأرض بأساليب متنوعة، وقد جسد الوقف الإسلامي هذا البعد الإنساني في أجل صورته، بحيث ساهم في تحقيق التنمية وتحقيق أعلى عائد اقتصادي للمجتمع إذا أحسن تنظيمها وتسييرها، وكذلك ساهم في الحد من المشاكل الاجتماعية. من هذا المنطلق اهتم علماء الإسلام به وبطرق تنميته بالبحث عن دليل مشروعته من عموم نصوص الشريعة، كما قدم أيضا علماء الإسلام في ظل التطورات الإسلامية والنهضة الدينية والثقافية والاقتصادية

للبلاد صنغ حديثة لاستثمار أموال الوقف على المستوى المحلي والإقليمي والدولي وذلك ليحافظ الوقف على وجوده واستمراره عبر التاريخ ومرور السنين. وخلص الباحث إلى ضرورة: إنشاء مؤسسة وقفية مستقلة متمتعة بكيانها الخاص غير تابعة لأي هيئة أخرى.

- (1) وضع صورة واضحة للصنغ الاستثمارية الجديدة تبين كيفية العمل بها.
- (2) القيام بمشاريع مع جهات خارجية لتوسيع دائرة الاستثمار الوقفي.
- (3) اسهام الوقف في العمل الأهلي والتنمية الاجتماعية، فؤاد العمر، الكويت، الأمانة العامة للأوقاف.

وفي هذا الكتاب يكون تصنيف المادة البحثية بطريقة مختلفة عن تصنيف الدراسات السابقة حيث يوضح فيه المؤلف أهداف دراسته تلك، والتي تتمثل في تتبعه لمسيرة الوقف وتطورها التاريخي، انطلاقاً من الوظيفة الأساسية للوقف، بالإضافة إلى إسهاماته الواضحة في التنمية الاقتصادية، هي إسهاماته الفاعلة في التنمية الاجتماعية بجميع جوانبها، حيث سعت الدراسة في هذا الكتاب بعد تحليل موجز لتطور الوقف، للتعرف على عوامل الاتصال بين الوقف ومؤسسات العمل الأهلي، والأساليب التي يمكن من خلالها تعميق هذا التواصل والتعاون. وخلص الباحث إلى:

- (1) ديمومة الوقف بوصفه أداة التنمية الاجتماعية، وتطويره المنشود في المستقبل.
- (2) ملائمة مؤسسات المجتمع الأهلي للاتصال بالوقف وأهميته في تنميتها وتمويلها.
- (3) حسن اختيار المؤسسات للنظم الوقف، وتشجيع الرقابة الذاتية لديها، ولدى جميع الجهات التي يعمل لديها الوقف.

الإضافات الجديدة التي تميز هذا البحث عن الدراسات السابقة:

- 1- يتناول البحث التطور المستمر في دور الأوقاف ضمن إطار المجتمعات، حيث يتابع التطورات الاقتصادية والاجتماعية، ويسلط الضوء على كيفية استجابتها لاحتياجات المجتمعات المتزايدة.

2- يقدم البحث تحليلاً للصعوبات المالية التي تواجه العديد من الأوقاف، مشيراً إلى التحديات الكبيرة في توسيع مواردها وكيف يمكن لهذه التحديات أن تؤدي إلى إغلاق بعض الأوقاف.

3- يقوم البحث بتوفير استراتيجيات وحلول فعالة لتحسين قدرة الأوقاف على تنمية مواردها وضمان استمرارية العمل الخيري، مع التأكيد على الاستدامة في تبني الأساليب المقترحة.

4- يعزز البحث فهماً عميقاً حول كيفية تحقيق توازن بين تحقيق الأهداف الخيرية والتنموية، وكيف يمكن ضمان استدامة الأوقاف من خلال اعتماد أساليب تمويل مبتكرة ومستدامة.

وسوف يتم التفصيل في البحث عبر المطالب الآتية:

المطلب الأول: الوقف ودوره المجتمعي.

المطلب الثاني: صيغ التمويل والاستثمار في الأوقاف.

المطلب الثالث: شرط الواقف وصيغ التمويل الحديث.

المطلب الأول: الوقف ودوره المجتمعي.

أصبح الإجماع الشائع بين أهل العلم أن الوقف يحتل مكانة مميزة في التشريع الإسلامي للأعمال الخيرية، التي حث عليها الإسلام. إنه يعتبر وسيلة بارزة لإنفاق الأموال في سبيل الخير. ويُعتبر اختيار النبي صلى الله عليه وسلم للوقف كأفضل طريقة لتحقيق رغبة عمر بن الخطاب رضي الله عنه في الإنفاق الخيري بأحسن ممتلكاته دليلاً على أهمية هذه الصورة من الصدقات. ونظراً للفضل الذي يتمتع به الوقف، فقد تبين أنه لم يتبق من أهل بيت النبي صلى الله عليه وسلم فرد يمتلك القدرة على إقامة وقف دون أن يقوم به. (3)

وأيضاً لم يخل عصر من تاريخ حكم الإسلام في كافة الأزمنة، ولا دولة من دول الإسلام في أي مكان كان، إلا وكان فيه مئات الواقفين على مختلف وجوه البر والخير كما سيأتي.

ونتيجة لذلك التقدير الإسلامي الكبير للوقف نظرياً وعملياً فقد جاءت نتائجه وآثاره الخيرة: الاقتصادية، والاجتماعية، والثقافية، والسياسية على نفس المستوى من المكانة والأهمية، ويذكر د. شوقي دنيا: "بل لا نبالغ إن قلنا: إن مؤسسة الوقف في العالم الإسلامي الماضي لم ينافسها أو

(1) ابن قدامة، المغني، مكتبة الرياض الحديثة، الرياض، 1401هـ: 5/ 599؛ القراني، الذخيرة، دار الغرب الإسلامي، بيروت،

1994م: 6 / 323.

يضارعها مؤسسة أخرى من حيث الآثار الإيجابية المتعددة والمتنوعة على المجتمع الإسلامي عبر عصوره المختلفة، يستوي في ذلك عصور الازدهار وعصور الاضمحلال. (4)

الوقف لغةً: تم تعريف الوقف لغةً في العديد من المعاجم العربية التي اهتمت برصد كلام العرب وذكر معنى الكلمات في لغات العرب، وما ذكر من التعريفات اللغوية لكلمة الوقف: أنه يأتي بمعنى الحبس والمسك والسوار والتوقيف. (5)

وكل هذه التعريفات صحيحة في أصلها، لكن لا بد من قيد اصطلاحي للوقف حتى يدخل في دائرة المثوبة الربانية، والأجر الجزيل الذي وعد الله ورسوله لفاعله، ولكي تتحقق الأهداف المرجوة من نشأته، لذلك اهتم به علماء الأمة ووضح كل منهم المراد به وفق المقاصد الشرعية والمصالح المعتبرة والمنشودة من وراء قيام الأوقاف الإسلامية.

الوقف اصطلاحاً: في الحقيقة انفرد كل مذهب من المذاهب الإسلامية بتعريف للوقف من خلال فهمهم للنصوص الواردة في مسألة الوقف، وكان اختلافهم في الملكية وزوالها، اللزوم وعدمه في حق الواقف، قطع حق التصرف ووجوده لأي مدى، إلا أنهم متفقين في الجمل على أن المراد من كلمة الوقف في اصطلاح الشريعة الإسلامية (6): "حبس العين على ملك الله تعالى على وجه يعود نفعه على العباد فيلزم ويؤول ملكه أو هو حبس مال يمكن الانتفاع به، مع بقاء عينه، بقطع التصرف في رقبته من الواقف وغيره، على مصرف مباح موجود — أو بصرف ريعه على جهة بر وخير تقرباً إلى الله تعالى" (7) وعليه يخرج المال عن ملك الواقف، ويصير حبيساً على حكم ملك الله تعالى.

دور الوقف المجتمعي:

- (2) شوقي دنيا، أثر الوقف في إنجاز التنمية الشاملة، مجلة البحوث الفقهية المعاصرة، الرياض، العدد (24) 1415هـ.
- (3) الفراهيدي، كتاب العين، ج5، ص 223، الفارابي، الصحاح تاج اللغة وحصاح العربية، ج 4، ص 440، الجرجاني، كتاب التعريفات، ص 253.
- (4) الرُّخَيْبِيُّ، وَهْبَةُ بن مصطفى، الفِئَةُ الإسلاميَّةُ وأدلَّتُهُ (الشَّامِلُ للأدلة الشَّرْعِيَّةِ والآراء المذهبيَّةِ وأهمَّ النَّظَرِيَّاتِ الفقهِيَّةِ وتحقيق الأحاديث النَّبَوِيَّةِ وتخرِيجها)، دار الفكر - سورِيَّة - دمشق، ط 4، ج10، ص 600.
- (5) السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي ت 483هـ، المبسوط، دار المعرفة - بيروت (1414هـ - 1993م)، ج12، ص 28.

للوقف أهمية قصوى عند كل الشعوب والدول والديانات، لما له من أثر كبير في تحقيق الكرامة الإنسانية، وتوزيع الثروة، وتقليل الفروقات بين الطبقات في المجتمع، ولأثره الواضح في تحقيق التنمية، وازدهار الحضارات، والتقدم العلمي في كافة المستويات العلمية والعملية.

فلقد عرفت البشرية قبل الإسلام شيئاً عن الوقف، وقد ورد أن الوقف قد عرف عند الفراعنة في مصر إذ ذكر بعض المؤرخين أنه قد عثر على صورة وثيقة تبين أن والدًا وهب ولده الأكبر أعياناً وأمره بصرف غلالها على إخوانه على أن تكون تلك الأعيان غير قابلة للتصرف فيها. (8)

كما عرف الرومان الوقف إذ ينسب لجستينيان إمبراطور الرومان أنه قال: "إن الأشياء المقدسة كالمعابد، والندور، والهدايا، وما يخص لإقامة الشعائر الدينية لا تجوز أن تباع أو ترهن، ولا يجوز أن يمتلكها أحد. (9)

وشهدت فرنسا انتشاراً في الأوقاف على دور العبادة والملاجئ والمدارس والمستشفيات حتى أنها شملت في القرن السادس عشر في عهد لويس الثاني عشر حوالي ثلث مساحة فرنسا، وعند قيام الثورة الفرنسية اعتبرت تلك الأوقاف ضمن أموال الدولة، إلى أن صدر قانون النظام الخيري الذي وفق بين فكرة الوقف الخيري وبين المصلحة العامة، ونتيجة لذلك فقد مكنتها من غزو معظم دول العالم بنشر معتقداتها وأنشطتها التبشيرية. (10)

الوقف عند الأمريكيين: يتبع النظام الأمريكي نوعاً من التصرفات المالية يسمى The Trust وهو عبارة عن: إقامة أمانة خاصة بمال معين تلزم الذي يجوز هذا المال بعدة التزامات تهدف إلى استغلاله لفائدة طرق أخرى. (11)

أما في النظام الإسلامي فله أهمية على صاحب الوقف والموقوف عليه، فهو بالدرجة الأولى عبادة وقربة يثاب عليها المؤمن، لذلك كان هناك من غير شك فوائد وحكم كثيرة لتشريع الوقف في الإسلام ودوره الاجتماعي بمفهومه الإسلامي، نلمح منها:

1. العمل على فتح باب التقرب إلى الله تعالى في تسبيل المال في سبيل الله وتحصيل المزيد من الأجر والثواب، فليس شيء أحب إلى قلب المؤمن، من عمل خير يزلفه إلى الله تعالى، ويزيده حبا منه.

(6) يكن، زهدي، الوقف في الشريعة والقانون، 1388هـ، ص: 183.

(7) الكبيسي: أحكام الوقف في الشريعة الإسلامية. 1397هـ، 25/1.

(8) المرجع السابق، ص 26-27.

(9) المرجع السابق، ص 30 - 32.

2. تحقيق رغبة الإنسان المؤمن، وهو يبرهن على إظهار عبوديته لله تعالى، وحبه له، فمحبته الله تعالى لا تظهر واضحة إلا في مجال العمل والتطبيق، قال-تعالى-: "لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون" (12).

3. تحقيق رغبة المؤمن أيضا في بقاء الخير جاريا بعد وفاته، ووصول الثواب منهدماً إليه، وهو في قبره، حين ينقطع عمله من الدنيا، ولا يبقى له إلا ما حسبه ووقفه في سبيل الله حال حياته، أو كان سبباً في وجوده من ولد صالح، أو علم ينتفع به.

4. تحقيق كثير من المصالح الإسلامية، فإن أموال الأوقاف إذا أحسن التصرف فيها كان لها أثر كبير وفوائد جمة في تحقيق كثير من مصالح المسلمين: كبناء المساجد، والمدارس، وإحياء العلم، وإقامة الشعائر مثل الأذان والإمامة، وغيرها من المصالح والشعائر.

5. كفاية ذوي الحاجات من الفقراء والمساكين والأيتام وأبناء السبيل، والذين أعددتهم بعض الظروف عن كسب حاجاتهم، فإن في أموال الأوقاف ما يقوم بسد حاجاتهم، وتطبيب قلوبهم، وكفهم عن مد أيديهم في الطرقات.

لذلك كله يبقى لنظام الوقف الإسلامي خصوصية إسلامية لا يمكن مقارنتها بصور البر في الحضارات أو الشعوب الأخرى وهذا عائد إلى عدة أمور منها (13).

1. التعلق الشعبي به وامتداد رواقه ومظلمته إلى أمور تشف عن حس إنساني رفيع.
2. عدم اقتصر الوقف على أماكن العبادة كما هو في الأديان السابقة، بل امتد في نفعه إلى عموم أوجه الخير في المجتمع.

3. شمول منافع الوقف حتى على غير المسلمين من أهل الذمة، فيجوز أن يقف المسلم على الذمي لما روي أن صفية بنت حيي - رضي الله عنها - وقفت على أخ لها يهودي.

المطلب الثاني: صبيغ التمويل والاستثمار في الأوقاف.

تعددت صور التمويل والاستثمار في علم الاقتصاد بشكل عام الإسلامي والغير الإسلامي، والذي نحن بصدد هنا صور وصبيغ التمويل والاستثمار المنضبط بقواعد الشرع مع مراعاة وسائل العصر وأولوياته، ولقد أصل لكثير من هذه الصور علماء الاقتصاد الإسلامي في وقتنا المعاصر، وبالتالي يمكن

(10) آل عمران، آية: (92)

(11) البدر، بدر بن ناصر، الوقوف على القرآن، كتاب مجلة مجمع الفقه الإسلامي، العدد 77، ص118.

أن تأخذ هذه الصيغ وتفعيل في الأوقاف الإسلامية، بما يوافق أولويات الوقف مع مراعاة شروط الأوقاف، بحيث تصل بنا النتيجة إلى وجود أوقاف إسلامية تساعد في نهضة المجتمع والحفاظ سببته وفطرته التي فطر الله الناس عليها، وفي نفس الوقت تحافظ على أصول الوقف بل تنميها أكثر فأكثر مع مرور الوقت، ومن هذه الصيغ:

الفرع الأول: الصيغ المستندة على عقود الشراكات:

تنوع الصيغ المستندة على عقود الشركات إلى أنواع عديدة يمكن من خلال فتح آفاق رحب لتمويل المشاريع ذات طابع الاجتماعي الاستثماري مثل المشاركة والمضاربة والمزارعة والمساقاة.

1. المشاركة.

الشركة بكسر فسكون، كنعمة أو بفتح فكسر، ككلمة - ويجوز مع الفتح أيضاً إسكان الراء - اسم مصدر شرك، كعلم: يقال: شرك الرجل الرجل واجفها في البيع والميراث يشركه شركا وشركة، خلط نصيبه بنصيبه، أو اختلط نصيباهما. (14)

فالشركة إذن: خلط النصيبين واختلاطهما، والعقد الذي يتم بسببه خلط المالين حقيقة أو حكماً - لصحة تصرف كل خليط في مال صاحبه - يسمى شركة تجوزاً، من إطلاق اسم المسبب وإرادة السبب.

وعرف الحنفية شركة العقد بأنها: "عقد بين المتشاركين في الأصل والربح"، وقيد "المتشاركين في الأصل" يخرج المضاربة، لأن التشارك فيها بين العامل ورب المال إنما هو في الربح، دون الأصل، كما هو واضح (15).

وعرفها المالكية بأنها: "بيع مالك كل بعضه ببعض كل الآخر، موجب صحة تصرفهما في الجميع" (16).

وعرفها بعض الشافعية بأنها: "عقد يثبت به حق شائع في شيء لمتعدد".

وعرف الحنابلة شركة العقد بأنها: "اجتماع في تصرف"، وهو مع ذلك لا يشمل المضاربة، التي هي عندهم من أقسام الشركة.

(12) ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، مرجع سابق، ج 2، ص 301، ج 3، ص 342.

(13) المرجع السابق، ص 343.

(14) ابن قدامة، المغني، ج 5، ص 109، مرجع سابق.

وشركة العقد بأنواعها الثلاثة (أموال - أعمال - وجوه) جائزة عند الفقهاء - صحيح هناك اختلاف بينهم في بعضها - سواء أكانت عنانا أم مفاوضة.

2. المضاربة.

المضاربة في اللغة مفاعلة من ضرب في الأرض: إذا سار فيها، ومن هذا قول الله تعالى: (وَأَخْرُوجَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ) (17) وهي: أن تعطي إنسانا من مالك ما يتجر فيه على أن يكون الربح بينكما، أو يكون له سهم معلوم من الربح (18).

وتسمية المضاربة بهذا الاسم في لغة أهل العراق، أما أهل الحجاز فيسمون عقد المضاربة قراضاً أو مقارضة، قال الزمخشري: أصلها من القرض في الأرض وهو قطعها بالسير فيه (19).

واختار الحنفية والحنابلة التسمية بالمضاربة، واختار المالكية والشافعية التسمية بالقراض (20).

وهي في اصطلاح الحنفية: عقد شركة في الربح بمال من جانب، وعمل من جانب (21)، ولا تخرج تعريفات المذاهب الأخرى عن هذا المعنى (22).

وقد اتفق الفقهاء على مشروعية المضاربة وجوازها، وذلك على وجه الرخصة أو الاستحسان (23)، فالقياس أنها لا تجوز، لأنها استتجار بأجر مجهول، بل بأجر معدوم ولعمل مجهول، ولكن الفقهاء تركوا القياس وأجازوا المضاربة ترخصاً أو استحساناً لأدلة قامت عندهم على مشروعية المضاربة، منها ما ذكره الكاساني - رحمه الله - حيث قال: تركنا القياس بالكتاب العزيز والسنة والإجماع.

- أما الكتاب الكريم فقول الله تعالى: (وَأَخْرُوجَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ) (24)، والمضارب يضرب في الأرض يبتغي من فضل الله تعالى.

- وأما السنة: فما روي عن ابن عباس - رضي الله عنهما - أنه قال: "كان العباس بن عبد المطلب رضي الله عنه إذا دفع مالا مضاربة اشترط على صاحبه ألا يسلك به بحرًا، ولا ينزل به وادياً، ولا

(15) سورة: المزمل آية: (20).

(16) ابن منظور، لسان العرب، مادة شرك، مرجع سابق.

(17) المرجع السابق.

(18) الصنعاني، بدائع الصنائع، ج 6، ص 79، والاختيار 2 / 19، مراجع سابقة.

(19) ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، مرجع سابق، ج 4، ص 483.

(20) الدسوقي، حاشية الدسوقي، ج 3، ص 517، مرجع سابق.

(21) الصنعاني، بدائع الصنائع، ج 6، ص 79، ومواهب الجليل 5 / 356، مرجع سابق.

(22) سورة: المزمل آية: (20).

يشترى به ذات كبدٍ رطبة، فإن فعل فهو ضامن، فرفع شرطه إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأجازه⁽²⁵⁾ وكذا بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم والناس يتعاقدون المضاربة، فلم ينكر عليهم، وذلك تقرير لهم على ذلك، والتقرير أحد وجوه السنة.

وأما الإجماع: فإنه روي عن جماعة من الصحابة رضي الله عنهم أنهم دفعوا مال اليتيم مضاربة، منهم عمر وعثمان وعلي وعبد الله بن مسعود وعبد الله بن عمر وعبيد الله بن عمر وعائشة رضي الله عنهم، ولم ينقل أنه أنكر عليهم من أقراهم أحد، ومثله يكون إجماعاً، وعلى هذا تعامل الناس من لدن رسول الله صلى الله عليه وسلم من غير إنكار من أحد، وإجماع أهل كل عصر حجة، فترك به القياس⁽²⁶⁾.

الفرع الثاني: - الصيغ المستندة على عقود البيع.

1. المرابحة.

المرابحة في اللغة: تحقيق الربح، يقال: بعث المتاع مرابحة، أو اشتريته مرابحة: إذا سميت لكل قدر من الثمن ربحاً⁽²⁷⁾.

وفي الاصطلاح: اختلفت عبارات الفقهاء في تعريفها، لكنها متحدة في المعنى والمدلول، وهي: نقل ما ملكه بال عقد الأول، بالثمن الأول مع زيادة ربح⁽²⁸⁾.

فالمرابحة من بيوع الأمانات التي تعتمد على الإخبار عن ثمن السلعة وتكلفتها التي قامت على البائع. وصورتها عند المالكية: هي أن يعرف صاحب السلعة المشتري بكم اشتراها، ويأخذ منه ربحاً إما على الجملة، مثل أن يقول: اشتريتها بعشرة وتربحني ديناراً أو دينارين، وإما على التفصيل وهو أن يقول: تربحني درهما لكل دينار أو نحوه، أي إما بمقدار مقطع محدد، وإما بنسبة عشرية⁽²⁹⁾.

(23) أخرجه البيهقي في سننه (ج 6 / 111) مصدر سابق.

(24) الكاساني، أبو بكر بن مسعود لحفي علاء الدين، بدائع الصنائع، دار الكتب العلمية، المحقق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، 2003 ج-6 ص79.

(25) الجوهري، إسماعيل بن حماد، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق أحمد عبد الغفور عطار الجزء الرابع دار العلم بيروت لبنان 225/6.

(26) الهداية مع فتح القدير 6 / 494، ودرر الحكام 2 / 180.

(27) الصاوي، أبو العباس أحمد بن محمد الخلوطين، الشهير بالصاوي المالكي (ت 1241هـ)، دار المعارف الشرح الصغير 3 / 215.

ذهب جمهور الفقهاء إلى جواز المراجعة ومشروعيتها لعموم قول الله تعالى (وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا) (30) وقوله سبحانه: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالِكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا) (31) والمراجعة بيع بالتراضي بين العاقدين، فكان دليل شرعية البيع مطلقا بشروطه المعلومة هو دليل جوازها. كما استدلو بأنه توافرت في هذا العقد شرائط الجواز الشرعية، والحاجة ماسة إلى هذا النوع من التصرف، لأن الغبي الذي لا يهتدي في التجارة يحتاج إلى أن يعتمد على فعل الخبير المهتدي، وتطيب نفسه بمثل ما اشترى البائع، وزيادة ربح، فوجب القول بجوازها. ثم إن المراجعة بيع بثمن معلوم، فجاز البيع به، كما لو قال: بعثك بمائة وعشيرة، وكذا الربح معلوم، فأشبهه ما لو قال: وربح عشرة دراهم (32).

وفسر المالكية الجواز بأنه خلاف الأولى، أو الأحب خلافه، والمساومة أحب إلى أهل العلم من بيع المزايدة، وبيع الاستئمان والاسترسال، وأضيقتها عندهم بيع المراجعة، لأنه يتوقف على أمور كثيرة قل إن يأتي بها البائع على وجهها (33). قال ابن قدامة: ورويت كراهته عن ابن عمر وابن عباس رضي الله عنهم ومسروق والحسن وعكرمة وسعيد بن جبيرة وعطاء بن يسار وعن إسحاق بن راهويه أنه لا يجوز لأن الثمن مجهول حال العقد فلم يجوز (34).

التجارة الإلكترونية ووكالات الإعلان والتسويق الدعائي كصيغة استثمار وتمويل حديث للوقف. من صور المراجعة الحديثة المتعلقة بالوقف والإعلام، التجارة الإلكترونية والدعاية والإعلان، فهي تعد من أبرز الصيغ الحديثة للاستثمار، ويمكن تحويلها إلى صيغة مراجعة للاستثمار بما يتفق مع الشريعة الإسلامية وبما يتماشى مع شرط الواقف.

التجارة الإلكترونية تتميز بصيغ الاستثمار بالمراجعة فيها بأنها تتيح للوقف فرصة الاستثمار في المشاريع الصغيرة والمتوسطة التي لا تتوفر فيها فرص الاستثمار التقليدية، وتعتبر صيغة الاستثمار المراجعة أيضاً

(28) سورة: البقرة، آية: 275.

(29) سورة: النساء، آية: 29.

(30) المغني 4 / 199، مرجع سابق.

(31) الشرح الصغير 3 / 215، مرجع سابق.

(32) المغني 4 / 199، ومغني المحتاج 2 / 77، مرجعان سابقان.

ميسرة للوقف؛ حيث تمكنه من الحصول على الأرباح بشكل مشروع دون أن يتعرض للمخاطر الكبيرة التي ترتبط بالاستثمار التقليدي.

وكذلك التجارة الإلكترونية والدعاية والإعلان هما من أشكال الأعمال الحديثة التي يمكن استخدامها كنموذج لصيغ الاستثمار الوقفية عن طريق المراجعة، وتشمل على سبيل المثال لا الحصر:

(1) التجارة الإلكترونية: حيث يمكن للوقف أن يؤسس شركة أو وكالة الكترونية، ويقوم بتمويل جانب من رأس المال اللازم للتاجر لتطوير منصة التجارة الإلكترونية أو شراء البضائع والمنتجات المختلفة، ويحصل الوقف على حصة من الأرباح التي تحققها المنصة التابعة له من هذا المشروع الذي يعتبر فيه التاجر أو المستفيد يدفع مبلغ من المال مقابل الخدمة التي قدمها الوقف.

(2) الدعاية والإعلان: حيث يمكن للوقف المراجع أن يمتلك شركة الشركات التي تعمل في مجال الدعاية والإعلان أو يؤسسها، ويقوم بتمويل حملات الإعلان والتسويق الخاصة بهذه الشركات، ويحصل على حصة من الأرباح التي تحققها هذه الحملات مقابل الخدمة التي قدمها للمستفيد.

2. السلم.

من معاني السلم في لغة العرب: الإعطاء والتسليف⁽³⁵⁾ يقال: أسلم الثوب للخياط، أي أعطاه إياه. قال المطرزي: أسلم في البر، أي أسلف، من السلم، وأصله: أسلم الثمن فيه، فحذف⁽³⁶⁾. والسلم في الاصطلاح عبارة عن "بيع موصوف في الذمة ببدل يعطى عاجلاً" وقد اختلف الفقهاء في تعريفه تبعاً لاختلافهم في الشروط المعتبرة فيه:

فالحنفية والحنابلة الذين شرطوا في صحته قبض رأس المال في مجلس العقد، وتأجيل المسلم فيه - احترازاً من السلم الحال - عرفوه بما يتضمن ذلك، فقال ابن عابدين: "هو شراء أجل بعاجل"⁽³⁷⁾. ونصت المادة (123) من المجلة العدلية على أنه "بيع مؤجل بمعجل". وجاء في الإقناع بأنه "عقد على موصوف في الذمة مؤجل بثمن مقبوض في مجلس العقد"⁽³⁸⁾.

(33) لسان العرب، مادة "غرر" المقالة للمغراوي ص 216، أنيس الفقهاء للقونوي ص 218، مشارق الأنوار للقاضي عياض 217 / 2.

(34) المطرزي، أبي الفتح ناصر بن سعيد، المغرب (تحقيق الفخوري ومختار، حلب 1402 هـ) 1 / 412.

(35) ابن عابدين، محمد أمين، حاشية رد المختار على الدر المختار شرح تنوير الابصار في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان مكتب البحوث والدراسات الجزء الأول دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 4 / 203.

(36) البهوتي، منصور بن يونس بن إدريس، كشف القناع (مطبعة الحكومة بمكة 1394 هـ) 3 / 276.

والشافعية الذين شرطوا لصحة السلم قبض رأس المال في المجلس، وأجازوا كون السلم حالاً ومؤجلاً عرفوه بأنه "عقد على موصوف في الذمة ببدل يعطى عاجلاً" (39)، فلم يقيدوا المسلم فيه الموصوف في الذمة بكونه مؤجلاً، لجواز السلم الحال عندهم.

أما المالكية الذين منعوا السلم الحال، ولم يشترطوا تسليم رأس المال في مجلس العقد، وأجازوا تأجيله اليومين والثلاثة لخفة الأمر، فقد عرفوه بأنه "بيع معلوم في الذمة محصور بالصفة بعين حاضرة أو ما هو في حكمها إلى أجل معلوم" (40).

فتعبير (أو ما هو في حكمها) يشير إلى جواز تأخير رأس مال السلم اليومين والثلاثة، حيث إنه يعتبر في حكم التعجيل بناء على أن ما قارب الشيء يعطى حكمه (41)، وقوله "إلى أجل معلوم" يبين وجوب كون المسلم فيه مؤجلاً، احتراماً من السلم الحال، ويسمي الفقهاء المشتري في هذا العقد "رب السلم" أو "المسلم" و"البائع" المسلم إليه"، والمبيع "المسلم فيه" والثمن، "رأس مال السلم" (42).

3. الاستصناع.

الاستصناع في اللغة: مصدر استصنع الشيء: أي دعا إلى صنعه، ويقال: اصطنع فلان باباً: إذا سأل رجلاً أن يصنع له باباً، كما يقال: اكتب أي أمر أن يكتب له (43).

وفي الاصطلاح هو على ما عرفه بعض الحنفية: عقد على مبيع في الذمة شرط فيه العمل (44)، فإذا قال شخص لآخر من أهل الصنائع: اصنع لي الشيء الفلاني بكذا درهما، وقبل الصانع ذلك، انعقد استصناعاً عند الحنفية (45)، وكذلك الحنابلة، حيث يستفاد من كلامهم أن الاستصناع: بيع سلعة ليست عنده على غير وجه السلم، فيرجع في هذا كله عندهم إلى البيع وشروطه عند الكلام عن البيع بالصناعة (46).

(37) الرافي، عبد الكريم بن محمد القزويني (ت 623هـ)، فتح العزيز، دار الفكر، 9 / 207.

(38) القرطبي، الجامع لأحكام القرآن (ط. دار الشعب بالقاهرة) ص 1186، مرجع سابق.

(39) الونشريسي، أحمد بن يحيى أبو العباس، إيضاح المسالك إلى قواعد، دار الحديث الحسنية، الرباط، سنة 1980، ص 173.

(40) القونوي، قاسم بن عبد الله الرومي الحنفي، أنيس الفقهاء، دار الكتب العلمية، بيروت، سنة 2004، ص 220.

(41) لسان العرب والصحاح وتاج العروس مادة: (صنع)، مرجع سابق.

(42) الكاساني، أبو بكر بن مسعود الحنفي، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: 2، ج 6 /

2677.

(43) السمرقندي، محمد بن أحمد أبو بكر، تحفة الفقهاء، جامعة دمشق ط: 1، ج: 2 / 538.

(44) البهوتي، منصور بن يونس بن إدريس، كشف القناع عن متن الإقناع، مجلة أنصار السنة المحمدية، ط 3 / 132.

أما الملكية والشافعية: فقد ألحقوه بالسلم، فيؤخذ تعريفه وأحكامه من السلم، عند الكلام عن السلف في الشيء المسلم للغير من الصناعات (47).

الاستصناع - باعتباره عقداً مستقلاً - مشروع عند أكثر الحنفية على سبيل الاستحسان (48)، ومنعه زفر من الحنفية أخذاً بالقياس، لأنه بيع المعدوم (49). ووجه الاستحسان: استصناع الرسول صلى الله عليه وسلم الخاتم (50)، والإجماع من لدن رسول الله صلى الله عليه وسلم دون نكير، وتعامل الناس بهذا العقد والحاجة الماسة إليه. ونص الحنابلة على أنه لا يصح استصناع سلعة، لأنه بيع ما ليس عنده على وجه غير السلم، وقيل: يصح بيعه إلى المشتري إن صح جمع بين بيع وإجارة منه بعقد واحد، لأنه بيع وسلم (51).

الفرع الثالث: الصيغ المستندة على عقود التأجير.

1. التأجير التمويلي.

تعرف بالإجارة ذات الخيار المتعدد للمستأجر حيث يبرم عقد الإجارة على أساس أن للمستأجر في نهاية مدة الإجارة الحق في أحد ثلاثة أمور:

- إما مد مدة الإجارة.
- وإما إعادة الأصل للمؤجر.
- وإما تملك الأصل من خلال ثمن محدد عند بداية التعاقد أو ثمن يحدد عند نهاية مدة الإجارة في ضوء الأسعار السائدة في ذلك الحين.

ويلاحظ أن هذه الصيغة تعتبر عملياً أحدث تطوير طراً على صيغة الإجارة وتسمى عادة لدى القانونيين — (عقد الليزنج) (Leasing) الذي يعني عربياً: عقد تمويل المشروعات أو عقد التمويل الائتماني، وهو عقد ثلاثي الأطراف، فهناك المؤجر، وهناك المستأجر، وهناك المورد أو البائع، معنى ذلك أن هذه الصورة تقوم على أطراف ثلاثة وليس على طرفين، كما هو المعتاد، والملاحظ

(45) طاشكيري زاده، أحمد بن مصطفى بن خليل، السعادة والمقدمات، دار الكتب العلمية، بيروت، ج: 2 / 193.

(46) ابن الهمام، محمد بن عبد الواحد السيواسي السكندري، شرح فتح القدير على الهداية شرح بداية المبتدي، دار الكتب العلمية، بيروت، ج: 5 / 355.

(47) ابن الهمام، محمد بن عبد الواحد السيواسي السكندري، شرح فتح القدير، مرجع سابق، 5 / 355.

(48) العسقلاني، أحمد بن حجر، فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار الكتب العلمية، بيروت، 11 / 454.

(49) المرادوي، علي بن سليمان، الإنصاف، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، 1956 / ج 4 / 300.

كذلك أن هنا عدة عقود مقرونة بعدة وعود، ويشيع إطلاق مصطلح التأجير التمويلي على هذه الصورة، وهناك خلاف شديد بين القانونيين على تكييف هذا العقد (52). وأبسط تصوير لعقد التأجير ثلاثي الأطراف، أن هناك المستأجر الذي يطلب الأصل الإنتاجي وهو عادة يطلبه من المؤجر، الذي هو في تلك الحالة قد يكون إحدى شركات التأجير المتخصصة أو أحد المصارف أو غير ذلك، ومهمة هذا الطرف هنا تمويلية محضة، بمعنى أن يلجأ إلى طرف ثالث يسمى المورد أو البائع والذي مهمته تصنيع الأصل للمؤجر أو بيعه له، وبالتالي فإن الاتفاق يبدأ بين المؤجر والمستأجر على أن يقوم المؤجر بتملك الأصل المعين المحدد من قبل جهة ما قد تكون محددة معينة على أن يقوم بتأجيره للمستأجر مدة كذا بإيجار كذا وأقساط كذا واتفاق بينهما على ما يؤول إليه الحال في نهاية مدة الإجارة، وعادة فإن الذي يمارس المفاوضات مع المورد هو المستأجر، بتوكيل وتفويض من المؤجر.

2. التأجير التشغيلي.

يعرف عقد الإيجار التشغيلي بأنه عقد بين المؤجر والمستأجر قصير الأجل يغطي مادة ثقل كثيراً عن العمر الإنتاجي المتوقع للمعدات المؤجرة بموجبه يتم تأجير الأصول الثابتة إلى الغير نظير قيمة إيجاره محددة ومان أمثله تأجير السيارات ومعدات البناء (53)، والإيجار التشغيلي هذا يمكن أن يتم كما يلي -

أولاً: من خلال منتج الأصول المؤجرة هذه كما هو الحال مثال الحاسبات الإلكترونية الضخمة والتي لا يكون مبرراً لشرائها وبالذات عندما يكون استخدامها استخداماً محدوداً ولفترات زمنية قصيرة. ثانياً: من خلال مؤجر يمارس هذا التأجير كنشاط رئيسي له حيث يقوم بشراء هذه الأصول ومن ثم تأجيرها لفترات محددة لمن يحتاج إلى ذلك ومقابل أجره يتم الاتفاق عليها بين المؤجر والمستأجر لها. ثالثاً: من خلال مؤجر سابق له أن اشترى هذه الأصول لغرض استخدامها في ممارسة النشاط الأساسي الذي تقوم به، وأن نشاطه هذا يسمح له بتأجير هذه الأصول في فترات معينة لا يحتاج خلالها إلى استخدامها في نشاطه.

(50) إبراهيم دسوقي، البيع بالتقسيط والبيع الائتمانية الأخرى، مطبوعات جامعة الكويت، ط (1984م)، ص 317.

(51) فليح خلف -البنوك الإسلامية - عالم الكتب الحديثة للنشر والتوزيع -، ص 359، وحسين حسين شحاته - التأجير

التمويلي في ضوء الشريعة الإسلامية، ص 3، بحث متوفر على الموقع الآتي: -

http://www.darelmashora.com تاريخ اخر زيارة: 2023-04-12م.

ومما تقدم يتضح لنا إن الإيجار التشغيلي هو عبارة عن إيجار عادي في شكل متطور يسمح للمشاريع التجارية أو الصناعية بسد حاجتها الضرورية من الآلات أو الأجهزة الإنتاجية عندما تكون أسعارها مرتفعة ولا تملك تلك الأموال اللازمة لشرائها وتتم الإجارة لمدة قصيرة قابلة للتجديد كما توجع الأموال إلى عدة مؤسسات لأن مدة الإيجار في هذا العقد لا تؤدي إلى استهلاك العمر الافتراضي أو القيمة الاقتصادية للمأجور وبالرغم من أن عقد الإيجار التشغيلي يتشابه مع عقد الإيجار التمويلي في الهدف الذي يتمثل في سد حاجة المشاريع التجارية والصناعية من الآلات والأجهزة إلا إن هناك أوجه اختلاف بينهما وهي:

- **مدة العقد:** - في عقد الإيجار التمويلي تكون مادة الإيجار طويلة أو متوسطة الأجل بشكل يؤدي إلى استهلاك العمر الافتراضي للمال المؤجر أما في عقد الإيجار التشغيلي فإن المدة تكون قصيرة مما يسمح بأن يتم التأجير إلى عدة مستأجرين.
- **الالتزام بصيانة المأجور:** - تقضي القواعد العامة في عقد الإيجار التشغيلي بإلزام المؤجر بإصلاح وترميم ما يحدث في المأجور من خلل يؤدي إلى إخلال في المنفعة منه، وبذلك يقع على عاتقه الالتزام بصيانة المأجور.
- **حق الخيار:** - يتميز عقد الإيجار التمويلي بأنه يمنح للمستأجر عند انتهاء مدة الإيجار الحق في الخيارات الآتية:

أ. شراء الأموال موضوع العقد بثمن يأخذ بعين الاعتبار بدلات الإيجار المدفوعة.

ب. تمديد عقد الإيجار بشروط جديدة.

ت. إعادة الأموال المؤجرة إلى مؤسسة التمويل التي تباعها تعود فتؤجرها إلى شخص ثالث.

ولن تأتي هذه الصيغ ثمارها المرجوة منها إلى إذا توفرت في الأوقاف الإسلامية هذه الخصائص:

1- الاستمرارية: وأقصد بها استمرارية الانتفاع به في أوجه الخير والبر، وعدم انقطاع ذلك بانتقال الملكية وهذا هو المقصود من الوقف من جهة انتفاع المسلمين به.

2- الحفظ لأموال الأمة؛ فإن المال في الإسلام جعله الله في أيدينا، وليس من حق صاحبه التلاعب به وتضييعه وإتلافه، فالإنسان مستخلف فيه يستفيد منه في حياته متقيدا بالضوابط الشرعية، قال الله تعالى: " وأنفقوا مما جعلكم مستخلفين فيه"⁽⁵⁴⁾ وقال عز من قائل سبحانه:

(52) الحديد، آية: (7)

"وَأْتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ"⁽⁵⁵⁾، وقد نهي الله سبحانه أولياء الأمور عن إعطاء السفهاء الأموال التي جعلها الله قياماً لمصالح الناس ومعاشهم وأمرهم بأن يرزقوهم بدون إسراف، قال سبحانه "وَلَا تَوْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ"⁽⁵⁶⁾، ومنعاً لمثل لضياع أموال الأمة شرع الوقف الذي يحفظ الأصول من الضياع، ويبقى الانتفاع بالثمرة، فلا يباع ولا يورث ولا يوهب، فليس لأحد من الأبناء التصرف بما يزيل الملكية، فثبت بهذا حفظ الأصول من الضياع والزوال.

3- الاستقلالية، فالوقف منذ صدر الإسلام- من العصر النبوي حتى سقوط الخلافة- وهو مؤسسة مستقلة بشخصيتها الاعتبارية التي لا يعرض لها أحد، بل تبقى على ما شرط واقفها، وأجراها ناظرها ما لم تخالف التشريع الإسلامي فيجري تصحيح مسارها، وما لم تثبت خيانة متوليها فيقام غيره معه أو بدلاً عنه.

المطلب الثالث: شرط الواقف والوقف الجماعي.

أولاً: شرط الواقف:

أ- تعريف شرط الواقف:

يعرف الشرط في اللغة بأنه إلزام الشيء، والتزامه، وجمعه شروط أو شرائط، والشرط هو العلامة، فأشراط الساعة أي علامتها⁽⁵⁷⁾.

أما الشرط في الاصطلاح الفقهي فإنه ما يلزم من عدمه عدم وجود الشيء، ويكون خارجاً عن حقيقته⁽⁵⁸⁾ أما في الاصطلاح القانوني: فإن الشرط هو وصف من أوصاف الالتزام يراد به أمر مستقبل غير محقق الوقوع يعلق عليه نشوء الالتزام أو زواله⁽⁵⁹⁾.

(53) النور، آية: (33)

(54) النساء، آية: (5)

(55) ابن منظور، لسان العرب، ط1، دار المعارف، القاهرة، ص 2235، مرجع سابق.

(56) زيدان، زكي رزي حسين، الوجيز في أصول الفقه الإسلامي، كلية الحقوق - طنطا، 2003م، ص 80.

(57) يونس، محمد رافع، أركان الوقف وشروطه دراسة مقارنة في الفقه الإسلامي والقوانين العربية (بحث منشور في مجلة الرافدين

للحقوق)، مجلد 11، عدد 40، سنة 2009م، ص 127.

ب- ماهية شرط الواقف:

شرط الواقف هو الشرط الذي يضعه الواقف والذي يكون له أثر في تحديد الأحكام الموضوعية للوقف وأثار هذه الأحكام، وهذه الشروط التي يشترطها الواقف في الوقف تنقسم إلى عدة أقسام وتقوم على أسس للتقسيم منها ما يتعلق بموافقتها لمقتضى الوقف من عدمها أو تعلقها بأركان الوقف واحترام إرادة الواقفين⁽⁶⁰⁾.

قد اعطت الشريعة الإسلامية الإنسان الحرية فيما يوقفه من أموال، وأعطت له كذلك حرية واردة في أن يشترط في وقفه ما يشاء من شروط، وتكون إرادته محترمة في هذا الشأن، غير أن حرته فيما يتعلق بالاشتراط ليست مطلقة، وإنما مقيدة بمحدود الشريعة الإسلامية والتي ينبغي للواقف ألا يتعدى تلك الحدود⁽⁶¹⁾.

والشروط التي يشترطها الواقف لها قوة كبيرة في الفقه الإسلامي ولها أثر كبير في تعديل الأحكام الموضوعية للوقف، "وتحظى باحترام كبير من قبل الفقهاء إلى الحد الذي نتج عنه قاعدة مفادها شرط الواقف كنص الشارع"⁽⁶²⁾ إلا أن هذه الشروط قد يكون هناك تعارض فيما بينها أو بينها وبين الأحكام الموضوعية للوقف وهذا يتطلب رفع هذا مع ما تحظى به هذه الشروط من قوة وهذا يتطلب تنظيم تشريعي.

ج- أقسام شرط الواقف

إن لشروط الواقفين تقسيمات بحسب اعتبارات عديدة هي بشكل موجز فيما يلي:
أولاً: من حيث موافقتها لمقتضى الوقف وعدمها: ويمكن تقسيمها من خلال هذا الاعتبار إلى صحيحة وغير صحيحة، أما الشروط الصحيحة فهي التي لا تخل بأصل من أصول الوقف ولا تنافي حكمه ولا تخالف الشرع، وحكمها وجوب العمل بها ولزوم رعايتها، كأن يشترط الواقف صرف غلة الوقف على الفقراء، أما الشروط غير الصحيحة وهي الشروط الباطلة أو الفاسدة، لأنها تخل بأصل

(58) أحمد، عامر حمد، أثر شرط الواقف على الوقف، كلية القانون والعلوم السياسية، جامعة كركوك باحث ماجستير منشور في مجلة كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية، المجلد 10 عدد 39 لسنة 2021م.

(59) الميمان، ناصر بن عبد الله، مخالفة شرط الواقف - المشكلات والحلول، (بحث محكم منشور على موقع المستودع الدعوي الرقمي) على الرابط التالي: <https://dawa.center/file/4470> تاريخ آخر زيارة 12-04-2023م.

(60) الحكمي، علي بن عباس، شروط الواقفين وأحكامها، بحث مقدم لندوة الوقف في الشريعة الإسلامية ومجالاتها، وزارة الأوقاف والشؤون الدينية بالسعودية، محرم 1423هـ، ص 155.

من أصول الوقف أو تنافي حكمه أو تخالف الشرع، كأن يشترط الواقف أن له أن يرجع عن الوقف، أو أن لورثته أن يرثوا من الموقوف مثلاً، أو أن يشترط الواقف بيع الموقوف بما بدا من ثمن، وحكم هذا الشرط البطلان ويظل معه الوقف، أو يبطل الشرط وحده دون الوقف⁽⁶³⁾.

ثانياً: تقسيم شروط الواقفين من حيث ما يتعلق به من أركان الوقف:

فشروط الواقفين اما تكون متعلقة بالموقوف عليهم من حيث المنح والمنع والاستحقاق، أو متعلقة بالولاية على الوقف وإدارة شؤون الموقوف، أو متعلقة بالموقوف نفسه من حيث صيانه والإنفاق عليه أو ابقائه وتغييره، لذلك يمكن تقسيمها حسب هذا الاعتبار إلى ثلاثة أقسام:

القسم الأول: شروط تتعلق بالموقوف عليهم، كأن يشترط بأن تصرف غلة الوقف على الفقراء أو على جهة كالمسجد، أو لورثة محددين ويحدد حصة كل منهم⁽⁶⁴⁾.

أما القسم الثاني: شروط تتعلق بالولاية على الوقف من حيث تحديد من يكون متولياً على الوقف يتولى إدارة شؤون الوقف، كما لو اشترط بأن تكون التولية لشخص محدد كأن يشترط بأن تكون التولية لفلان، أو أن يحدد أوصاف من يكون متولياً دون تحديده شخصياً، كأن يشترط التولية للأصلح والأكفأ من ورثته، أو أن يشترط بأن تكون التولية له ما دام حياً، وغير ذلك فيما يخص التولية.

وأما القسم الثالث: شروط تتعلق بالموقوف، كأن يشترط أن يكون له استبدال الموقوف، أو أن يشترط إذا كان الموقوف عقاراً بأن يرمم الوقف من غير غلته، وغيرها من الشروط المتعلقة بالموقوف⁽⁶⁵⁾.

ثالثاً: تقسيم شروط الواقفين من حيث مدى جواز احترام إرادة الواقفين:

ووفقاً لهذا التقسيم قسم الفقهاء شروط الواقفين من حيث مدى جواز احترام إرادة الواقفين، وجواز اشتراطها من عدمه، وامكانية مخالفتها أم عدمه إلى ثلاثة أقسام هي الشروط الممنوعة على الواقفين: وهذه الشروط لا تحترم إرادة الواقفين فيها، وحكمها البطلان ويرجع المنع فيها إلى عدة أسباب هي:

(61) شعبان، زكي الدين، والغندور، أحمد، أحكام الوصية والميراث والوقف في الشريعة الإسلامية، ط1، مكتبة الفالح،

الكويت، 1984م، ص 519.

(62) الحكمي، علي بن عباس، شروط الواقفين وأحكامها، المرجع السابق، ص 158.

(63) نفس المرجع السابق، ص 159.

أ- الشروط المخالفة لقواعد الشرع أو مصلحة الوقف: كأن يشترط الواقف عدم عزل المتولي حتى إذا ارتكب ما يستوجب العزل، فهنا يمنع الواقف من اشتراط ذلك، وحتى إذا اشترط ذلك فلا تحترم إرادة الواقف في هذا الشرط، ويخالف هذا الشرط كونه باطلاً، ولا يكتسب القوة التي تحصنه من المخالفة، لذلك صرح الفقهاء بأن الواقف نفسه لو كان هو المتولي على الوقف، وارتكب ما يستوجب العزل، فإنه يعزل عن إدارة الوقف ويعين غيره. (66)

ب- الشرط الذي يضر بمصلحة الوقف وصيانته: كأن يشترط الواقف عدم تعميم الوقف حتى إذا كان محتاجاً للتعمير، وكذلك إذا اشترط الواقف بأن لا يستبدل الوقف بآخر، ما لم يمكن تعميده أو الانتفاع به ولا باستبداله. (67)

ج- الشروط التي تضر بمصلحة وحقوق الموقوف عليهم: كأن يشترط ألا يؤجر موقوف، فالشرط هنا لغو، ويؤجر الموقوف رغم اشتراط عدم تأجيده. (68)

د- الشروط التي لا فائدة منها شرعاً: كأن يشترط أن يتصدق من الوقف على من يسأل في المسجد، لأنه متساوي في ذلك مع الصدقة في المعنى. (69)

الشروط الجائزة في أصلها ويمكن مخالفتها عند الضرورة:

فهنا تكون مخالفة شرط الواقف عند الضرورة للمحافظة على الوقف، أو تحقيق أحسن انتفاع من الوقف، وهذه الشروط لا تخالف أحكام الشريعة، وتعبّر عن إرادة محترمة للواقف، لذلك لا تعتبر باطلة في أصلها، بل هي صحيحة يجب العمل بها، ما لم يعرض من الأحوال ما يوجب التقييد بها اضراً بالوقف، فيسوغ مخالفتها، ويمكن تصنيفها إلى أربعة أنواع:

أما النوع الأول فهي الشروط التي تؤول إلى تعطيل استثمار الوقف أو قلة ثمرته كأن يشترط الواقف منع استبدال الوقف بعقار، فيعمل بهذا الشرط قدر الإمكان، فإذا تخرب الوقف أو لم يكن له غلة تكفي لتعميره، فيستبدل بإذن القاضي، ويخالف الشرط.

(64) أرشيد، محمود عبد الكريم أحمد، مقترح لإنشاء صندوق الوقف التعليمي في جامعة النجاح الوطنية، فلسطين، 2015،

ص. 24.

(65) الزرقا، مصطفى أحمد، أحكام الوقف، ط1، دار عمار، عمان، 1997م، ص 144.

(66) الميمان، ناصر بن عبد الله، مخالفة شرط الواقف- المشكلات والحلول، (بحث محكم منشور على موقع المستودع الدعوي

الرقمي) على الرابط التالي: <https://dawa.center/file/4470>، تاريخ آخر زيارة 12-04-2023م. مرجع

سابق.

(67) الزرقا، مصطفى أحمد، أحكام الوقف، ط1، دار عمار، عمان، 1997م، ص 145، مرجع سابق.

أما النوع الثاني فهو الشروط التي تؤول إلى التعذر في مصاريف الوقف كان يشترط الواقف بأن يصرف من واردات الوقف على يتامى قرية معينة، فيعمل بهذا الشرط مادام هناك يتامى في هذه القرية، فإن لم يكن فيها يتامى فيصرف على أيتام آخرين وإن لم يكونوا من هذه القرية (70).

أما النوع الثالث فيتمثل بالشروط التي تؤدي إلى غبن القائمين على إدارة الوقف بأعمال الوقف الضرورية في أجورهم، كأن يشترط أن للمتولي أجر محدد، كخمسة دنانير مثلاً، ثم بعد ذلك تتضاءل فتصبح أقل من أجر المثل، الانخفاض في قيمة العملة بالتضخم مع الزمن، فللقاضي رفع أجرته إلى أجر المثل وعدم التقيد بشرط الواقف هذا.

أما النوع الرابع فهي الشروط التي تكون مخالفتها أسهل تنفيذاً من دون الإخلال بغرض الوقف ومقصده كأن يشترط أن أجره المتولي تكون عيناً، فللمتولي الخيار بين أخذ الأجرة عيناً أو نقداً بتقييم العين بالنقد. (71)

الشروط الجائزة ولا يجوز مخالفتها بحال:

وهذه المجموعة تشمل كل الشروط التي تخرج عن الطائفتين السابقتين من الشروط، وهذه الشروط يجب العمل بها، واحترام إرادة الواقفين فيما يخصها سواء من حيث إدارة الوقف وفق إرادة الواقفين، أو تعيين المال الموقوف، وكيفية توزيع غلة الوقف، كأن يشترط الواقف بأن توزع غلة الوقف على ورثته بالتساوي فهذا الشرط يجب العمل به ولا يجوز مخالفته. (72)

أما في القوانين المتعلقة بالوقف فقد نص المشرع المصري في القانون رقم (48) لسنة 1946م، على أن يبطل شرط الواقف إذا قيد حرية المستحق في الزواج أو الإقامة أو الاستدانة إلا إذا كانت لغير مصلحة ويبطل كذلك كل شرط لا يترتب على عدم مراعاته تفويت مصلحة الواقف أو الوقف أو

(68) أرشيد، محمود عبد الكريم أحمد، مقترح لإنشاء صندوق الوقف التعليمي في جامعة النجاح الوطنية، فلسطين، 2015، ص. 25 مرجع سابق.

(69) المرجع السابق، ص 26 مرجع سابق.

(70) الزرقا، مصطفى أحمد، أحكام الوقف، ط 1، دار عمار، عمان، 1997م، ص 152، مرجع سابق.

المستحقين⁽⁷³⁾، إلا أن نفس القانون أجاز للزوجة أن تشتترط لاستحقاق الزوج في حجة الوقف، تقييد حرية الزوج بأن لا يتزوج عليها أو ألا يطلقها⁽⁷⁴⁾.

الخاتمة

تناولت في هذا البحث الوقف كمورد اقتصادي مهم، وكيفية الاستفادة من الصيغ التمويلية والمشاريع الاستثمارية التي تكون موافقة للشريعة الإسلامية، وتمخضت هذه البحث عن نتائج، من أبرزها:

1- تفتح الصيغ المستندة إلى عقود الشركات آفاقاً واسعة من التنوع، حيث تتنوع هذه الصيغ في أنواع مختلفة، مما يمكن من توسيع إمكانيات تمويل المشاريع ذات الطابع الاجتماعي الاستثماري. ويشمل هذا التنوع صيغاً مثل المشاركة، والمضاربة، والمزارعة، والمساقاة.

2- تعددت صور التمويل والاستثمار في الأوقاف على الإسلامية يمكن أن تأخذ ويقاس عليها من خلال هذه الصيغة:

- الصيغ المستندة على عقود الشراكات.
  - الصيغ المستندة على عقود البيع.
  - الصيغ المستندة على عقود التأجير.
  - صيغ حديثة للمراجعة كشركات البيع الإلكتروني ووكالات الدعاية اتسويقية والتي تتناسب مع الأوقاف الدعوية والإعلامية.
- 3- أعطت الشريعة الإسلامية الإنسان الحرية فيما يوقفه من أموال، وأعطت له كذلك حرية واردة في أن يشترط في وقفه ما يشاء من شروط، وتكون إرادته محترمة في هذا الشأن، غير أن حرته فيما يتعلق بالاشتراط ليست مطلقة، وإنما مقيدة بحدود الشريعة الإسلامية.
- 4- لشروط الواقفين تقسيمات بحسب اعتبارات عديدة كما أثبت ذلك العلماء، فالشروط الصحيحة فهي التي لا تخل بأصل من أصول الوقف ولا تنافي حكمه ولا تخالف الشرع، وحكمها وجوب العمل بها ولزوم رعايتها، أما الشروط غير الصحيحة وهي الشروط الباطلة أو الفاسدة، لأنها تخل بأصل من أصول الوقف أو تنافي حكمه أو تخالف الشرع.

(71) المادة (22) من قانون الأوقاف المصري، رقم (48) لسنة 1946م، المنشور في الوقائع المصرية "الجريدة الرسمية" العدد 61، تاريخ 17-06-1946م.

(72) المادة (27) من قانون الأوقاف المصري، رقم (48) لسنة 1946م، مرجع سابق.

5- قد تكون هناك شروط جائزة في أصلها لكن يمكن مخالفتها عند الضرورة، كالشروط التي تؤول إلى تعطيل استثمار الوقف أو قلة ثمرته كأن يشترط الواقف منع استبدال الوقف بعقار، فيعمل بهذا الشرط قدر الإمكان، فإذا تخرب الوقف أو لم يكن له غلة تكفي لتعميره، فيستبدل بإذن القاضي، ويخالف الشرط، أو الشروط التي تؤول إلى التعذر في مصاريف الوقف حتلاً تتضاءل فتصبح أقل من أجر المثل، الانخفاض في قيمة العملة بالتضخم مع الزمن، فللقاضي رفع أجرته إلى أجر المثل وعدم التقييد بشرط الواقف هذا، أو الشروط التي تكون مخالفتها أسهل تنفيذاً من دون الاخلال بغرض الوقف ومقصده كأن يشترط أن أجرة المتولي تكون عيناً، فللمتولي الخيار بين أخذ الأجرة عيناً أو نقداً بتقييم العين بالنقد.

6- هناك نظم وصيغ جديدة للاستثمار مشتقة من الصيغ القديمة كالمراحة الالكترونية بشكلها الجديد وهي صيغ استثمارية تتلائم مع العصر وتجذب دخلاً عالياً وربحاً متميزاً وقد تناولنا المراحة الالكترونية لشركات التسويق الالكتروني ووكالات الاعلان وهي صيغ متطورة للمراحة بالتمويل والتي تتناسب مع الوقف.

وفي الختام أسأل الله التوفيق والسداد والنفع بالعلم الذي علمنا وهو من وراء القصد وهو الموفق والمستعان.

المراجع والمصادر

إبراهيم دسوقي، البيع بالتقسيط والبيع الائتمانية الأخرى، مطبوعات جامعة الكويت، ط (1984م)
ابن الهمام، محمد بن عبد الواحد السيواسي السكندري، شرح فتح القدير على الهداية شرح بداية المبتدي،
دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن عابدين، محمد أمين، حاشية رد المختار على الدر المختار شرح تنوير الابصار في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة
العمان مكتب البحوث والدراسات الجزء الأول دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
ابن قدامة، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة الجماعيلي المقدسي ثم
الدمشقي الحنبلي، الشهير بابن قدامة المقدسي ت 620هـ، المغني، مكتبة القاهرة (1388هـ -
1968م).

ابن منظور، لسان العرب، ط 1، دار المعارف، القاهرة.
أبو داود (3 / 689).

أحمد، عامر حمد، أثر شرط الواقف على الوقف، كلية القانون والعلوم السياسية، جامعة كركوك باحث
ماجستير منشور في مجلة كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية، المجلد 10 عدد 39 لسنة
2021م.

أرشيد، محمود عبد الكريم أحمد، مقترح لإنشاء صندوق الوقف التعليمي في جامعة النجاح الوطنية، فلسطين،
2015.

البخاري

بداية المجتهد 2 / 276

البدري، بدر بن ناصر، الوقوف على القرآن، كتاب مجلة مجمع الفقه الإسلامي، العدد 77.

البهوتي، منصور بن يونس بن إدريس، كشف القناع عن متن الإقناع، مجلة أنصار السنة المحمدية، ط 3
(مطبعة الحكومة بمكة 1394هـ).

البيهقي في السنن الكبرى (5 / 339)

تبيين الحقائق 5 / 278، وتكملة البحر الرائق 8 / 181، وابن عابدين 6 / 275، والمبسوط 23 /
17 مصادر ومراجع سابقة.

الجرجاني، التعريفات، مرجع سابق.

الجوهري، إسماعيل بن حماد، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق أحمد عبد الغفور عطار الجزء الرابع دار العلم بيروت لبنان 225/6.

حسين البهوتين شحاته - التأجير التمويلي في ضوء الشريعة الإسلامية

الحكمي، علي بن عباس، شروط الواقفين وأحكامها، بحث مقدم لندوة الوقف في الشريعة الإسلامية ومجالاتها، وزارة الأوقاف والشؤون الدينية بالسعودية، محرم 1423هـ.

الحلبي، إبراهيم بن محمد بن إبراهيم الحلبي الحنفي ت 956هـ، مجمع الأنهر في شرح ملتقى الأبحر، تحقيق: خليل عمران المنصور، دار الكتب العلمية - لبنان/ بيروت، ط 1 (1419هـ - 1998م). الدارقطني (3 / 47). مراجع سابقة.

الدسوقي، حاشية الدسوقي، ج 3، ص 517، مرجع سابق.

الرافعي، عبد الكريم بن محمد القزويني (ت 623هـ)، فتح العزيز، دار الفكر، 9 / 207.

الرُّحَيْلِيُّ، وَهْبَةُ بن مصطفى، الفقه الإسلامي وأدلته (الشامل للأدلة الشرعية والآراء المذهبية وأهم النظريات الفقهية وتحقيق الأحاديث النبوية وتخريجها)، دار الفكر - سورية - دمشق.

الزرقا، مصطفى أحمد، أحكام الوقف، ط 1، دار عمار، عمان، 1997م

زيدان، زكي البهوتين حسين، الوجيز في أصول الفقه الإسلامي، كلية الحقوق - طنطا، 2003م.

السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي ت 483هـ، المبسوط، دار المعرفة - بيروت (1414هـ - 1993م).

السمرقندي، محمد بن أحمد أبو بكر، تحفة الفقهاء، جامعة دمشق ط: 1 .

الشربيني، الخطيب، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، طبعة البابي الحلبي.

شعبان، زكي الدين، والغندور، أحمد، أحكام الوصية والميراث والوقف في الشريعة الإسلامية، ط 1، مكتبة الفالح، الكويت.

شوقي دنيا، أثر الوقف في إنجاز التنمية الشاملة، مجلة البحوث الفقهية المعاصرة، الرياض، العدد (24) 1415هـ.

الصاوي، أبو العباس أحمد بن محمد الحلوتي، الشهير بالصاوي المالكي (المتوفى: 1241هـ)، بلغة السالك لأقرب المسالك المعروف بحاشية الصاوي على الشرح الصغير (الشرح الصغير هو شرح الشيخ الدردير لكتابه المسمى أقرب المسالك لِمَذْهَبِ الْإِمَامِ مَالِكٍ، دار المعارف.

الصاوي، أبو العباس أحمد بن محمد الخلوطين، الشهير بالصاوي المالكي (ت 1241هـ)، دار المعارف الشرح الصغير.

الصنعاني، بدائع الصنائع، ج 6، ص 79، والاختيار 2 / 19، والشرح الصغير 3 / 681، وروضة الطالبين 5 / 117، وكشاف القناع 3 / 508 مراجع سابقة.
طاشكبري زاده، أحمد بن مصطفى بن خليل، السعادة والمقدمات، دار الكتب العلمية، بيروت، ج: 2 / 193.

العسقلاني، أحمد بن حجر، فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار الكتب العلمية، بيروت الفارابي، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية،
الفراهيدي، كتاب العين.

فليح خلف - البنوك الإسلامية - عالم الكتب الحديثة للنشر والتوزيع.
قانون الأوقاف المصري، رقم (48) لسنة 1946م، المنشور في الوقائع المصرية "الجريدة الرسمية" العدد 61، تاريخ 17-06-1946م، المادة (22-27)
القرافي، الذخيرة، دار الغرب الإسلامي، بيروت، 1994م
القرطبي، الجامع لأحكام القرآن (ط . دار الشعب بالقاهرة)

القونوي، قاسم بن عبد الله الرومي الحنفي، أنيس الفقهاء، دار الكتب العلمية، بيروت، سنة 2004.
الكاساني، أبو بكر بن مسعود لحنفي علاء الدين، بدائع الصنائع، المحقق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، ط 2003 .

الكاساني، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي ت 587هـ، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، دار الكتب العلمية، ط 2 (1406هـ - 1986م).

الكبيسي: أحكام الوقف في الشريعة الإسلامية

المرداوي، علي بن سليمان، الإنصاف، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، 1956
المرغيناني، الهداية في شرح بداية المبتدي، ج 3، ص 16، المرغيناني، علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني، أبو الحسن برهان الدين ت 593هـ، الهداية في شرح بداية المبتدي، تحقيق: طلال يوسف، دار احياء التراث العربي - بيروت - لبنان.

مسلم (3 / 1181)

المطرزي، ابي الفتح ناصر بن سعيد، المغرب (تحقيق الفاخوري ومختار، حلب 1402 هـ)

المعجم الوسيط، ولسان العرب، والمصباح المنير، مراجع ومصادر سابقة.
الميمان، ناصر بن عبد الله، مخالفة شرط الواقف- المشكلات والحلول، (بحث محكم منشور على موقع
المستودع الدعوي الرقمي) على الرابط التالي: <https://dawa.center/file/4470> تاريخ
آخر زيارة 2023-04-12م.
النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف ت 676هـ، تحرير ألفاظ التنبيه، المحقق: عبد الغني الدقر،
دار القلم، ط1 (1408هـ).
الونشريسي، أحمد بن يحيى أبو العباس، إيضاح المسالك إلى قواعد، دار الحديث الحسنية، الرباط، سنة
1980م.
يكن، زهدي، الوقف في الشريعة والقانون، 1388هـ.
يونس، محمد رافع، أركان الوقف وشروطه دراسة مقارنة في الفقه الإسلامي والقوانين العربية (بحث منشور في مجلة
الرافدين للحقوق)، مجلد 11، عدد 40، سنة 2009م.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI DÜZEYİ

Her bir yazarın mevcut çalışmaya sağladığı katkı düzeyi aşağıda belirtilmiştir.

Yazarın çalışmaya katkı oranı %100 olarak belirlenmiştir.

ÇATIŞMA BİLDİRİMİ

Bu araştırmada, maddi ya da kişisel açıdan herhangi bir kişi veya kurumla herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması mevcut değildir.

ARAŞTIRMANIN ETİK ONAYI

Bu çalışma, "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi"ne tam uygunluk göstermiştir. Yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altındaki hiçbir eylem gerçekleştirilmemiştir.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Sukukun Genel Olarak Analizi, Fıkhi Boyutu ve Taşıdığı Potansiyel Önem

Ayşe Celebcioğlu¹

Öz

İslam ülkelerinde alternatif bir finansman ürünü olarak son dönemlerde oldukça rağbet gören sukuk, giderek finansal sistemin önemli bir yapı taşı haline gelmektedir. Bugün pekçok otorite sukuk üzerine kurgulanmış ekonomik bir sistemin gelecekte dünya çapında muazzam bir büyüme potansiyeli taşıdığını ifade etmektedir. Önceleri sadece faize karşı mesafeli bazı kesimlerce yatırım ve finansman ihtiyaçlarına yönelik olarak çıkarılan sukuk sertifikaları, bugün müslüman olsun gayrimüslim olsun hemen her kesimin dikkatini celbeden, hükümetler ve firmalar tarafından çeşitli projelerin finansmanında likidite aracı olarak kullanılan önemli bir yöntem olmaktadır. Çünkü sukuk yapısı itibariyle faize alternatif bir yatırım aracı olmasının yanısıra, tarafları nakit finansman araçlarının sahip olduğu sıkıntılardan koruyarak dolaylı yoldan mal ve hizmet üretimini arttırmakta, artan üretim ile ekonomik göstergeleri iyileştirmekte, iyileşen bu ortam neticesinde ülke refaha ulaşmaktadır. Finansman ihtiyacı nedeniyle sukuk ihracına giden taraflar ihtiyaç duydukları finansmanı faizsiz şekilde temin ederken, diğer yandan ilgili sukuklara yatırım yapan yatırımcılar faizsiz ve dönemsel getiri niteliğindeki "kira geliri-kârpayı-satış geliri" gibi bir takım yatırım avantajları kazandığı sukuk modeli; belirsizliğin olmadığı, kuvvetli maddi varlıklara dayanan, borç senedi hükmünde olmayan, anapara ve sabit kazanç vaad etmediğinden "Risk Paylaşımını" merkeze alan bir yapıda olup; üzerine düşülüp gerekli altyapı çalışmaları tamamlanırsa, ülkelerin GSMH'lerini destekleyici bir unsur olarak ekonomik refahı yakalamada kilit bir rol oynayabilecektir. Özellikle yurtdışı kaynaklı çok sayıda amprik ve teorik çalışma bulgularına rastlanılan bu çalışmada amaç; sukuk hakkında yeterli ölçüde bilinmeyen potansiyel yapıya dikkat çekmek ve genel olarak bir farkındalık oluşturmak olmaktadır. Makalede bilimsel çalışma kuramlarından "Nitel Veri Analizi" yapılmış olup; ağırlıklı "Derleme ve Sentez" yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sukuk, Sukukun Fıkhi Boyutu, Sukukun Çeşitleri, Sukukun Özellikleri, Sukukun Analizi.

JEL Sınıflandırması: F65,Z12, K22

¹ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Bölümü Doktora Öğrencisi

E-posta: ayse.celebcioglu1@ogr.sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4169-9084>

Atif/Citation: Celebcioğlu, A. (2023). Sukukun Genel Olarak Analizi, Fıkhi Boyutu Ve Taşıdığı Potansiyel Önem, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.88-109.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1329726 • Geliş/Received - 19.07.2023 • Kabul/Accepted - 16.10.2023

Analysis of Sukuk in General, its Intellectual Dimension and its Potential Importance

Abstract

Sukuk, which has recently become very popular as an alternative financing product in Islamic countries, is gradually becoming an important building block of the financial system. Today, many authorities state that an economic system built on sukuk has a tremendous growth potential worldwide in the future. Sukuk certificates, which were previously issued only for investment and financing needs by some segments that were distant from interest, are today an important method that attracts the attention of almost every segment, whether Muslim or non-Muslim, and is used by governments and companies as a liquidity tool in the financing of various projects. Because sukuk is not only an alternative investment instrument to interest, but also indirectly increases the production of goods and services by protecting the parties from the problems of cash financing instruments, improves economic indicators with increased production, and as a result of this improved environment, the country reaches prosperity. While the parties that go to sukuk issuance due to financing needs obtain the financing they need in an interest-free manner, on the other hand, the investors who invest in the relevant sukuk gain a number of investment advantages such as interest-free and periodic returns such as "rental income, dividend and sales income"; The sukuk model, which is based on strong tangible assets where there is no uncertainty, does not have the status of debt securities, does not promise principal and fixed earnings, and focuses on "Risk Sharing"; if the necessary infrastructure works are completed, it can play a key role in achieving economic welfare as a supportive element of the GNP of countries. The aim of this study, which includes the findings of many empirical and theoretical studies, especially from abroad, is to draw attention to the potential structure that is not sufficiently known about sukuk and to raise awareness in general. In the article, "Qualitative Data Analysis", one of the scientific study theories, was used and the "Compilation and Synthesis" method was used predominantly.

Keywords: Sukuk, Fiqhi Dimension of Sukuk, Types of Sukuk, Characteristics of Sukuk, Analysis of Sukuk.

JEL Classification: F65,Z12, K22

GİRİŞ

Maddi duran varlıklar , mallar, hizmetler, belirli bir proje yada yatırım faaliyetlerinin varlıkları üzerindeki kullanım hakkını gösteren ve bu varlıklara ilişkin henüz pay edilmemiş ortaklık hisselerini yansıtan, eşit değerdeki sertifikalar anlamına gelen sukuk (AAOIFI and TKBB 2020:460); ilk olarak 4 halife döneminde aktif olarak kullanılsa da, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine ait örnekleri de varolduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Diğer yandan bu belgelere ilişkin ilk fıkhi değerlendirmelerin İmam-ı Maliki'nin "Muvatta" adlı eserinde yer aldığı gözlemlenmektedir (Anas 1994:562; URL-1). Kaynağı 4 Halife dönemi ve özellikle Efendimiz (s.a.v.)'e kadar uzanan ancak modern manada ilk olarak 1977'de Ürüdün'de mudâربه senedi şeklinde çıkarılan sukuklar, ardından 1983'te Malezya'da yine mudâربه senedi olarak çıkarılmış olup; halen günümüz İslam ülkeleri arasında Malezya ve Endonezya başta olmak diğer diğer körfez ülkelerinde yoğun olarak işlem gören İslami Finansal ürünler olmaktadır. İslam ülkelerine has ilgili "Sukuk" uygulamasının, Batıda "Menkul Kıymetleştirme – Securitization" işlemlerine de ilham kaynağı olduğu da dilegetirilmektedir (Erdönmez 2006:75).

1. SUKUKUN MAHİYETİ

Arapça "Sak" kelimesinin çoğulu olan sukuk, Türkeçe "Menkul Kıymet-Sertifika" İngilizce "Security" manalarına gelmekte olup (Diyanet İşleri Başkanlığı 2000:178); üzerinde yazılı hisse oranında belirli bir ortaklığı temsil eden misli ve standart nitelikteki belgeler olmaktadır (Bayındır 2015:98). Teknik anlamda "Varlık Senedi-Securitized Asset" olarak anılsa da, onu normal tahvil bonolardan ayıran en önemli özelliği "Varlığa" dayanma mecburiyetinin olmasıdır (Yozgat 2010:43). İslami Finans kurumlarının ilgili menkul kıymetleri varlığa dayandırma zorunluluğu, onların kullandıkları kredilerin nereye gittiğini ve nerelerde kullanıldığını bilmek zorunda olmalarından ileri gelmektedir. Çünkü geleneksel bankalardan farklı olarak İslami Finans kurumlarında; doğrudan "Nakit Kredi" yada "Ticari Olmayan Kredi" kullandırmak yasaktır ve "Üretim-Ticaret-Yatırım" gibi başından sonuna bir süreç desteklenmektedir. Varlığa dayalı olarak ihraç edilen, sahibine sağladığı ortaklık vasfının yanısıra ona istikrarlı bir getiri temin eden, ikincil piyasalarda işlem gören ve İslami kaidelere uygun orta vadeli sertifikalar olarak ihraç edilen sukuklar; aynı zamanda bazı türleri borsa ve tezgah üstü diye tabir edilen ikincil piyasalarda alınıp satılarak belirli bir işlem hacmi oluşturmaktadırlar (Yakar, Kandır, and Önal 2013:84–72).

2. BONO-TAHVİL VE SUKUKUN KARŞILAŞTIRILMASI

Table 1: Bono-Tahvil-Sukuk Mukayesesi

ALAN	SUKUK (FAİZSİZ)	BONO-TAHVİL (FAİZLİ)
Özü	Borç değildir. Belirli “Varlık-Proje-Hizmet” işleminde, yatırımcıların bölünmez hisselerini ve haklarını gösteren sertifikalardır.	İhraç edenin borcudur.
Dayanak	Asgari % 51 Maddi Duran Varlıklara dayanır. Dayanak Varlık; “Proje-Hak-Hizmet” üzerinden yatırımcıya mülkiyet tesis eder.	Gerekli değildir. Alacaklılar alacaklarını doğrudan “Borçludan” talep eder, Teminat yoktur.
Teminat	Yapılandırılmış ek teminatların yanısıra, “Sahiplik Hakları” ile teminatlandırılmıştır.	Genellikle “Teminatsız” senetlerdir.
Anapara - Gelir	İhraç eden tarafından garanti edilmez.	İhraç eden tarafından garanti edilir.
Amaç	Faizsiz finans ilkelerine uygun amaçlar dahilinde çıkarılır.	Herhangi bir amaç için çıkarılabilir.
Risk	Oluşan zararlardan sertifika sahipleri hisseleri oranında sorumludurlar.	Nakdi borç olduğundan, performanstan değil, borçlunun finansal durumundan etkilenirler.
İhraççı	Gerçek ve tüzel kişilerin bir araya gelip, sermayelerini birleştirmek suretiyle yazılı sözleşme ile kurdukları “Adi Ortaklık”tır.	İhraççılar “Kamu ve Özel Hukuk” tüzel kişiliğine sahip kurumlardır.

3. SUKUKUN TEMEL İLKELERİ

İslami Finans alanında kullanılmakta olan tüm ürünler ve yapılmakta olan tüm işlemler sadece faizden ibaret olmayıp, aynı zamanda şeriatın öngördüğü diğer temel ilkelere de uygun olmalıdır. Tamamen karşı tarafı aldatmaya yönelik olan ve İslamın temel prensipleriyle çelişen ilgili ilkelerin başlıcaları; 1-) Fâiz (Riba), 2-) Belirsizlik (Garar), 3-) Kumar (Meysir), 4-) Rüşvet (İritkab), 5-) Karşı Tarafın Bilgisizliğini Suistimal Etme (Cehl) gibi bir takım riskleri barındıran ilkelere ki, bunların olması ilgili yöntemi yada ürünü fıkhen “Bâtıl” hale getirecektir. Bunların haricinde bir de; bu yöntemlerin özel olarak bünyelerinde bulundurmaları gereken ilkeler vardır ki, sukuka yönelik “Özel İlkeler” aşağıda sıralanmaktadır (Bacha and Mirakhor 2021:207);

1-) Sukuk ihracı yoluyla elde edilen tüm gelirler, helal alanlarda yani şeriata uygun yerlerde kullanılmalıdır.

2-) Çeşitli varlıkların finansmanında kullanılan kaynakların nerede kullanıldığına ilave olarak, bu varlıkların somut bir şekilde belirli olması; finanse edilecek varlık açısından önemli olmaktadır.

3-) Tüm sukuk türlerinde olduğu gibi, sukukun dayandığı belirli bir “Maddi Varlık” yani “Dayanak Varlık” olması zorunludur. Bazı fıkıh otoriteleri sukukun dayandığı varlığın “Maddi Olmayan Varlık” olmasını da caiz görmüş olsalar da, sukukta dayanak varlık olmazsa olmaz bir ilke olmaktadır.

4-) Sukuk sahibi konumunda olan yatırımcıların elde ettikleri gelirler; sukuka konu varlık dışındaki varlıklardan değil, bizzat dayanak varlıktan elde edilen gelir neviinden olmalıdır.

5-) Yatırımcı konumundaki sukuk sahipleri, dayanak varlık ve onun getirisi olan nakit akımları üzerinde bir mülkiyet hakkına sahip olmaktadır. Dolayısıyla sukuk bu açıdan “Hibrit Özkaynak” yapısıyla uyumluluk göstermektedir.

6-) Sukuk işleminde özellikle kredili müşteri konumundaki “Mudârip” (Girişimci) ile sukukun ihracına giderek ilgili sukukların dağıtımını gerçekleştiren yönetici tarafların, tüm hak ve yükümlülüklerinin bir arada toplandığı “Sözleşme” tassis etmeleri gerekmektedir.

7-) Diğer İslami Finans yöntemlerinde olduğu gibi bu yöntemde de, gelirlerde herhangi bir “Sabit Kazanç” ilkesi olmamalıdır. Çünkü böyle bir sabit kazanç “Faiz” hükmündedir ki, faiz İslami Finansın karşı olduğu hususların en başında gelmektedir.

4. SUKUKA KONU OLAN TARAFLAR VE SUKUKUN İŞLEYİŞİ

Sukukta, sözleşmedeki konumlarına göre (5) taraf bulunmaktadır. Bunlar (Yanpar 2014:210);

1-) Yükümlü; (Kaynak Şirket) Sukuk ihracıyla yani sukukun çıkarılmasıyla fayda temin edecek konumda olan hükümet yada sukuk çıkaran şirketlerdir. Yükümlü burada para ihtiyacı içerisinde olan ve bu maksatla sukuk çıkarmaya karar veren taraf olmaktadır.

2-) İhracatçı (SPV); (Aracı Kurum) SPV firma halinde oluşturulan ve para ihtiyacı sebebiyle sukuku çıkarmaya karar veren “Yükümlü” taraf ile bu sukukları satın alarak bir nevi yatırım yapan “Yatırımcı” taraf arasında bağlantı sağlayan tüzel kişiliğe sahip taraf olmaktadır .

3-) Yatırımcılar; Sukuk sahipleri olarak da adlandırılan yatırımcılar, devlet yada özel şirketler tarafından çıkarılan sukukları satın alarak yatırım yapan kişiler olmaktadır.

4-) Kayyım (Terustee); SPV şirketinin ihraç görevini gerçekleştirmesini sağlayan, gerekli denetimleri sağlayıp yapılması gereken işlemlerde SPV adlı şirkete yardımcı olan, bağımsız olması arzu edilen yönetici vasfındaki bir taraf olmaktadır.

5-) Şer’i Kurul; Sukuk çıkarılması (ihracı) maksadıyla tesis edilmiş bu sistemde, yapılan işlemlerin İslam Hukuku (Şeriat) kurallarına uyumlu olup olmadığını inceleyerek, sonrasında buna onay veren yada red eden bir nevi “Danışma Kurulu” vazifesindeki bir taraf olmaktadır.

Sukuk işleminin aşamaları aşağıdaki şekildedir (Celebcioğlu 2017:186–87);

1-) Kaynak Şirketin, Aracı Kurumu (SPV)’yi Kurması; Nakit gereksinimi için sukuk ihracına karar veren kaynak şirket, işlemi gerçekleştirmeye aracı olması için tüzel kişiliğe haiz SPV’yi A.Ş. olarak kurar. Sahip olduğu şirketin iflas etmesi durumunda, yatırımcıların bu olumsuzluktan etkilenmemesi adına bu şirketi kurmak zorunda olan kaynak şirket; sadece bu şirketi kurmakla kalmaz, aynı zamanda şirketin binası dahil tüm varlıklarını SPV adlı aracı şirkete devreder. İslam Fıkhı açısından da bu devrin gerçekleşmesi gerekmektedir. Tüzel kişiliğin A.Ş. ünvanıyla kaynak şirketten farklı olması, yatırımcıların menfaati için gereklidir.

2-) SPV’nin Sukuk İhracına Gitmesi; Burada SPV adlı aracı şirket, kaynak şirkete ait tüm mal varlığını üzerine almakla aslında kaynak şirkete borçlanmaktadır. İşte bu borca karşılık SPV adlı şirket sukuk ihracına giderek gerçekte kaynak şirkete olan borcunu kapatmayı amaçlamaktadır. Burada gerçekleştirilen sukuk ihracıyla sertifikalar yatırımcılara satılmakta, yatırım yapmak isteyen yatırımcılar SPV

firmasına belirli bir nakit ödemekte, elde ettiği nakit karşılığında ise SPV kaynak şirkete olan borcunu ödemektedir. SPV borcunu ödediğinde ise, kaynak şirket gereksinim duyduğu nakde kavuşmuş olacak, böylece sukuk da amacına ulaşmış olacaktır.

3-) Sukuk Türüne Göre Yatırımcılara Kaynak Tedariki Sağlanması; Diyelim işlem “İcâre Sukuk” ise, burada kaynak şirket tüm mal varlığını SPV’ye derettiğinden; SPV şirket binasını kaynak şirkete kiralamakta, kaynak şirket de aslında kendisinin olan şirket binasına SPV nezdinde kira ödeyerek yatırımcıları bu kira gelirinden hisseleri oranında nemalandırmaktadır. SPV burada kaynak şirketten aldığı kira gelirleriyle yatırımcıları fonladığından, işlem yatırımcılar açısından “İcâre (Kiralama)” sukuku olmaktadır. Böylece sukuk işleminde bir yandan yatırımcılardan toplanan fonlarla kaynak şirket ihtiyaç duyduğu nakde kavuşmakta, diğer yandan kaynak şirketin ödediği kira borcu ile de yatırımcılar hisseleri oranında kazançlı çıkmaktadırlar. Sukuka başlanırken tesbit edilen vade dolduğunda ise, SPV tüm malvarlığını kaynak şirkete tekrardan satmakta ve sukuk işlemi de kendinden beklilen amaca ulaştıktan sonra sonlandırılmaktadır. Burada kaynak şirket ve SPV şirketinin kurucularının aynı kişilerin olması, vade sonunda şirketin başka şahıslara geçmesini önlemek açısından önem arz etmektedir.

5. SUKUKUN ÇEŞİTLERİ

Sukuk çeşitlerini üç ana başlıkta sınıflandırmak mümkün olmaktadır. Bunlar (Dede 2017:46); 1-) Sözleşme türlerine göre sukuk türleri, 2-) Ticari işlevlerine göre sukuk türleri, 3-) Varlığın temsil gücüne göre sukuk türleri.

Bilindiği üzere AAOIFI’nin sukuk türlerine ilişkin olarak belirlediği (14) çeşit sukuk türü bulunmaktadır. Ancak ülkemizde bu sukuk türlerinden; “İcâre-Müşârake-Mudârabe-Murâbaha-Selem-İstisna” türleri kullanılmakla birlikte bunlar arasında en fazla tercih edilen tür “İcâre Sukuk” olmaktadır (Celebcioğlu 2017:179). Bu çalışmada yukarıdaki sınıflandırmalardan 1-) Satış Sözleşmesine Dayalı Sukuk Çeşitleri, 2-) Ortaklık Sözleşmesine Dayalı Sukuk Çeşitleri, 3-) Kira Sözleşmesine Dayalı Sukuk Çeşitleri, 4-) Vekalet Sözleşmesine Dayalı Sukuk Çeşitleri kullanım alanı nedeniyle nispeten daha deytalı şekilde açıklanacaktır.

5.1. SATIŞ SÖZLEŞMESİNE DAYALI SUKUK TÜRLERİ

5.1.1. Murabaha Sukuk;

Bilindiği gibi murâbaha, malın alış fiyatı yada maliyeti üzerine belirli bir kâr ekleyerek malı kârlı olarak satmak demektir. Murâbaha sukuk, murâbahayla alınacak olan malı finanse etmek amacıyla eşit değerli şekilde ihracı gerçekleştirilen serifikaları ifade etmektedir. Murâbaha sukukunu ihraç eden taraf murâbahanın satıcısı, alan taraf alıcısı, ilgili fon da emtianın maliyetini oluşturmaktadır. Sukuku satın alan yatırımcılar emtia murâbahasına sahip oldukları gibi, ilgili emtianın yeniden satışında oluşacak gelire de ortak olmaktadır (Tok 2008:11-12). Ancak burada işlem “Mal Murâbahası” şeklinde yapılmalıdır, yoksa îne (hileli) işlem gündeme gelecektir (Dede 2017:47). Murâbaha sukukun ikinciel piyasada işlem görmesi; şayet murâbahaya konu mal müşteriye teslim edilmişse mümkün olamamaktadır. Ancak henüz satışa konu mal müşteriye teslim edilmemişse, murâbaha sukukun ikinciel piyasalarda işlem görmesi câiz olabilmektedir (AAOIFI and TKBB 2020:476).

Murâbaha sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:468); bu sukuku ihraç eden murâbaha sözleşmesindeki malın satıcısı komunda olup, ilgili sukukku satın alan yatırı-

rımcılar ise söz konusu malın alıcısı konumundadır. İhraç sonucu elde edilen gelir ise ilgili malın satış bedeli olmaktadır. Sukuku belirli bir bedel karşılığında satın alınan yatırımcılar, menkul kıymetleştirilerek satışa sunulan murâbaha malının maliki konumundadırlar ve satış durumunda ilgili maldan satış bedeli kârı hak ederler (AAOIFI and TKBB 2020:468).

Murâbaha sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:39); 1-) Öncelikle SPV ile malı vadeli alacak olan borçlu konumundaki kişi aralarında ön görüşme yapar. Burada Borçlu (Kaynak Şirket); ilgili mal için ödeyeceği tutarı, SPV aracılığıyla sağlanan malın fiyatını ve ilgili ödeme planını talep ederek bunların kendisine sunulmasını ister. Ardından SPV ve Borçlu arasında sözleşme tanzim edilir. 2-) Ardından SPV sukuk ihracında bulunur. 3-) Yatırımcılar ihraç edilen sukuku satın alırlar ve sözleşmedeki ilgili malın hisseleri oranında sahibi olurlar. 4-) SPV ihraç edilen sukuktan sağlanan getiri vasıtasıyla malı peşin bedelle satın alır. 5-) SPV satıcıya malın bedelini peşin olarak öder. 6-) SPV murâbaha akit gereği malın borçluya teslimini gerçekleştirir. 7-) Borçlu ödeme planındaki vadelere bağlı kalarak, ilgili borcu SPV adlı aracı kuruma öder. 8-) SPV; sukuk yatırımcılarına, kârpayı ve anapara dahil olmak üzere ödemelerde bulunur (Kurumlu 2022:39).

Genel olarak değerlendirildiğinde; murabaha sukuk mal alımlarını finanse etmede ihtiyaç duyulan ve ikinciel piyasalarda kullanılması yasak olan, ssertifika sahibine sadece murabahaya konu mallar üzerinde sahiplik hakkı tanıyan eşit değerli sertifikalar olmaktadır. Aslında yapılan şey murabaha sukuk ihracı vasıtasıyla toplanan fonları, ihtiyaç duyulan malın peşin alımında kullanmak ve aynı malı malın değerine ilave edilen kâr oranlarıyla vadeli olarak satmak olmaktadır. Bu yolla sukuku satın alan yatırımcılar, murabaha sukukun süresi boyunca ilgili malın mülkiyetine ve vadeli değeri üzerinden alacak hakkına sahip olmaktadır. Murabaha sukuk ihracı malın malın satıcısı, söz konusu sukuka yatırım yapanların ise ilgili malın alıcısı olduğu bu sukuk türünde; İslami açıdan değerlendirme yapıldığında fıkhen bir sıkıntı bulunmaktadır. Çünkü normal murabaha sözleşmesinde olduğu gibi murabaha sukukta da; satıştan doğan ödemelerin bir borcu temsil etmekte oluşu ve İslam fıkhında satıştan kaynaklanan borçların alışverişe konu olamaması dolayısıyla murabaha sukuk konusu tartışmalı sukuk grubunda yer almaktadır. Faizli borç satımı ile eşdeğer görülen ilgili yöntem; bünyesinde faiz barındırması ve satın alınan şeyin bir borç olması dolayısıyla yatırımcılar açısından aleyhde bir durum arz etmektedir. Belirtilen nedenler dolayısıyla da ilgili murabaha sukuk sertifikalarının ikinciel piyasalarda alınıp satılmaları yasaklanmış durumdadır.

5.1.2. *Selem Sukuk;*

Selemde ödeme alıcı tarafından sözleşme anında peşin yapılmakta, mal satışı ise belirli bir vade sonunda istisnâî şekilde gerçekleştirilmekte olduğundan, bu sukuk türü genelde işletmelerin kısa vadeli nakit gereksinimlerini karşılamak gayesiyle ihraç edilmektedir. Selem sukukta ise; yatırımcılar peşin bedel ödeyerek kaynak şirketin gelecekte teslim edeceği varlıkları satın almayı amaçlamaktadırlar (Yanpar 2014:224). Selem sukuk işleminde; çıkarılan sukukların yatırımcılara verilmesini takiben, SPV toplanan gelirleri kaynak şirkete teslim eder. Kaynak şirket vade geldiğinde satıcıdan malı teslim alarak yatırımcılar adına daha yüksek fiyattan satar. Elde edilen kâr yatırımcılar arasında bölüşülür. (Dede 2017:48).

Selem sukukta; sukuku ihraç eden taraf malın satıcısı, sukuka yatırım yapan yatırımcılar ise malın alıcısı konumunda olmaktadır. Sukuk ihracından elde edilen bedel ise satışa konu olan malın maliyetini oluşturmaktadır. Bu işlemde sukuk yatırımcıları, gelecekte teslimi gerçekleştirilecek malın

maliki olurlar. Selem sukuklar genelde bir yıldan daha kısa vadeli finansman temininde tercih edilmektedirler. Misli mallarda söz konusu olduklarından, miktar ve kalite tesbiti yapılamayan ürünlerde selem işlemi uygulanmamaktadır. Selem akitler, vadeli işlem olmaları hasebiyle "Forward" akitlerine benzetilmektedirler.

Altın ve gümüş gibi madenler, vadeli alım-satımları yapılamadığından selem sözleşmesine konu olamazlar. Seleme konu mallar, İslam Hukuku uyarınca vadeleri gelmeden satılamazlar. Vadesi gelmeden malın satışı yasak olduğundan, bu akde konu sukuklar ikincil piyasalarda işlem göremezler (AAOIFI and TKBB 2020:476). Vade gelmemiş olduğundan yapılan alım-satım; borç senedinin alım-satımı olduğundan ikincil piyasa işlemine ters olmaktadır. Bilindiği gibi ikincil piyasada işlem için; varlığın borca değil, maddi bir varlığa dayanması zorunlu olmaktadır. Selem sukuk ikincil piyasada geçersiz olduğundan likit bir sertifika olmayıp, paraya dönüştürülmesi zordur. Tüm bu hususlar nedeniyle yatırımcılar, bu sukuk türünü yatırım aracı olarak daha az tercih ederler. Yatırımcıyı bu yöne teşvik eden sadece yaptığı tahmin olup; şayet yatırımcı malın vade sonunda yüksek bir fiyattan satışını öngörüyorsa, o zaman yüksek getirisi için bu yatırımda bulunacaktır (Kurumlu 2022:34).

Selem sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:467); selem sukuku çıkaran (ihraç eden) taraf selem sözleşmesine konu malların satıcısı konumunda iken; yatırımcılar ilgili malın alıcısı konumundadırlar. İhraçtan doğan gelirler ise, satışa sunulan selem malının bedelini yani "selem sermayesini" oluşturmaktadır. İhracın ardından selem sukuku satınalan yatırımcılar, selemle satışa sunulan malın maliki olmaktadır. Bu yüzden ilgili mal satıldığında, söz konusu yatırımcılar gerek selem gerekse alt selemde elde edilen gelir üzerinde hak sahibi olacaklardır (AAOIFI and TKBB 2020:467).

Selem sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:34); 1-) SPV sukukun ihracını gerçekleştirir. 2-) Selen sukuka yatırım yapan yatırımcılar, bedeli nakit şekilde öderler. 3-) Kaynak şirket ve SPV aralarında selem akdini imza ederler ve ardından SPV sözleşmeye konu ürünün satış bedeli ödemesini, kısmen yada tamamen peşin olarak gerçekleştirir. 4-) SPV aracılığıyla üretimi tamamlanmış ürün, vade geldiğinde (genellikle 1 yıl) teslim alınır. 5-) Kaynak şirket selem sözleşmesindeki tutar üzerinden üretimi tamamlanmış ürünü SPV firmasından satın alarak, opsiyon bedeli dahil ödemesini tamamlar. 6-) SPV kaynak şirketin sağladığı ilgili getirden sukuk yatırımcısı olanlara hisseleri oranında ödemelerde bulunur. Böylece selem sukuk amacına ulaşmış olur ve ilgili akit sona erer.

Genel olarak değerlendirildiğinde; bedeli peşin ödenerek gelecekte teslim alınacak varlıklar üzerinde mülkiyet tesis etmek ve selem sermayesine hareketlilik sağlamak maksatlı ihraç edilen bu sukuk türünde; sukuku ihraç eden ve seleme konu malın satıcısı olan kaynak şirket selem vasıtasıyla üretilen malın üretim sürecini fonlamayı amaçlamaktadır. İhraç edilen sertifikaları satınalarak selem malının alıcısı konumuna gelen yatırımcılar ise ancak selem mal üretilip teslimi gerçekleştirildiğinde malın sahibi konumuna yükselmektedirler. Tıpkı murabaha sukukta olduğu gibi fıkhi yönden sıkıntılı olan bu akit türünde; murabahada olduğu gibi borç temelli bir yapı söz konusudur ve dolayısıyla ikincil piyasalarda kullanımı yasaklanmıştır. Çünkü yöntem; sahip olduğu riskler ve sürecin zorluğundan dolayı ilgili sukuk yatırımcılarının aleyhinde bir durum oluşturmaktadır. Yatırımcıların genel anlamda yaşayacağı likidite riskine ilave olarak, üretim sürecinin uzun olması dolayısıyla teslim tarihinde yaşanan fiyat düşüklüğü gibi riskleri de barındıran selem sukuk; sahip olduğu sınırlılıklar nedeniyle ikincil piyasalarda alınıp satılması yasaklanmıştır ve piyasa genelinde oldukça sınırlı seviyede kullanım alanına sahiptir.

5.1.3. İstisnâ Sukuk;

Peşin veya vadeli olan bir meblağ karşılığında, bir emtiânın masraflar üreticiye ait olmak kaydıyla, sipariş esasına göre üretilip teslim edilmesi demek olan istisnâ akidi; aynı selemde olduğu gibi gelecekte teslimat ilkesi gereği istisnâ akitler grubuna girmektedir. İstisnâ sukukta; sukuk sahibi olan yatırımcılar “Alıcı” statüsünde, nakit sağlama gayesinde olan kaynak şirket ise “Üretici” statüsünde olmaktadır (Yanpar 2014:227). Örneğin; inşaat yapımında müteahhit (kaynak şirket); maket üzerinden vadeli veya peşin bedelle bina satışı yaparak, proje için gerekli finansmanı istisnâ sukuk vasıtasıyla temin edebilmektedir.

İstisnâ sukukun akde konu proje sürecinde ikinciel piyasalarda işlem görmesi yada geri alınması; ilgili sukukların artık nakit olmaktan ziyade, sukuk sahibi yatırımcıların mülkiyetindeki mallar şeklinde “Ayna Dönüşmesi” ile mümkün olabilmektedir. İstisnâ sukukun ayna dönüşme gerçekleşmeden ikinciel piyasalarda işlem görmesi câiz olmamaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:476).

Bu işlemde SPV; kaynak şirkete fon sağlamak için istisnâ sukuk ihraç eder, ardından ilgili gelir kaynak şirket tarafından imâl yada inşa faaliyeti esnasında kullanılmak üzere yatırımcılardan teslim alınır. Üretim tamamlandığında malın mülkiyeti SPV’ye devredilir. Mal SPV tarafından nihâi alıcıya satılır yada kiralanır. Malın satıldığı yada kiralandığı nihâi alıcı, SPV’ye belirli kira ödemesi yada taksit ödemelerinde bulunur. Elde edilen getiriler sukuk sahibi yatırımcılar arasında pay edilir (Dede 2017:49). İstisnâ akdi, bir üretim akididir. Sukuku ihraç eden taraf, malın hem üreticisi hem de satıcısı konumundadır. Sukuku ihraç eden taraf, imalatta uzman başka bir firmayla “Alt İstisnâ-Paralel İstisnâ” sözleşmesi ile üretimi yaptırabilmektedir. Sukuku ihraç eden satıcı, ürünün her aşamasında denetim yapmak ve belirlenen süre içerisinde akit esaslarına uygun üretimin sağlanmasından sorumludur. Sukuk yatırımcısı ise akitle belirlenen bedeli, üretim faaliyeti sonuna kadar peşin yada taksitle ödeme sorumluluğuna sahiptir. İstisnâda; üretime başlanılmışsa, üreticiden kaynaklanan bir kusur yoksa, alıcı tarafından üretimden cayma muharrerliği söz konusu değildir (Kurumlu 2022:36).

İstisnâ sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:467); istisnâ sukuku çıkaran (ihraç eden) taraf selem sözleşmesine konu malın satıcısı yani imalatçısı konumunda iken; yatırımcılar üretilmesi talep mamulün yada malın alıcısı konumundadırlar. İhraçtan doğan gelirler imalatı gerçekleştirilecek eserin bedelini yani maliyetini oluşturmaktadır. İhraçın ardından istisnâ sukuku satın alan yatırımcılar, istisnâ sukukla imalatı gerçekleştirilerek satılacak malın maliki olmaktadır. Bu yüzden ilgili mal satıldığında söz konusu yatırımcılar, gerek istisnâ gerekse alt istisnâdan elde edilen gelir üzerinde hak sahibi olacaklardır (AAOIFI and TKBB 2020:467).

İstisnâ sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:36); 1-) SPV sukuk ihracında bulunur. 2-) Sukuk yatırımcısı ihraç sertifikalarını satın alarak bir fon oluşturur. 3-) SPV ihraç sonunda elde ettiği fonları, projeyi gerçekleştirecek imalatçı-yükleniciye öder ve projenin mülkiyeti SPV’ye geçer. 4-) Proje son alıcı taraflara kiralanabilir ve yahut satılabilir. 5-) SPV Son alıcılardan elde ettiği getiriyi, sukuk yatırımcılarına hisseleri oranında dağıtır (Kurumlu 2022:36).

Genel olarak değerlendirildiğinde; tıpkı selem akidinde olduğu gibi istisna sukukta da; gelecekte teslim edilecek bir mal söz konusu olduğundan borç temelli bir yapı arz etmektedir. Borç temelli olması dolayısıyla faize aracılık eden bu yöntemde; tıpkı selemde olduğu gibi yatırımcı aleyhine ortaya çıkan olumsuz olumsuz durumlar istisna sukukta da geçerli olmaktadır. Yatırımcılar aleyhinde seyreden olumsuz tablo nedeniyle ikinciel piyasalarda alınıp satılması yasaklanan istisna sukukta; uzun bir dönemden oluşan üretim sürecinin fonlanması amaçlanmaktadır. İstisna sözleşmesine istinasden ihraç

edilen istisna sukuk yönteminde; gerçekte yatırımcılar üretim süreci sonrasında ortaya çıkacak eserin sahipliğini kazanmayı hedeflemektedirler. Daha çok büyük siteler gibi inşaat projelerinde ve altyapı tesislerinde kullanılmakta olan bu yöntem; “Gayri Menkul Sertifikası” olarak da anılmaktadır. 2017 Başakşehir Toki Park Mavra-3 projesinde (URL-2); sadece bir kez kullanılan ilgili yöntemde, inşaatın tamamlanmasının ardından ilgili sitelerden yatırımcılara hisseleri oranında sahiplik verilmiştir.

5.2. KİRÂ SÖZLEŞMESİNE DAYALI SUKUK TÜRLERİ

5.2.1. İcâre Sukuk;

Günümüz sukuk piyasasında yoğun olarak kullanılmakta olan icâre akdi; kolaylıkla satılıp nakde çevrilmesi nedeniyle en çok tercih edilen sukuk türü olmaktadır. Yatırımcısına kiralanan gayrimenkulün intifâ (kullanım) hakkını, gayrimenkulün mülkiyet hakkını, konu gayrimenkulün kira gelirini alma hakkını sağlama gibi bir takım avantajları bünyesinde barındıran bu sukuk türünde (Tok 2008:11–12); kira geliri vasıtasıyla yatırımcısına sabit bir getiri sağlama üstünlüğü söz konusudur. İcâre sukuklar sahiplerine kiralanan varlıklar üzerinde; bölünmesi mümkün olmayan eşit değerdeki mülkiyet hakkı sunmalarına ilave olarak, ikinci el piyasalarda işlem görmeye en elverişli sukuk türlerinden olmaktadır (Dede 2017:50).

Bilindiği gibi ülkemizdeki sukuk uygulamaları ilk kez SPK kanunlarıyla yürürlüğe girmiş olup; ilgili uygulamada ihraç edilecek sukukların yalnızca “İcâre-Kiralama” sukukları olarak çıkarılacağı hükme bağlanmıştır. Hal böyle olunca ülkemizde ilk olarak çıkarılan sukukların yalnızca “icâre-kiralama” sahada gerçekleştirilmesi mevzuatlar ile hükme bağlanması neticesinde, ülkemizde çıkarılan diğer sukuk sertifikaları da maalesef “Kira Sertifikaları” olarak bilinegelmiştir (Yanpar 2014:215).

İcâre sukuk işleyişinde; kaynak şirket bütün mallarını SPV şirkete devrettiğinden SPV şirket binasını kaynak şirkete kiralamakta, kaynak şirketin SPV’ye ödediği kira ödemeleriyle de yatırımcılar fonlanmaktadır. İlgili işlemde yatırımcılar kira gelirleriyle fonlanmakta olduğundan sukukun türü icâre-kiralama sukuku olmakta, böylece bir taraftan kaynak şirket çıkartılan sukukla yatırımcılardan toplanan getiriler vasıtasıyla nakit ihtiyacını karşılamakta, diğer yandan yatırımcılar kaynak şirketin kira ödemeleriyle hisseleri oranında sabit bir getiriye sahip olmaktadır. Sukuk sözleşmesiyle belirlenen vade geldiğinde ise SPV tüm mal varlığını yeniden kaynak şirkete satmakta ve bunun sonucunda işlem sonlandırılmaktadır. Yalnız burada kaynak şirket ve SPV şirket yöneticilerinin aynı kişiler olması önem arz etmektedir. Aksi takdirde herhangi bir iflas durumunda şirketin tüm mal varlığı başkalarının eline geçeceğinden yatırımcılar mağdur olacak, bu durumda da sukuktan beklenen amaç gerçekleşmemiş olacaktır. Bu nedenle ilgili işlemde kaynak şirketin tüm mal varlığını SPV’ye devretmesi, herhangi bir iflas halinde yatırımcıların korunması açısından fıkhen zorunlu bir hüküm olmaktadır (Celebcioğlu 2017:186–87).

AAOIFI’ye göre; “Kiralanan Varlığın Aslına Malik Olmayı Sağlayan Sukuk” olarak geçen bu sukuk türünde ilgili sertifikalar; kiralanan yada kiralınması vaad edilen malın maliki tarafından bizzat yada onun vekili sıfatıyla aracı kurumların eşit değerinde ihraç ettikleri belgelerden oluşmaktadır. Burada ihraççı açısından asıl amaç; ilgili varlığı satmak ve onun çıkarılmasıyla sağlanacak gelirleri elde etmek olmaktadır. Bu sertifikaları satın alan yatırımcılar ise; bir taraftan bu varlığın aslına sahip olmakta, diğer taraftan kaynak şirketin ödediği kira tutarlarından sabit bir getiri elde etmektedir (AAOIFI and TKBB 2020:461). Kiralanan yada kiralınması kararlaştırılan varlıkların mülkiyetini gösteren sukukların; yatırımcılar tarafından teslim alınmasının ardından, ihraçtan tasfiyeye kadar olan ilgili süreç boyunca ikinciel piyasada işlem görmeleri fıkhen câiz olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:473).

İcâre sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:466); kiralanan yada kiralananması vaad edilen mevcut olan malların aslına sahip olmayı sağlayan bu sukuklarda; sukuku çıkaran taraf ilgili varlıkların satıcısı, ilgili sukukları satın alarak yatırım yapanlar ise sukukun alıcısı konumundadır. İhraç sonucu elde edilen gelirler ise ilgili varlığın satış bedelini (semen) oluşturmaktadır. İhraç sonucu ilgili sukukları satın alan yatırımcılar, söz konusu varlığın ortak maliki olmaktadır. Bu nedenle malik vasfına sahip ilgili yatırımcılar, mala gelen “zarar-ziyan-hasar-helak” durumlarından ortaklaşa sorumludur ve tüm masraflara da katılmak zorundadır. İcâre sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:30); 1-) Öncelikle kiralamayı gerçekleştirecek taraf ile SPV arasında icâre sözleşmesi imzalanır. 2-) SPV sukuk ihracını gerçekleştirir. 3-) İcâre sukukta yatırım yapan yatırımcılar, ilgili sertifikaları alarak hisseleri oranında malın sahibi olurlar. SPV burada malın elde edilmesi için gerekli finansmanı sağlamış olur. 4-) Kaynak şirket, SPV’ye kiralanan varlığın devrini gerçekleştirir. 5-) SPV yatırımcıların yatırdığı fonları kaynak şirkete, malın devri karşılığında peşin şekilde öder. 6-) SPV kiralanan varlığı, kaynak kuruluşa kiralar. 7-) Kaynak şirket dönemsel şekilde SPV’ye kira ödemesinde bulunur. 8-) SPV sağladığı dönemsel kira gelirleri ile sukuk yatırımcılarını hisseleri oranında fonlar. 9-) Kaynak şirket amacına ulaştığında, SPV’den kiralanan varlıkları geri satın alır. 10-) Kaynak şirket devir sonucunda SPV’ye “opsiyon bedeli” olarak bir ödemede bulunur. 11-) SPV elde ettiği geliri, sukuk yatırımcılarına “tasfiye bedeli” olarak öder.

Genel olarak değerlendirildiğinde; kiralananması karşılığında malın aslına malik olmayı temin eden bu sukuk türünde, malın satıcısı sıfatıyla sukuk ihracına giden taraf; ilgili sukukları ihraç ederek yatırımcılara oldukça fazla menfaatler sunmaktadır. Çünkü icare sukuk sertifikalarını alarak yatırımda bulunan alıcılar kiralanan varlık üzerinde; intifa yani kullanım hakkını, vade boyunca ilgili varlık üzerinde tesis edilen mülkiyet hakkını, düzenli aralıklarla tahsil ettikleri sabit bir kira geliri elde etmektedirler ki, bu açıdan icare sukuk yöntemi diğer sukuk türleri içerisinde yatırımcıların yüzünü güldüren en verimli sukuk türü olmaktadır. Kiralanan varlık üzerinde bölüşümü mümkün olmayan eşit değerdeki mülkiyeti gösteren icare sukuk sertifikaları; yatırımcılar lehine sahip olduğu avantajlar ve belirtilen vasıfları dolayısıyla ikinciel piyasalarda alınıp satılması en elverişli sukuk türleri olmaktadır.

ORTAKLIK SÖZLEŞMESİNE DAYALI SUKUK TÜRLERİ

5.2.2. Mudâربه Sukuk (Emek-Sermaye Ortaklığı);

Bir tarafın sermayesini, diğer tarafın emeğini tesis ederek oluşturdukları tamamen güvene dayalı bu sukuk türünde; sermayedar projede ortaya çıkan masrafları ve eğer kasıt yoksa oluşan zararı hissesi oranında karşılamakla yükümlüdür. Bu sukuk türünde sertifikayı çıkaran yani sertifika ihracatçısı taraf projeye emeğiyle ortak olan mudârib konumundaki girişimci; bu sertifikaları para ödeyerek satın alan yatırımcı konumundaki taraf ise sermayedar olmakta; ayrıca bu sukuk vasıtasıyla toplanan fonlar da mudâربه sermayesini oluşturmaktadır (Tok 2008:11-12). Diğer yandan mudâربه sukukta getiri yani kâr sözleşmede belirlenen oran üzerinden sukuk sahiplerine dağıtılırken, oluşan zarar hususunda emeğiyle ortak olan mudâribin herhangi bir kasdı yada ihmali olmadığı sürece zararı üstlenme gibi bir mükellefiyeti bulunmamaktadır. Yani zarar mudâribin kasdı yoksa yatırımcı konumundaki sermayedarlara ait olmaktadır. Mudâربه ortaklıkta konulacak sermaye “Nakit” cinsinden olmalıdır. Bu sermaye, piyasada geçerliliği olan ve heran nakde çevirilecek nitelikte olan para ve değerli mâdeni kıymet türevleri olmalıdır. Ticari mallar ve tahsil edilmemiş alacaklar mudâربه ortaklığa sermaye olarak konulamaz. Bu ortaklıkta kâr dağıtımını anaparadan değil, girişim sonucunda elde edilen kârdan olmalıdır. Mudâربه sözleşmesinde; dağıtılacak kâr oranları, ayrıntılı olarak belirlenmelidir (Kurumlu 2022:41).

Mudârabe ortaklık yada mudârabe sukukta zarara katılma mükellefiyeti; tamamen sukuk sahipleri yani ortaklığa sermayesi ile iştirak eden yatırımcılara ait olmaktadır. Bu doğrultuda mudârabe sukukla tesis edilen proje şayet zarar ile sonuçlanmışsa; zarara iştirak edecek sukuk sahibi yatırımcıların söz konusu zarara katılma payları, ancak “Hisseleri Oranında” olmaktadır (Celebcioğlu 2017:84). İlgili sukuk türünde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da, Kâr/Zarar ortaklığı mantığından hareketle yatırımcıların ödedikleri anaparaların yani sermayelerin geri ödemesinin hiç bir şekilde kendilerine garanti edilmemesi konusudur (Dede 2017:53). Muşârake, mudârabe, vekâlet sukuk gibi “Ortaklığa Dayalı” sukuk türlerinin ikincil piyasalarda işlem görmesi; ihraç işleminin tamamlanıp ilgili sertifikaların yatırımcılara tahsisi gerçekleştirildikten sonra ve ortaklığa konu mallar ve menfaatlerde menkul kıymetleştirme işlemi başlandıktan sonra fıkhen câiz olabilmektedir.

Mudârabe sukukun fıkhi boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:468); mudârabe sukuku çıkaran taraf emeğiyle projeye ortak olan “mudârib” olup, çıkarılan sukukları belirli bir bedel ödeyerek satın alan yatırımcılar ise sermayedar “rabbu’l mâl” olmaktadır. İlgili sukukların ihraç edilmesinden elde edilen gelir de, ortaklığın sermayesini oluşturur. Satışa sunulan mudârabe sukuları satın alan yatırımcılar; ortaklığa, ortaklığın mevcutlarına ve ortaklıktaki üzerinde anlaşılan kâra malik olurlar. İlgili ortaklığın zarar etmesi durumunda, ilgili zararı sermaye sahibi ortaklar hisseleri oranında karşılanmak durumundadır (AAOIFI and TKBB 2020:468).

Mudârabe sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:41); 1-) SPV; kârdan pay alma hakkı sağlayan, ortaklığa dayalı mudârabe sukuku ihraç eder. 2-) İhracı gerçekleştirilen sukukları yatırımcılar nakit ödemeyle satın alırlar. 3-) Emeğiyle ortak olan ve sukuk ihracına giden mudârib (kaynak şirket) ve bu sukukları satın almak için sermayesini koyan sermayedar konumundaki yatırımcılar mudârabe sözleşmesini tanzim ederler. 4-) Tesis edilen ortaklık sonucunda faaliyetlerden elde edilen kâr mudârabe sözleşmesinde belirtilen oranlar nispetinde dağıtılır. 5-) Fon gereksinimi nedeniyle sukuk ihracından bulunan mudârib; şayet tesbit edilen tutarın üzerinde kâr elde ederse, yönetme becerisinden dolayı faaliyetler sonlandırıldığında sözleşmedeki kâr oranına ilave olarak belirli tutarda bir ücret almayı da hak eder.

Genel olarak değerlendirildiğinde; mudarabe sukuk yeterli birikimi olmayan mudaribin bir fikir yada bu-luşunu fonlamak amacıyla çıkarmış olduğu sukukları satışa sunması ve çıkarılan sertifikaları satın alan yatırımcıların ise ilgili projeyi fonlaması sürecinden ibaret olmaktadır. Mudarabe sukuk modeli, ihtiyaç duy-duğu finansmanın karşılanmasına yönelik olarak mudarip girişimci açısından oldukça avantajlı bir yapı ser-gilese de, bu sukuka yatırım yapan yatırımcılar açısından oldukça riskli bir durum oluşturur. Çünkü şayet proje kârlı çıkmazsa zararın tamamını hisseleri oranında karşılamakla mükellef olan yatırımcıların; koymuş oldukları anaparalarının bile geri ödenmesi garantisi bulunmamaktadır. Hal böyle olunca mudarabe sukuk; oldukça güvenli ve gelir getirmesinde şüphe bulunmayan verimli projelerde kullanılmaktadır. Yatırımcılar açısından sahip olduğu riskli yapı nedeniyle ikincil piyasa işlemleri bazı şartlara bağlanan mudarabe sukuk yönteminde söz konusu şartlar şunlar olmaktadır; herşeyden önce bu yöntemde mudarabe sözleşme ile kararlaştırılan faaliyete henüz başlanılmamış olması ve taahhüt edilen mudarabe sermayesinin an itibarıyla nakit fon halinde olması gerekir ki, borsada alınıp satılmaya elverişli yapıda olabilsin. İslam hukuku açısından teşvik edilen ortaklık ilkesinden hareketle, ikincil piyasalarda alınıp satılmasında herhangi bir engel bulunmayan bu tür sukuk yapılarında, yatırımcıların menfaatinin korunması açısından belirtilen düzeyde bazı ufak tefek ön tedbirler alınmaktadır. Bu nedenledir ki; “Mudarabe” dahil olmak üzere ortaklık ilkesine dayanan diğer “Muşârake-Vekalet” sukuk türlerinde de, ikincil piyasa işlemleri öncesinde sertifikaların çıkarılıp tahsinin tamamlanması ve ortaklığı ilgilendiren mal ve menfaatlerin nakdi olmasına yönelik menkul kıymetleştirme (Sekürütizasyon) işleminin tamamlanması şartları aranmaktadır.

5.3.2. Muşârake Sukuk (Sermaye Ortaklığı);

Her iki tarafın da sermaye katkısının söz konusu olduğu bu ortaklık türünde; belirtilen hususu ilave-ten, girişimci statüsündeki mudâribin yani sukuk ihracına giden tarafın ayrıca emeğiyle ortaklığa müdahil olması söz konusu olmaktadır (Takan 2001:17). Bu ortaklık türünde; kâra katılım aynı mudârabe ortaklıkta olduğu gibi baştan sermaye ile kararlaştırılır. Ortaklıkta eşit hisseyle katılma mecburiyetinin olmaması ve kâra katılım oranının sözleşmeyle sabitlenmesi hususundan hareketle daha düşük sermaye koyan bir ortak, daha yüksek sermaye koyan bir ortakdan daha fazla kâr elde edebilmektedir. Zarara katılım ise yine mudârabe ortaklıkta olduğu gibi ortakların sermayeye katılım oranlarıyla yani hisseleriyle sınırlı olmaktadır. Dolayısıyla bu ortaklıkta herkes sermayedar konumunda olduğundan, mudârabe ortaklıktan farklı olarak Kâra/Zarara katılım hususunda sukuk ihraç eden mudârib ortak ve bu sukuku satın alan yatırımcı ortaklar arasında herhangi bir fark olmamaktadır.

Muşârake ortaklık yada sukuk türü; “Sürekli Ortaklık ve Mülkiyetin Devriyle Sonuçlanan Dâimi Ortaklık” olmak üzere 2 şekilde tesis edilmektedir. Sürekli ortaklıkta isminden de anlaşılacağı üzere proje ne zaman sonuçlanacaksa o zamana kadar ortaklık süreyle sınırlı olmadan devam edebilmektedir. Süreli ortaklıkta ise baştan belirli bir süre tayin edilmekte ve süre dolduğunda bir taraf hisselerini diğer bir tarafa satarak ortaklıktan ayrılabilir (Dede 2017:54).

Tarafların emeklerinin yanısıra sermayelerini de koyarak ortaklık tesis ettiği bu girişimden elde edilen sukuk türüne aynı zamanda “Girişim Ortaklığı Sukuku – Joint Venture Sukuku” da denilmektedir (Yanpar 2014:215). Muşârake sukukta sukuku çıkaran (ihraç eden) taraf; belirli bir projenin kotarılması için tesis edilen ortaklığa davette bulunan taraf olmaktadır. Davete icabet ederek belirli bir kaynak yatırıp sukuk satın alan yatırımcılar ise, ilgili projede ortak konumunda olup; sukuk üzerinde yazılı hisseleri oranında ilgili ortaklıkta hak sahibi olmakta, sözleşmede yazılı paylar oranında da kâra katılmaktadırlar (Tok 2008:11–12).

Muşârake sukuk ihracında elde edilen fonlar, ilgili ortaklığın sermayesini oluşturmaktadır. Gerek sukuk ihracını gerçekleştirenler gerekse bu sukukları alarak yatırım yapanlar hep birilikte sermayedar konumunda olduklarından, hem ortaklık üzerinde mülkiyet hakkı da elde etmiş olurlar, hem de oluşan gider ve masraflara hep birlikte katılırlar. Muşârake ortaklıkta eşit değerde ihraç edilmiş sukukların ikincil piyasalarda işlem görmesinde hiç bir sakınca bulunmayıp; alacağı temsil etmeyen para ve her an paraya çevrilmesi mümkün nakit varlıklarının enaz %30 oranında olmasını söyleyen İslam alimleri de bulunmaktadır (Kurumlu 2022:43). Diğer yandan muşârake, mudârabe, vekâlet sukuk gibi “Ortaklığa Dayalı” sukuk türlerinin ikincil piyasalarda işlem görmesi; ihraç işleminin tamamlanıp, ilgili sertifikaların yatırımcılara tahsisi gerçekleştirildikten sonra ve ortaklığa konu mallar ve menfaatlerde menkul kıymetleştirme işlemi başladıktan sonra fıkhen câiz olabilmektedir (AAOIFI and TKBB 2020:476).

Muşârake sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:468); muşârake sukuk çıkaran taraf, bir projenin yada ticari bir işlemin gerçekleştirilmesine yönelik ortaklar arayan ve bu yönde çağrı yapan taraf olup; ilgili çağrıya iştirak ederek sukuk satınalan yatırımcı taraf ise muşârake sözleşmesine ortak olan ve iştirak eden taraf olmaktadır. İhraçtan elde edilen gelirler ise, yatırımcıların tümünün ortaklık sermayesi üzerindeki hisselerini ifade etmektedir. İlgili yöntemle çıkarılan sukukları satınalan yatırımcılar, ortaklığın varlıkları üzerinde mülkiyet tesis ederler. Bu mülkiyet dolayısıyla ortaklığın gelir ve giderleri, hasar ve helakinden tüm ortaklar/yatırımcılar birlikte sorumlu olmaktadır. Ortaya çıkan kârdan ise sözleşmede belirlenen oranlar üzerinden tüm ortaklar/yatırımcılar pay alabilmektedirler.

Müşarake sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:43); 1-) SPV belirli bir varlığa dayalı olarak mülkiyet hakkı tesis eden eşit değerli sertifikalar şeklinde sukuk ihracında bulunur. 2-) İhraç edilen sukuklar belirli bir bedel ödenerek yatırımcılar tarafından satın alınır. 3-) SPV yatırımcılardan sağladığı fon nedeniyle sukuk yatırımcılarının aynı zamanda temsilcisi konumundadır ve tesis edilen sözleşme kaynak şirket dahil taraflar arasında imza edilerek ortaklık teşekkül ettirilir. 4-) Müşarake ortaklıkta tüm taraflar sermaye tedarikinde bulduklarından, SPV topladığı gelirler ile belirli bir oranda, kaynak şirket ise sözleşmede belirlenen oranda ortaklığa sermaye sağlamak durumundadır. 5-) Faaliyetler sonucunda elde edilen kâr sözleşmede belirlenen oranda tarflara dağıtılır. Şayet zarar elde edilmişse bu durumda her ortak hissesi yani sermayesi oranında ilgili zarara katılacaktır. 6-) Belirtilen kâr payı ödemelerine ilave olarak, kaynak şirket yatırımcılara belirli bir “Opsiyon Bedeli”, SPV ise “Tasfiye Bedeli” şeklinde bir miktar daha ödeme yapabilmektedir. 7-) Müşarake ortaklıkta ortaklar paylarını devrettiğinde yada ortaklık sona erdiğinde “Mülkiyet Devir Sözleşmesi” tanzim edilir. Dönemsel kâr ödemesi yapılan ortaklar paylarını istediği bir ortağa devrederek ortaklıktan ayrılabilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; sermaye ortaklığı anlamına gelen müşarake sukuk yönteminde, yeni yada mevcut bir projeyi geliştirmek maksatlı bir ortaklık teşekkül ettirmek ve çıkarılan sertifikalar vasıtasıyla ilgili süreci fonlamak gayesi bulunmaktadır. Müşarake sermayesi bünyesinde bölünmemiş ve eşit değerli mülkiyet hakkını temsil eden ilgili sukuk türünde; sukuk ihraççısı olan tarafın sermayesinin “Nakdi”, ilgili sertifikaları satın alarak yatırım yapan yatırımcıların sermayesinin ise “Ayni ve/veya Nakdi” olması şartı aranmaktadır. Diğer yandan müşarake ortaklıkta olduğu gibi müşarake sukuk yönteminde de; kâr sözleşmede belirtilen oranlar üzerinden dağıtılmakta, şayet proje zarar ile sonuçlanmış ise tüm ortaklar sermayedar konumunda olduğu için oluşan zararın tamamına hisseleri oranın iştirak etmek mecburiyetleri bulunmaktadır. Mudarabede sukuka nazaran yatırımcıları nisbeten rahatlatan bu bölüşüm yapısı, yöntemin mudarabe sukuk ile karşılaştırıldığında daha tercih edilebilir hale getirdiği görülmektedir. Ancak tıpkı “Mudarabe-Vekalet” sukuk gibi ortaklığa dayalı olan diğer sukuk türlerinde olduğu “Müşarake” sukukta da; ikincil piyasa işlemleri şarta bağlanmış bulunmaktadır. Şöyle ki; ortaklık ilkesine dayalı “Mudarabe-Müşarake-Vekalet” sukuk türlerinde, ikincil piyasa işlemleri öncesinde sertifikaların çıkarılıp tahsinin tamamlanması ve ortaklığı ilgilendiren mal ve menfaatlerin nakdi olmasına yönelik menkul kıymetleştirme (Sekürütizasyon) işleminin tamamlanması gerekmektedir.

5.3. Vekâlet Sözleşmesine Dayalı Sukuk Türleri

İngilizce “Wakala” olarak adlandırılan Vekâlet Sukuk; vekil olmak manâsına gelmekte ve kaynağını İslami Finans kuruluşlarının kullandıkları vekâlet yönteminden almaktadır (Dede 2017:55). Ülkemizde “Yönetim Akdine Bağlı Kira Sertifikası” şeklinde mevzuatta yer alan bu yöntem; başkasının sermayesinin verilen yetkiyle tek başına idare edilmesi manâsına gelmesi dolayısıyla “Acenta-Vekâlet Sözleşmesi” ile benzerlik göstermektedir (Kurumlu 2022:45). Bu tür sukuklar; kaynak şirket tarafından idare edilmesi kolay, mevcut varlıklar üzerinde ihracı gerçekleştirilecek sukuk türleri olmaktadır.

Sukuk ihracında bulunan SPV, yatırımcılardan toplamış olduğu kaynakları “Vekil”e; yönetimini sağlamanı maksadıyla belirlenmiş bir oran üzerinden verir. Vekil SPV’den aldığı kaynakları oluşturmuş olduğu varlık havuzuna aktarır. Varlık havuzunda bekletilen kaynaklardan sağlanan kârın bir bölümü, sukuk çıkarılmadan önce tarafların üzerinde uzlaştıkları oran ve vadeye bağlı olarak SPV aracılığıyla sukuk sahibi yatırımcılara ödenir. Vekil burada varlık havuzundaki kaynaklardan daha fazla kâr sağlarsa, elde ettiği getiri kendisinde kalır. Şayet vekil üzerinde anlaşılardan daha az kâr elde ederse, bu durumda düşük de olsa elde ettiği kazancı yatırımcılara verir. Yatırımcılar burada daha düşük kâr

elde etmiş olsalar da, sözleşme gereği bu kazancı kabul etmek durumundadırlar. Bazen vekil; piyasada kendisine olan güvenin sarsılmaması, itibar kaybına uğramamak, yatırımcıların güvenini sarsmamak, sonraki ihracın kazancını riske atmamak, anlaşılan oranın altına düşmemeyi temin etmek adına kendi ücretinden vazgeçerek kazancı yatırımcılara dağıtabilmektedir (Dede 2017:55).

Vekâlet sukukunda yatırımcı; sahibi olduğu sermayeyi yada varlık sepetini, uzmanlık vasfına sahip vekil yönetici tarafından idare edilmesini sağlamak üzere vekalet vererek sözleşme imzalamaktadır. Vekâlet sukuk yapı itibarıyla “Mudârabe Sukuka” benzerlik göstermektedir. Bilindiği gibi mudârabe sukukta kâr sözleşmeyle, zarar mudârip-girişimcinin kasdı olmadığı sürece sermayedara ait olmaktadır. Vekil tayin edilen portföy yönetici ise sözleşmeyle belirlenen bir ücrete tâbi olmakta, şayet portföy kâr elde etmiş ise “Performans Ücreti” kendisine ödenmektedir. Vekil yönetici görevini yerine getirirken Şer’i Kurul’dan izin almak ve ancak onun izin verdiği varlıkları sepete dahil etmek kaydıyla, varlık sepetini genişletebilmektedir (Kurumlu 2022:45).

Bir sukukun ikincil piyasalarda işlem görebilmesi için bir varlığa dayanmış olması gerekmektedir. Karşılığında herhangi bir varlık gösterilmediği takdirde, o sukuk ikincil piyasalarda işlem görememektedir (Dede 2017:55). Bu ortaklık tütünde portföy düzenlenirken, ikincil piyasada işlem görmeyen sukuklar portföye dahil edilerek ikincil piyasada işlem görmesi sağlanabilmektedir. Vekâlet sukukun ikincil piyasalarda işlem görebilmesi için, meydana getirilen portföyün en az %30’unun maddi duran varlık şeklinde sukuka dayanak teşkil etmesi gerekmektedir (Kurumlu 2022:45). Diğer yandan muşârahe, mudârabe, vekâlet sukuk gibi “Ortaklığa Dayalı” sukuk türlerinin ikincil piyasalarda işlem görmesi; ihrac işleminin tamamlanıp ilgili sertifikaların yatırımcılara tahsisi gerçekleştirildikten sonra ve ortaklığa konu mallar ve menfaatlerde menkul kıymetleştirme işlemi başladıktan sonra fıkhen câiz olabilmektedir (AAOIFI and TKBB 2020:476).

Vekâlet sukukun fikhî boyutuna kısaca bakılacak olunursa (AAOIFI and TKBB 2020:469); Vekâlete dayalı sukuku çıkararak taraf, ilgili yatırım faaliyetinde kullanılacak bedeli ve ortaklık portföyünü yönetecek taraf olup; yatırımcılar burada müvekkil yani vekil tayin eden konumundadırlar. İlgili sukukların ihracıyla elde edilen elde edilen getiri vekâlet yoluyla işletilen tutarı teşkil eder. Bu sukuk türünde çıkarılan sukukları satın alan yatırımcılar, sukukların temsil ettiği varlıkların gelir ve giderlerine malik olurlar. Bu sukuk türünde yatırımcılar ortak konumunda olduklarından, elde edilen kârdan da sözleşmede belirlenen oranlar üzerinde hak sahibi olurlar (AAOIFI and TKBB 2020:469).

Vekâlet sukukun işleyişine kısaca değinilecek olunursa (Kurumlu 2022:45); 1-) SPV vekâlet sukuk ihracını gerçekleştirir. 2-) Yatırımcılar belirli bir bedel ödeyerek ilgili sukukları satın alırlar. 3-) SPV ve yatırımcılar aralarında vekâlet sözleşmesini tanzim ederler. 4-) İlgili faaliyetler sırasında yapılan satışlardan sukuk gelirleri elde edilir. 5-) SPV adına tayin edilen uzmanlık vasfına sahip vekil yönetici tarafından, varlıklar daha iyi gelir getirmesi için değerlendirmeye tabi tutularak takibi yapılır. 6-) Elde edilen getiriler vekil yönetici tarafından SPV’nin hesabına aktarılır. 7-) SPV aracılığıyla, yatırımcılara belirli dönemsel ödemeler yapılır. 8-) Satıcılardan geriye alımlar yapılarak “Opsiyon Fiyatlar” ödenir. 9-) Taraflara “Tasfiye Tutarları” ödenerek işlem nihayetlenir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; vekalet sukuk yapısı, kaynak kuruluş yada başka uzman bir yöneticinin dayanak varlıkları belirli bir maddi varlığın yerine çeşitli sukuk türlerini barındıran portföy yada havuz sistemini SPV ve dolayısıyla yatırımcılar adına idare etmesi anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi ortaklığa dayalı sukuk türlerinde kâr sözleşmede belirlenen oran üzerinden paylaştırıldığından, ortaklığa dayalı sukuk olan vekalet sukuk yapısında da yatırımcılar sözleşmedeki oranlar üzerinden

kârlarını teslim almakta, geride bir fazlalık kalması durumunda ise bu tutar yönetme performansından dolayı vekilin hesabına alacak kaydedilmektedir. Tersine bir durum olduğunda yani projeden yeterli düzeyde kâr elde edilememesi halinde ise vekil bazen kendi hakkından vazgeçerek yatırımcılara hakkını devredebilmektedir. Piyasadaki mevcut duruma bakıldığında vekalet sukukunun sahip olduğu bir takım avantajları dolayısıyla İslami Sermaye Piyasasında yoğun olarak kullanıldığı ve finans kurumları dahil olmak üzere yatırımcılar tarafından en fazla tercih edilen sukuk türü olduğu bilinmektedir. Herşeyden önce bu sukuk türünde; yatırımcılar adına ilgili portföyün daha profesyonel ellerde idare edildiği, uzman vekilin kendi portföyünü dilediği şekilde oluşturma serbestisinin bulunduğu, vekalet sukuka dayalı varlık havuzu içerisinde İslami ilkelere uygun olmak koşuluyla ikincil piyasada dolaşıma izin verilemeyen “Murabaha-Selem-İstisna” sukukları ile türev ürünler bile rahatlıkla bulunabildiği, ikincil piyasada dolaşımına izin verilmeyen söz konusu sukukların “Ortaklık ve Kiralama” sukukları ile aynı portföyde işleme konularak onların da ikincil piyasa potansiyelinden faydalanmalarına imkan tanındığı gözlemlenmekte ve bunlar vekalet sukukunun kanunen sahip olduğu bazı üstün avantajlar olmaktadır. Hal böyle olunca İslam fıkhi açısından borç temelli olmalarından dolayı ikincil piyasada alım satımı yasaklanan “Murabaha-Selem-İstisna” sukukları ile bazı “Türev Ürünler”; portföyün %30’unun ikincil piyasada dolaşımına izin verilen “Murabaha-Muşarake-İcare” türü sağlam sukuklardan oluşması şartıyla vekilin portföyü içerisinde değerlendirilerek atıl kalmaları önlenebilmekte ve bir nevi dolaşım serbestisi kazanmaktadır. Bu yapıyı nedeniyle gerek yatırımcılar gerek finans kurumları gerekse ihraççılar açısından oldukça önemli avantajlara sahip olan vekalet sukukları; portföyünde çok fazla murabaha, istisna sukuku bulunan katılım bankaları ve finans kurumları tarafından uygun projelerde sıklıkla tercih edilmektedir.

6. AAOIFI’NİN ÖNGÖRDÜĞÜ DİĞER SUKUK TÜRLERİ

6.1. Mevcut Malın Menfaatine Malik Olmayı Sağlayan Sukuk;

Malın menfaatine sahip olmak amacıyla ihraç edilen bu sukukta, mevcut malın sahibi yada onun vekili olan kurumun eşit değerli olarak ihraç ettikleri sertifikalar söz konusu olup, ilgili varlığın kullanım hakkı yada menfaatini kiraya vererek onun çıkarılma gelirinden kira borcunu tahsil etmek amaçlanmaktadır. Bu sertifikaları elde eden yatırımcılar ilgili varlığın menfaatine malik olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:461).

6.2. Nitelikleri Belirlenmiş Mallın Menfaatine Malik Olmayı Sağlayan Sukuk;

Üretim aşamasında ve nitelikleri belirli olan (zimmete mevsûf) malların menfaatini elde etmeyi sağlamak için eşit değerde sertifikalar olarak ihraç edilen bu sukukta; ilgili özelliklere sahip malların kiraya verilmesi yada ihraç edilmesiyle elde edilecek getiriden kira bedelinin karşılanması amaçlanmakta, ayrıca söz konusu sertifikaları satın alan yatırımcılar da böylelikle özellikleri belirlenmiş malın menfaatine sahip olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:462).

6.3. Bizzat Belirlenmiş Tarafın Sunacağı Hizmete Malik Olmayı Sağlayan Sukuk;

Sözgelimi belirlenen bir üniversite gibi bizzat tayin edilmiş bir eğitim kurumunun sunacağı eğitim hizmetleri gibi hizmetlere malik olmak amacıyla eşit değerde sertifikalar olarak ihraç edilen bu sukuk türünde; ihraç gelirinin elde edilmesi ve hizmetlerin belirli bir tarafça sunumunun gerçekleştirilmesi amaçlanmakta olup, bu sukuk ile yatırımcılar belirlenmiş bir hizmete malik olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:462).

6.4. Nitelikleri Belirlenmiş Tarafın Sunacağı Hizmete Malik Olmayı Sağlayan Sukuk;

Vasıfı belirlenmiş olmakla birlikte bizzat tayin edilmemiş olan, bir tarafın sunacağı hizmete eşit değerde sertifikalar aracılığıyla sahip olmayı amaçlayan ilgili sukukta; bir yandan ihraç gelirinden hizmet bedelinin karşılanması amaçlanmakta, diğer yandan da sertifikaları satın alan yatırımcılar nitelikleri belirli gelecekteki bir hizmete sahip olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:462).

6.5. Müzâraa Sukuk (Zirâat Ortaklığı);

Müzâraa akdiyle bağlantılı olarak çıkarılan bu sukukta, elde edilen gelirler ilgili projede kullanılmak amacıyla eşit değerde sertifikalar olarak ihraç edilmekte ve ilgili sukukları satın alan yatırımcılar da projenin sonlandırılması ile elde edilen üründen sözleşmeyle kararlaştırılmış oran doğrultusunda kazanç sağlamaktadırlar (AAOIFI and TKBB 2020:464).

6.6. Müsâkat Sukuk (Bahçe Ortaklığı);

Müsâkat akdine bağlı olarak çıkarılan bu sukuk; ortaklık ilkesiyle elde edilen kazancın ağaçların ve meyvelerin sulanması, bakımı ve diğer masrafların karşılanmasında kullanılmak maksadıyla eşit değerde sertifikalar şeklinde çıkarılmakta, ilgili faaliyetler sonucunda elde kazanç ise yatırımcılar arasında sözleşmede belirlenen oran üzerinde pay edilmektedir (AAOIFI and TKBB 2020:464).

6.7. Muğarase Sukuk (Sıfırdan Ağaç Yetiştirme);

Muğarase akdine bağlı olarak çıkarılan bu sukukta; elde edilen getiri ağaç dikilmesi, sulanması, bakımı ve diğer masraflarda kullanılmak üzere ihraç edilmekte, faaliyetler sonucunda sağlanan kazanç ise yatırımcılar arasında sözleşmede belirlenen oranlar üzerinden pay edilmektedir. Yani muğarase sukukta yatırımcılar; ilgili araziye ve faaliyetler sonucuna elde edilen getiriyle sözleşmede belirlenen oranlar nisbetinde sahip olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:464).

7. SUKUKUN FIKHÎ YÖNÜNÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Çalışma genelinde sukukun her bir çeşidi AAOIFI standartları çerçevesinde tek tek ele alınarak fıkhi açıdan değerlendirilmiş olmakla birlikte, İslam Hukuku'nun sukuka genel olarak bakışının nasıl olduğu hususuna ilgili çalışmada ayrıca yer verilmesinin tarafımızca uygun olacağı düşünülmüştür. Bu doğrultuda İslam Hukuku'nun sukuka genel olarak bakışı şu şekilde olmaktadır (AAOIFI and TKBB 2020:465–66); 1-) Sukukun ihracından elde edilen getiriyi İslama göre meşru bir yatırım akdiyle faaliyete geçirmek maksadıyla, yatırıma dönük sukuk sertifikaları ihracında bulunmak fıkhen câizdir. 2-) Mevcut haldeki malı, menfaati ve hizmeti ifade eden varlıkları sukuklaştırmak yada menkul kıymetleştirmek câizdir. Söz konusu sukuklaştırma işlemi; varlıkların eşit paylar halinde bölünmesi, varlık bedeline göre sertifikalar çıkarılması ile mümkün olmaktadır. Fakat ikincil piyasada işlem görsün yada tedavülü gerçekleşsin diye zimmekte bulunan alacakların fıkhen menkul kıymetleştirilmesi câiz olamaz. Çünkü menkul kıymetleştirmek için ilgili varlığın dayandığı mevcut bir varlık olması gerekir. 3-) Sukuk ihracına yönelik olarak hazırlanan sözleşmedeki mevcut tüm hüküm ve sonuçlar, ihraç sözleşmesi için de aynen geçerli olmaktadır. Geçerli hükümler sertifikaların ihracını takiben yatırımcılara satış için sunulmasını müteakip, tahsis işlemi gerçekleştiikten sonra yürürlüğe girecektir. 4-) Düzenlenen ihraç sözleşmesinde ilgili taraflar; sukuk sertifikalarını ihraç eden yani çıkaran taraf ile söz konusu sertifikaları yarım için satın alan yatırımcılar olmaktadır. 5-) İhraç sözleşmesindeki taraflar

arasındaki mevcut ilişki, sertifikaların çıkarılmasına temel teşkil eden “akdin türü ve fikhî niteliği”ne göre belirlenecektir. Bu ise yukarıda her bir sukukun fikhî değerlendirilmesi kısmında açıklanmıştır (AAOIFI and TKBB 2020:465–66).

8. SUKUKUN TAŞIDIĞI ÖNEMİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Geleneksel finansal sistemlerine bir alternatif olarak son dönemlerde yıldızı parlayan İslami Finans; özellikle 2007-2009 kriz döneminde gösterdiği büyüme oranları ve risk paylaşım ilkesi gereği her geçen gün dünya genelindeki ekonomistlerin artan oranda ilgisini çekmektedir. Kriz dönemlerinde dünyada pekçok finans piyasası çökerken, İslami Finansın likidite sorunlarına getirdiği çözümler onun ayakta kalmasında ve dünya çapında tanınmasında oldukça etkili olmuştur. Bu başarının arka planında İslami sermaye piyasası araçları ve son dönem G-8 toplantılarına konu olan İslami bankacılık faaliyetleri bulunmakla birlikte; asıl önemli rol toplam finansal varlıklar içerisinde %24,2’lik orana sahip İslami sermaye piyasası araçlarından “Sukuka” ait olmaktadır (Naz and Gulzar 2022:1–2).

İlk olarak 1990 yılında Malezya firması Shell MIDS tarafından 125 milyon RM değerinde ihraç edilen sukuk; ihraç amacına bağlı olarak “proje bazlı, borç bazlı, varlığa dayalı, varlık destekli” olmak üzere bir çok avantaj sağlamaktadır. Başta enerji santralleri, yol, köprü, liman altyapı çalışmaları gibi büyümeyi destekleyici yüksek profilli kalkınma projelerinde finans desteği sağlayarak bu projelerin hayata geçirilmesinde önemli katkılar sağlayan sukuk; kısa, orta, uzun vadeli seçeneklerle yatırımcılara çeşitli vade seçeneği sunmakta; faiz riski taşımama, gerçek bir varlığı temsil etme, enflasyon riski taşımayıp tersine enflasyondan olumlu etkilenme, varlık fiyatı yükseldiğinde getiride görülen artış özelliği taşıma gibi yatırımcılar için pekçok avantaja sahip olmaktadır (Naz and Gulzar 2022:1–2).

Ülke ve dünya ekonomilerinin gelişiminde önemli bir potansile sahip olan sukuk; bugün müslüman ya da gayrimüslim pekçok ülkenin yakından ilgilendiği bir yatırım aracıdır. Batıların kullandıkları “Seküritizasyon” işlemine ilham kaynağı olduğu bilinen sukuk; günümüz küresel pazarlarında Lüksemburg, Birleşik Krallık, Singapur, Hong Kong ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler tarafından ihraç edilmektedir. Garcia ve Liu (1999), Said ve Grassa (2013), Smaoui ve Khawaja (2016) tarafından yapılan amrik çalışmalarda; GSYİH gibi makroekonomik faktörlere ilave olarak kurumsal kalite açısından hukukun üstünlüğünün kabul gördüğü, nüfusu yoğun olan ve bu nüfusun ağırlık Müslüman olduğu- yolsuzlukların denetim altında tutulduğu- hukuk kurallarının tam olarak işletilebildiği ülkelerde “Sukukun Gelişim Trendinin Nisbeten Yüksek Olacağı” gibi sonuçlara ulaşılmıştır (Basyariah, Kusuma, and Qizam 2021:201–11).

Ulusal bütçe açığını kapatmak ve maddi gücü yerinde olan bireylerin en iyi portföyü seçmeleri konusunda onlara çeşitli seçenekler sunan sukuk yatırımları; bilindiği gibi Endonezya’da resmi vergiyle eşdeğer kabul edilen zekat uygulaması ile birlikte devlet eliyle yürütülen iki önemli İslami finansal argüman olmaktadır. İslami argümanların bu ülkede yoğun kabul gömesinde; 1) Endonezya’nın güçlü ekonomik durumu, 2) Ülke nüfusunun fazlalığı, 3) Ülkedeki mevcut demografik durum gibi bazı olumlu avantajlar bulunmakla birlikte; mevcut çalışmada yapılan amrik sonuçların da desteklediği üzere “Sukuk”; bu ülkenin mali yapısında ve gelişiminde son derece olumlu bir paya sahip olmaktadır (Sukmana 2020:243–44).

İslami finans içerisinde önemli bir paya sahip olan sukukun, elbette bu başarıda önemli bir katkısı bulunmaktadır. Sukukun bu katkılarını kısaca bakılacak olunursa (Smaoui and Nechi 2017:136–37); 1) Bir kere sukuk piyasaları uzun vadeli fon avantajıyla tasarrufları harekete geçirerek piyasanın işleyişine

etkin ve olumlu katkıda bulunur, 2) Dahası sukuk piyasaları hisse senedi ve tahvil araçları ile birlikte ekonomik yapının derinleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır, 3) Sukuk piyasasının gelişmiş olmadığı ekonomilerde yatırımcılar; kısa vadeli ve optimal olmayan kredilere yönlendirilmekte, oluşan vade sıklığı nedeniyle işletmeler faaliyetlerini gereği gibi sürdürememekte kısacası yatırımcılar sukuk piyasasının fırsatlarından faydalanamamaktadırlar, 4) Buna karşın etkin bir sukuk piyasasında; kaynakların etkin ve verimli şekilde dağılımı teşvik edilir, 5-) Özellikle aşırı kamu harcamaları nedeniyle ticari açığın yoğun olduğu ekonomilerde sukuk yatırımları ; büyüme üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Gerek dünya genelinde gerekse ülkemizde oldukça yüklü parasal hacimlere ulaşan sukuk ihraçlarının; fonların finansal piyasalara dahil olması ile birlikte, büyüme üzerinde oldukça etkili olduğu gözlemlenmektedir (Dilber 2022:345). Sukukun ülke ekonomileri ve finansal sistem üzerindeki olumlu etkileri bugün çoğunluğun kabul ettiği bir geçektir. Sukuk söz konusu olumlu etkilerini iki başlık altında özetlemek mümkündür (Kuşat 2014:16–22); 1-) Ekonomik, Finansal ve Parasal Etkiler; Sukuk ihracı Merkez Bankası vasıtasıyla gerçekleştirildiğinde, diğer bankalar üzerindeki etkiler azalma eğilimine girecektir. Sukuk ihracının İslami piyasasındaki aracı kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilmesi durumunda ise likidite sıkıntısı daha az yaşanmayacaktır. Yani devletin kurumu olan Merkez Bankası'nın bizzat sukuk ihracına gitmesiyle, piyasadaki para miktarı kendiliğinden ayarlanacak, para politikası araçları etkin ve verimli şekilde kullanılabilir, başka bir deyişle "Açık Piyasa" işlemleri etkin hale gelecektir. Böylelikle özel gerekse tüzel olsun sukuk ihracı aşamasında; yapılan sözleşmeler kanalıyla ve sukukun varlığa dayalı olması gibi üstün özellikleri nedeniyle, nakit işlemlerde görülen riskler minimize edilmekte, bu yolla yükümlülüklerin yerine getirilmeme ihtimali sukuk yoluyla önemli ölçüde azaltılabilmektedir. 2-) Enflasyon, Faiz ve Döviz Kuru Üzerindeki Etkiler; Sukuk ihracının Merkez Bankası kanalıyla yapılması durumu ekonomilerde; ilk etapta "Daraltıcı", ikinci etapta "Genişletici" bir etki uyandıracaktır. Bu uygulama sayesinde ise enflasyon, deflasyon gibi ekonomik dalgalanmaların şiddeti nisbeten azalabilecektir. Diğer yandan beklenen enflasyon ve beklenen faiz rakkamları; "Sukukun İhracı-1" ve "Sukukun Yatırımcıdan Toplanması-2" aşamalarının birbirinden farklı olması durumunda, bu sertifikaların değerleri de farklılaşacaktır. Sözelimi; İkinci aşamadaki (Sukukun Yatırımcıdan Toplanması) faiz oranları arttıkça, birinci aşamadaki (Sukuk İhracı) sukuk ihraç fiyatları da artacaktır. Son olarak sukuk ihracının "Döviz Kuruna Etkileri" konusuna bakıldığında ise; bu etkiler sukukun ihracı aşamasında ortaya çıkmaktadır. Yani para ve dövizin sektörle buluşması sırasında bu etkiler canlanacaktır. Yabancı döviz arzıyla yerli kur arzı karşılaştığında iç ve dış faiz oranları farklılaşacak, böylelikle parasal hareketlilik ekonomiyi bir etkiye maruz bırakacaktır. Sukuk işlemi; işte bu kanallar vasıtasıyla yani parasal kaynakların ve para politikası araçlarının uygulamadaki etkinliği üzerinde önemli bir rol üstlenerek, ülkeler ve ekonomiler üzerinde büyüme gelişme trendi yönünde önemli aktiviteler oluşturmaktadır denilebilir.

İhraç edilmesi için güçlü maddi dayanak varlıklara gereksinim duyan sukuk, gerek kendisine yatırım yapan yatırımcılara, gerek ilgili sukukları piyasaya süren ihraççılara gerekse finans kurumları ve en nihayetinde ülke ekonomisine oldukça önemli avantajlar sunmaktadır. Bu avantajlı durumlar maddeler halinde yeniden özetlenecek olunursa;

1-) Sukuk vasıtasıyla ihraççılar, yüklü faiz oranlarından oluşan ödenmesi güç banka kredilerine bağımlı olmaktan kurtulacak, işletmelerin varlığını tehlikeye atan ve bir sömürü aracı olan faizli kredilerin baskıcı kısılcısından korunabilecekleridir.

2-) Faaliyetlerinin finansmanı için sukuk çıkarma yoluna giden ve İslami Sermaye Piyasalarına (İSP) açılan ihraççılar, İSP ürünlerini çeşitlendirerek İslami finans sistemine bir güç ve hareketlilik kazan-

dırmaktadırlar. Günümüzde birçok uluslararası finans merkezinin yatırımcıları çekmek için sukuk ihraçlarını arttırdıkları gözlemlenmektedir. Sukuk konusunda önde gelen ülkelerden olan Malezya ile devlet eliyle sukuk ihracı gerçekleştiren Endonezya bu girişimin başında gelmektedir.

3-) Sukuk yapısı itibariyle bir çok dezavantajlı yönü olan nakit gereksinimine bağımlılığı azaltarak, faize alternatif bir yapı sergilemektedir. Likit unsurların barındırdığı; kur farkı, faiz nsuru, piyasadaki dalgalanmalar, enflasyon riski gibi bir takım olumsuz koşulları bertaraf ederek, piyasada sözleşmeye dayalı varlık temelli sağlam bir finansman aracı olma yolunda önemli mesafeler kateden sukuk yatırımları; her geçen gün artan oranda ilgi görmekte tanındıkçada bu ilgiyi katlamaktadır.

4-) Sözleşmeye dayalı, Varlığa dayalı senet olarak bilinen sukuk yatırımı; kendisine satın alan yatırımcılara da oldukça önemli evantajlar sunmaktadır. Bir kere faize dayalı nakdi yatırımdan farklı olarak ilgili yatırımcılar; hisseleri oranında ilgili varlık üzerinde mülkiyet hakkı elde ederlerken, alım satımdan doğan kâr avantajı, kiralanmaladan doğan düzenli ve sabit bir kira geliri, tasfiyeden doğan tasfiye geliri gibi bir takım menfaatler elde etmektedirler.

5-) Faaliyetlerinin finansmanı için yeterli birikime sahip olmayan girişimcilere varlığa dayalı finansman aracı olarak ihraç ettikleri sukuklar vasıtasıyla ikincil piyasalardan finansman temini sağlayan bu yöntemde; gerek ihraççı konumundaki girişimci gerekse yatırımcı konumundaki alıcı ortak bir amaç doğrultusunda kazanç sağlama fırsatı yakalamaktadır.

6-) İhraççısı ve yatırımcısına bu kadar avantajlar sağlayan sukuk yatırımları, hükümetler ve ülkeler açısından da oldukça faydalı seçenekler sunmaktadır. Söz gelimi, bütçe açığı bulunan bir ülkede; alt yapı çalışmaları, köprü yol yapımı gibi ekonomik kalkınmaya yönelik girişimlerin fonlanması maksatlı devlet tarafından ihraç edilen sukuk modellerinde, bir yandan devlet ilgili finansal açığı gidermekte diğer yandan söz konusu sukukları alarak fonlamada bulunan yatırımcılar mülkiyet hakkı ve kârlılığa ortak olmaktadır. Bunun en güzel örneğini; petrol gelirleri azalırken artan bütçe açıklarını sukuk ihracıyla gidermeye çalışan Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK) üyelerinin girişimlerinde görmekteyiz.

7-) Son dönemde ilgi gören kısa vadeli sukuk modelleri, İslami para piyasasında bir vasıta olarak İslami finans kuruluşlarının likidite yönetimine katkılar sağlayabilecektir. Kısa vadeli sukukların erişiminde görülen kolaylıklar, yöntemi ilk kez kullanacak piyasalarda bir örnek teşkil edip referans alınması için bir başlangıç olabilir.

8-) Belirtilen olumlu özellikleri açısından bir potansiyel teşkil eden, İslam fıkhı açısından da nasslara uyum açısından önemli bir aykırılığı olmadığı anlaşılan sukuk modelinde; çalışma genelinde belirtildiği üzere iştirak eden herkes kazançlı çıkmaktadır. Tüm bu olumlu yönlerin bir yansıması olarak ülkelerin ekonomik kalkınmasına da olumlu etkileri olduğu gözlemlenen sukuk yöntemi sayesinde; ülke genelinde Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) yükselmekte, üretim canlanarak yatırımların önü açılmakta, uygulanan projeler sayesinde işsizliğin önüne geçilmekte, krizlerin etkileri daha bir azalmakta ve oluşan olumlu atmosfer ile birlikte ülke rafaına katkılar sağlanmaktadır.

SONUÇ

Varlığa dayalı menkul kıymetler olmaları nedeniyle ayakları yere basan, belirsizlik ve spekülasyonlardan uzak, ekonomiye doğrudan etkileri olduğu âşikâr olan finansal sukuk araçlarının; hergeçen gün finansal yapı içerisindeki yıldızı parlamakta, sadece İslami kesimin değil giderek artan oranda İslami olmayan kesimin de dikkatini çekmekte olduğu gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda giderek öneminin arttığına şahit olunan, finansal yatırım araçlarının başında gelen sukuku; tüm yönleriyle daha yakından tanımak, fikhî boyutunu ve taşıdığı potansiyel önemi net bir şekilde ortaya koymak amacıyla ilgili çalışma tarafımızca kaleme alınmış bulunmaktadır.

Sonuç olarak sukukun önemine binaen şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür; İlk olarak İslam ülkeleri tarafından kullanılan sukuk yöntemi, çalışma genelinde de belirtildiği üzere Batılı ülkelere menkul kıymetleştirme (Sekürütizasyon) alanında bir örneklik teşkil etmiştir. Bu gün faize alternatif olarak giderek artan oranda gerek İslami gerekse İslami olmayan her kesmin dikkatini çeken sukuk modeli, dar boğaz ve kriz dönemlerindeki acil nakit gereksinimlerine bir çözüm olarak ağırlığını gittikçe hissettirmektedir. Ancak bunun için; devlet bazında bu yöntemlerin bizzat uygulanıp desteklenmesi, ülkemizde oldukça düşük seviyede olan “Finansal Okur Yazarlık” seviyesinin yükseltilmesi ve İslami finansal ürünler konusunda “Halkın Bilinçlenmesi” gerekmektedir ve bunlar geçmişe nazaran önemli bir mesafe katetmiş olsalar da halen önemli bir engel olarak karşımızda durmaktadır. İlgili makalede, sukuk konusu tüm yönleriyle özet olarak sunulmuş en son genel bir değerlendirme yapılmıştır. Sukuk hakkında hiç bilgisi olmayan birinin bile kolayca anlayabileceği bir içerikte hazırlanan ilgili makale, gerek basit bir dille konuyu açıklığa kavuşturmak, gerekse konunun potansiyel önemine bir kez daha vurgu yapmak gayesi ile vücuda getirilmiştir. Konuya ilgi duyan herkese faydalı olması temennisi ile...

KAYNAKÇA

AAOIFI. ve TKBB. (2020). Faizsiz Finans Standartları (15 Aralık 2015 Tarihine Kadar Kabul Edilmiş Faizsiz Finans Standartlarıyla İlgili Tam Metin). *Tercüme; Sabahattin Zaim Üniversitesi.*

Anas, Malik b. (Abu Abdullah al-Asbâi al-Himyari). (1994). *Al-Muwatta*. Beirut: Dâr al-Turâth, al-‘Arabi.

Bacha, O. I. ve Mirakhor, A. (2021). *İslami Sermaye Piyasaları - Mukayeseli Bir Yaklaşım - İkinci Baskıdan Çeviri*. İstanbul: Umuttepe Yayınları; Çeviri; Ayder Gedikli, Seyfettin Erdoğan.

Basyariah, N., Hadri K. ve Ibnu Qizam. (2021). Determinants of Sukuk Market Development : Macroeconomic Stability and Institutional Approach *. 8(2):201-11. doi: 10.13106/jafeb.2021.vol8.no2.0201.

Bayındır, S. (2015). *Fikhî ve İktisâî Açından İslâmî Finans*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.

Celebcioğlu, A. (2017). Türkiye’de İslami Finansın Tarihi ve Kullanılan Finansman Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Analizi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yüksek Lisans Tezi.

Dede, K. (2017). *Katılım Bankalarında Hazine Ürünleri ve Sermaye Piyasası Uygulamaları*. İstanbul: TKBB Yayınları.

Dilber, C. (2022). Sukuk ve Ekonomik Büyüme İlişkisi : Türkiye Üzerine Bir Uygulama The Relationship Between Sukuk and Economic Growth : A Case Study in Turkey. 13(2):343-64.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2000). *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Erdönmez, P. A. (2006). Aktif Menkul Kıymetleştirilmesi. *Bankacılar Dergisi* Sayı;57:75.

Kurumlu, E. (2022). Finansman Modeli Olarak Sukukun İşleyişi. Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yüksek Lisans Tezi; Ankara;

Kuşat, N. (2014). Modern İslami Finans Sektörünün İnovatif Gücü; Sukuk. Akademik Bakış Dergisi - Süleyman Demirel Üniversitesi ID; 67(108):1-22.

Naz, S. A. ve Gulzar, S. (2022). Does the Sukuk Issuance Boost Economic Growth? Evidence from Selected Islamic Economies. *Global Business Review* (journals.sagepub.com/home/gbr):1-19. doi: 10.1177/09721509221093894.

Smaoui, H. ve Nechi, S. (2017). Does Sukuk Market Development Spur Economic Growth? *Research in International Business and Finance* 41(April):136-47. doi: 10.1016/j.ribaf.2017.04.018.

Sukmana, R. (2020). A Critical Assessment of Retail Sovereign Sukuk in Indonesia. 12(2):243-62. doi: 10.1108/QRFM-10-2018-0109.

Takan, M. (2001). *Bankacılık Teori Uygulama ve Yönetimi*. İstanbul: Nobel Kitapevi.

Tok, A. (2008). Sukuk-u İcâre Örneği Çerçevesinde Katılım Bankaları. *Active Finans Dergisi* Sayı; 55:11-12.

URL-1. 2014. Marifa Academy (2014), 'Islamic Banking & Finance: Principles and Practices.' [Erişim; 10.03.2023]. Retrieved (<https://islamicbankers.files.wordpress.com/2014/09/marifa-practical-guide-to-islamic-banking-and-finance.pdf>).

URL-2. (2017). Makro İnşaat - Uzmanlar Gayri Menkul Sertifikasını Değerlendirdi. [Erişim; 08.06.2023]. Retrieved (<https://www.makroinsaat.com/haber/tr/34/Uzmanlar-gayrimenkul-sertifikasi-ihraclarini-degerlendirdi>).

Akar, S., Kandır, S. Y. ve Önal, Y. B. (2013). Yeni Bir Finansman Aracı Olarak 'Sukuk-Kira Sertifikası' ve Vergisel Boyutunun İncelenmesi. *Bankacılar Dergisi* Cilt;24(Sayı; 84).

Yanpar, A. (2014). *İslâmi Finans İlke Araç ve Kurumları*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Yozgat, F. (2010). *Faizsiz Ekonomi*. Ankara: Araştırma Yayınları.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI DÜZEYİ

Her bir yazarın mevcut çalışmaya sağladığı katkı düzeyi aşağıda belirtilmiştir.

Yazarın çalışmaya katkı oranı %100 olarak belirlenmiştir.

ÇATIŞMA BİLDİRİMİ

Bu araştırmada, maddi ya da kişisel açıdan herhangi bir kişi veya kurumla herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması mevcut değildir.

ARAŞTIRMANIN ETİK ONAYI

Bu çalışma, "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi"ne tam uygunluk göstermiştir. Yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altındaki hiçbir eylem gerçekleştirilmemiştir.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Syed Nawab Haider Naqvi,
*İslam, Ekonomi ve Toplum***Elif Sağlık¹

Mevcut ekonomik sistem içerisinde alternatif görüşleri savunan ve bu görüşleriyle İslam ekonomisi içerisinde ahlak temelli çalışmaları ile ön plana çıkan Haider Naqvi, iktisadi önermelerde ahlakın bir referans olarak alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu düşüncesini 1981 yılında yayınladığı “Ethics and Economics (Ekonomi ve Ahlak)” kitabında ahlak kavramını dört aksiyom ile temellendirerek açıklayan yazar, değerlendirmeye konu olan ve 1994 yılında yayınlanan “İslam, Economics and Society (İslam, Ekonomi ve Toplum)” kitabı ile de görüşlerine ek hususların olduğunu belirtir. Ahlak kavramını, İslami aksiyom sistemi olarak ifade eden ve tevhid, denge, özgür irade ve sorumluluk kavramlarıyla başlıklandıran yazar, söz konusu kitapta bu aksiyomların Müslüman toplum bağlamında kanıtlanabilir olduğunu iddia eden görüşüyle kitabın içeriğini genişlettiğini ifade eder (s. 7). Tüm bu temellendirmelerin yanı sıra, bireylerin ekonomik davranışlarına da değinen Naqvi, eserindeki ahlak vurgusuyla doğru orantılı olacak şekilde bir kişinin dürüst bir ekonomiyi gerçekleştirebilmesi ve sağlıklı rekabeti doğurabilmesi için iyi bir ekonomik davranışa sahip olmasının önemine değinir. Topluma yönelik yansımalarının temel belirleyicisi olan Müslüman bireyin iktisadi davranışlarının incelenmesi gerektiği bu noktada yazarın iddiasını destekler niteliktedir.

İslam, Ekonomi ve Toplum

Yazar : Syed Nawab Haider Naqvi

Yayın Tarihi : 2018

Yayıncı : İktisat Yayınları

ISBN : 9786056790072

Çevirmen : Ozan Maraşlı

Sayfa Sayısı : 283

JEL Sınıflandırması : A13, D91, Z12

¹ İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi İslam İktisadı ve Finansı Yüksek Lisans Öğrencisi

E-posta: eliffsaglik@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-0269-0693>**Atıf/Citation:** Sağlık, E. (2023). Syed Nawab Haider Naqvi, *İslam, Ekonomi ve Toplum*, *Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.110-113..

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1393151

• Geliş/Received - 20.11.2023 • Kabul/Accepted - 21.12.2023

Ana akım iktisat paradigmasında ahlakın dikkate alınmadığı görüşüne karşılık olarak Naqvi'nin İslam iktisat görüşünde, ahlakın merkeze alındığı bir ekonomik yaklaşım biçiminin iktisadi düşünceye önemli katkılarının olacağı varsayılmaktadır. Klasik iktisadi anlayışın temel varsayımlarına göre iktisadi birey rasyoneldir. Dolayısıyla iktisadi kararlar bu görüş içerisinde verilmektedir. Naqvi, tam bu noktada ahlakın belirleyici bir etken olduğunu ifade eder. Yazara göre ahlaki ilkeler, bireyin iktisadi davranışları içerisinde belirlenmesinden ziyade iktisadi davranışın temeli olmalıdır. Dolayısıyla yazar kitabında, ahlaki açıkladığı dört aksiyom setiyle Müslüman bireyi tanımlayarak Müslüman bireyin, toplumsal ve iktisadi yansımalarını açıklamaktadır. Görüşlerini temellendiren on üç başlığın hepsine değinmekten ziyade en temelde yazarın ahlaki, iktisadi davranışlar üzerinden ilişkilendirdiği temel önermeler ortaya çıkarılarak kitabın içeriğinde bu önermelerin yer aldığı bölümler değerlendirilecektir. Kitabın içeriğini değerlendirmeden önce çevirmen Ozan Maraşlı'nın da takdim bölümünde belirtmiş olduğu, yazarın düşüncelerinin gelişmesinde önemli rol oynayan birkaç hususa değinilebilir.

Kitabın takdim bölümünde Maraşlı, içeriğe dair yorumlarını belirtmesi dolayısıyla okuyucuya, kitabın başlıca değinilecek hususlarını da içerisinde bulunduran bir değerlendirme sunmuştur. Bu değerlendirme içerisinde, genel değerlendirmeye de katkı sunması öngörülen gerekli kısımlar aktarılacaktır. Genel girişinde, İslam ekonomisinin tarihsel gelişimine yer verirken bu gelişim seyrinde Naqvi'nin görüşlerinin de konumlandığı yer belirtiliyor. İslam ekonomisi çalışmaları içerisinde özellikle 1970 sonrası önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bunlardan birisi olan Muhammed Ziyaülhak'ın Pakistan'da hayata geçirdiği "Ekonominin İslamlaştırılması" programı ile iktisadi hayata ilişkin ilke ve ahlaki değerlerin hayata geçirilmesinin amaçlandığı Maraşlı tarafından ifade edilir. Bu noktada Naqvi'nin de düşünceleri etkilenmiş ve ileriki bölümlerde eleştiriye konu edeceğimiz hususlarda da belirleyici bir gelişim göstermiştir. Bu noktada yazar kitabında mevcut iktisadi birikimin reddedilmesi yerine sunulacak alternatifin "İslamlaştırılması" görüşüne yakın bir iktisadi duruşu ifade eder. Bu görüşün problemlili oluşu özellikle ahlak aksiyomlarının iktisadi davranışlar üzerinden ifade edilmesi hususları açısından tartışılacaktır.

İktisadi davranışlar Naqvi'ye göre, ideal bir İslam toplumunu esas alarak değil de gerçek hayattaki Müslümanın iktisadi davranışlarının esas alınmasıyla ifade edilir. Bu davranışlar aynı zamanda belirlenen dört aksiyoma dayalı ve yanlılanabilir önermeler olarak ileri sürülmelidir. Dolayısıyla, yazarın kullandığı metodolojik yaklaşım, İslam'ın genel ilkelerine dayalı olarak türetilen önermelerin gerçek hayatta Müslüman toplumlar tarafından ne oranda hayata geçirildiğinin tartışılması ve ispat edilmesi üzerine kuruludur. Yazara göre bu görüşün temellendirilmesi tündengelim yöntemi ile oluşturulur. Bu yöntem sonucu ortaya çıkacak hususlara dair çözüm önerileri getirilirken aynı zamanda Müslüman bir bireyin iktisadi eğilimi ya da motivasyonunun da ortaya çıktığı belirtilmektedir. Ahlakın bu noktada belirleyici olması, yazara göre ahlaki ilkelerin iktisadi davranışlarda etkili olması yerine bu ilkelerin davranışların temeli olması gerektiğidir. Mevcut ekonomik sistemdeki bireyin iktisadi davranışının rasyonel tanımlamalarla şekillendiği bilinirken, Müslüman bir bireyin de bu tanımlamanın kapsamında olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu düşünce biçiminin uygulanabilirliğinin tartışılması ancak yeni bir birey tanımlaması ile mümkün olur.

Değerlendirmeye konu olan kitabın içeriğindeki bölümlerde bireyin iktisadi davranışlarının ayrıntılı bir şekilde tanımlanması ve özelliklerinin açıklanması, değerlendirmenin konusu özelinde seçilen bölümlerde belirtilecektir. Bu bağlamda kitabın ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümleri yazarın temel görüşlerini detaylı olarak içerdiğinden değerlendirmeye dahil edilecektir. Ancak özellikle tartışılacak bölümlerden olan beşinci bölüm, içeriğinde Müslüman bir bireyin iktisadi davranışlarının toplumsal yansımalarına dair

ifadelerin bulunmasından ötürü değerlendirmenin ana bölümü sayılacaktır. Literatüre bakıldığında kitaba dair daha önce yayınlanan başka bir değerlendirme yazısı daha mevcuttur. Ancak bu değerlendirmenin, kitabın öne çıkan hususlarını detaylı olarak ele almaktan ziyade kitaba dair daha yüzeysel bir tanıtım niteliğinde olduğu söylenebilir.² Dolayısıyla bu çalışmada kitap, ahlaki ilkelerin tanımlandığı aksiyom setine dayalı iktisadi davranışların olası etkileri üzerine değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Kitabın ana düşüncesinin açıklanması açısından önemli olan ikinci bölümünde yazar, ilk olarak İslam'ın belirli önermelerinin nesnel geçerliliğinin iddiası için gerçek hayattaki durum ile ilişkilendirilmesi gerektiğini ifade eder. Mevcut önermelerin Müslüman toplumun gerçekleri ile tutarlı olduğunun gösterilmesi gerçek hayattaki durumun yansımasıdır. Bu noktada iki temel düşünce analize dahil edilmelidir. Bunlardan ilki olan Allah'a iman, bireyin bu noktada hem sosyal hem de iktisadi hayatta salt belirleyici bir konumda olmadığı inancı ile paraleldir. Yani, birey belirleyici gücün kendinde olmadığını bilir ve ekonomik tercihlerinin sonuçlarının da daima rasyonel olmayacağı bilinciyle karar verir. Yazara göre, inanmayan biri için irrasyonel kabul edilen bir eylemin, inanan için rasyonelliğin alametifarikası olarak kabul edileceği gerçekçi bir sonuçtur. Ancak bunu destekleyecek güçlü analiz sonuçları gereklidir. Her ne kadar rasyonel birey tanımlaması yapılsa da aslında iktisadi kararlarda bireyin rasyonelliği ağırlıklı olarak modellerin gerçekçi sonuçlar vermesi açısından önem arz eder. Dolayısıyla bu çerçevede ileri sürülen mevcut fikirlerin bir rasyonellik iddiası taşıması geçerli iktisat paradigmasının dışında bir hareketin olmadığını gösterir. Yazar bu fikrini destekler nitelikte modern bilgiden de yararlanılması gerektiğini ve modern bilgi, kültürel değerler ve kurumsal yapılar matrisi içerisinde yeni fikirler üretilerek eklettik bir düşünce yapısının olması gerektiğini savunur. Ancak bu görüş epistemolojik ve ontolojik olarak problemlidir. Günümüz İslam iktisadi çalışmaları içerisinde de problemliliği tartışılmaktadır.

Naqvi'nin ileri sürdüğü görüşün tutarlılığı açısından analize dahil edilecek ikinci temel düşünce olan gerçek hayat Müslüman toplumlarının, deneysel olarak test edilebilir olacaktır (s. 16.). Ancak ileri sürülecek önermeleri doğrulamak için Müslüman toplumun fiziki varlığı ve bunu gözlemlemek yeterli olmayacaktır. İslam iktisadi gelecekte onları test edilebilir bir şekilde formüle etmenin mümkün olacağı umuduyla, test edilmemiş önerme ve teorilerden kendi payına düşeni alacaktır. Bu düşüncede kritik olan husus, önermelerin yanlışlanabilir olması gerektiğidir. Yazara göre, bu düşünce etrafında İslam ekonomisi gelişim gösterebilmektedir. İslam ekonomisi Naqvi'ye göre, İslam ahlakına dair net bir tanım ve anlayış yansıtılması ve Müslümanın davranışı hakkında bir varsayımlar dizisi oluşturulması aynı düzlemde gerçekleşmelidir. Dolayısıyla yazarın görüşlerinin tutarlılığı açısından açıklanan iki temel ifade sonrasında iktisadi davranışlar açısından belirleyici olan İslam'ın temel ahlaki değerlerinin özüne ilişkin net bir tanım ve anlayışı yansıtılır. Bu tanımlamayı yazar, aksiyom seti olarak dört başlıkla özetler. Değerlendirmeyi bu noktada, hususa dair içeriğinin detaylı açıklanması yerine genel tanımları verilerek değerlendirilmesi şeklinde yapılacaktır.

Kitabın üçüncü ve dördüncü bölümleri ise ahlaki temelleri ifade eden aksiyomların açıklanması ve bu aksiyomların çerçevesinde değerlendirilmesi ile ilgilidir. Bu noktada öncelikle İslam ahlakının ana hatlarının belirlenmesinin gerekliliği ifade edilmektedir. Bu hatlar, insanın bireysel kapasitesi çerçevesinde tercihlerinden sorumlu olacağı ve insanın yapısında bulunan kolektif özelliği itibarıyla toplumsal olana karşı sorumluluğu olduğu şeklinde özetlenir. Yazarın öncül olarak belirlediği, tevhid, denge, özgür irade ve sorumluluk kavramları ahlaki temelleri ifade eder. Bunlardan ilki olan tevhid kavramının özü itibarıyla bireyin dav-

² Yenice, A. C. (2019). İslam, Ekonomi ve Toplum.

ranışlarında arzu ve eylemlerini yönlendirmesi açısından önemlidir. Yazar bu kısımda daha çok tevhidin toplumsal bütünleştirici yönüne dikkat çeker. Aynı zamanda çizilen çerçevede insan özgürlüğünü yok saymadan onun nasıl en iyi şekilde uygulanacağına işaret eder. İkincisi ve bütün öncüllerin temelinde var olan denge kavramıyla, adalet ve ihsan bakış açısını sunar. Bu ilkenin özü itibarıyla kurumların yeniden şekillenmesi ve düzenlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Elbette iktisadi davranışların bu düzlemde yapılmasının önemi de belirtilir. Üçüncü ve iktisadi davranışlarda doğrudan etkili olan özgür irade öncülüne göre, insanın özgürlüğü kısıtlanmadığı yalnızca iradi olduğu ifade edilir. Ancak buradan dördüncü öncül olan sorumluluğa da atıfta bulunulabilir. İnsan seçimlerinde özgür olsa da eylemlerinin sonucunda aldığı sorumluluk gereği seçimlerinde yönlendirici bir sorumluluk kavramıyla karşılaşır. Günümüzde yönlendirici aktörlerin kapitalist ilkeler olduğu varsayılırsa, bu yönlendirmenin sorumluluk olması bireysel ve toplumsal etkileri bakımından üzerinde durulması gereken bir konu olmaktadır.

İslam ekonomisinde iktisadi davranışların kurallarının ele alındığı beşinci bölümde yazar, ahlaki öncüllerin mantıksal sonuçlarını ve İslami bir ekonomideki iktisadi failerin davranışları hakkındaki bu varsayımları ayrıntılarıyla birlikte incelemektedir. Mevcut iktisat paradigmasının rasyonel insan tanımlamasından farklı bir rasyonellik anlayışı geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanır. Ancak İslam'da rasyonellik, ahlaki ve iktisadi sorumlulukların hem fikri hem de toplumsal düzeyde birbirleriyle iç içe geçtiği bir şekilde tanımlanır. Ahlaki aksiyomlar çerçevesinde belirlenen dört ilkeden olan sorumluluk ilkesi gereğince, bireysel fayda maksimizasyonunun köreleceği iddia edilir. Bu noktada tüketim davranışları yeniden düzenlenip dolaylı yoldan iktisadi üretim ve bölüşüm meselelerinde etki oluşturduğu söylenir. Müslüman bireyin iktisadi davranışları toplumsal çıkarlarla çelişmediği sürece sınırlandırmaz ancak sorumluluk kavramıyla şekillendirir. Günümüzde bireyin iktisadi kararlardaki etkileri üzerine yoğun çalışmaların yapıldığı düşünüldüğünde sorumluluk kavramının da iktisadi davranışa etkilerinin incelenmesi oldukça önemlidir.

İslam iktisat çalışmaları içerisinde ahlak temelli yaklaşımını sistematik bir şekilde açıklamaya çalışan Naqvi, İslam iktisadını tipik bir Müslüman toplumda yaşayan Müslümanın iktisadi davranışını açıklamaya çalışan bir disiplin olarak tanımlar. Bu tanımına ek görüşlerinin tartışıldığı değerlendirilmede öncelikle kullandığı yöntemi açıklamaktadır. Modern bilgiden yararlanılması ve ileri sürülen düşüncenin eklektik olacağı görüşü eserin yöntemine dair tartışmalı ifadelerdir. Günümüzde disiplinler arası çalışmalarla mevcut görüşe farklı alanlardan eklemeler mümkün olmaktadır. Ancak eklektik bir sisteminin ne kadar sürdürülebilir olacağı belirsizdir. Din, iktisat ve ahlak kavramlarının ele alınarak oluşturulmak istenen sisteme dair çalışmaların istikrarlı ilerleyebilmesindeki en önemli husus, kavramların net ifade edilmesi ve özgün olmasından kaynaklıdır. Dolayısıyla yazarın görüşü günümüzdeki tartışmalı konuların başında yer almaktadır. Yazarın bu normatif yaklaşımı, analiz edilebilecek kavramların öne çıkarılması ve toplumsal sonuçlarının olası etkilerinin tartışılması ile görüşlerini destekler nitelikte olabilir. Bu nedenle sistematik olarak öne sürülen görüşlerin, ayrı bir çalışmayla analize dahil edilebilecek hale getirilmesi çalışma önerisi olarak sunulabilir. Diğer yandan, yazarın iktisadi davranışlar üzerinden tanımladığı iktisat görüşünde, devletin rolü ve konumu üzerinden yapılan detaylı bir araştırmanın da iktisadi davranışlar üzerinden yapılacak bir analizde etkileyici bir unsur olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışma konusu da alana önemli katkılarda bulunabilecek bir çalışma önerisi olarak sunulabilir.

Kaynakça

Naqvi, S.H. (2018). *İslam, Ekonomi ve Toplum* (trc. Ozan Maraşlı.). İstanbul: İktisat Yayınları.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Ali Rıza Gül,
Sahabilerin Faiz (Ribâ) AnlayışlarıGökhan Kara¹

Bilindiği üzere İslam dininde faiz ya da İslami bir terim olarak ifade edilen ribâ kayıtsız şartsız yasaklanmış bir haksız kazancı ifade etmektedir. Bu haksız kazancın alışverişte ortaya çıkan bir sömürü aracı olması tarihsel süreçte insanlığı doğrudan ve dolaylı yollarla etkileyen bir mekanizmaya öncülük etmesi bakımından dikkat çekicidir. Müslümanların da böylesi bir alışveriş ve mübadele ortamında faiz olgusundan bağımsız olarak değerlendirilmesi ise mümkün görünmemektedir. Bu olgu üzerinden hareket eden yazar, Müslümanların faiz sorununa karşı aldığı aksiyonun bir muhasebesini yaparak; pratik yaşamda aşılması zor görünen bir eşik olan faizin sahabe-i kirâm tarafından nasıl anlaşıldığını detaylarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Böylelikle çağdaş faiz olgusunun dinen meşru olup olmamasıyla ilişkili olarak İslam dünyasında yapılan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamıştır (s. 17). Bunu yaparken tabii ki, bütün sahabenin bu kapsama dahil edilmesi mümkün değildir. Yazar bu durumu açıklarken daha çok ticaret hayatında, kadılık vazifesinde, siyasi ve idari görevlerde ve dahi iktisadi hayatla ilişkisi olan diğer alanlarda aktif olan ve faiz hususunda yaptıkları yorumlar ve uygulamalarıyla ön plana çıkan on sekiz sahabeyi örnek olarak seçmeyi tercih etmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki, yazar kitapta faiz kavramını ele alırken birbirinden farklı anlamlara gelen faiz türlerini genelleyci bir

Sahabilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları

Yazar : Prof. Dr. Ali Rıza Gül

Yayın Tarihi : 2006

Yayıncı : Avrasya Yayıncılık

ISBN : 9789750095979

Dil : Türkçe

Sayfa Sayısı : 283

JEL Sınıflandırması: B11; E40; Z12

¹ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi
E-posta: karagokhannn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7019-0071>

Atıf/Citation: Kara, G. (2023). Ali Rıza Gül, Sahabilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.114-118.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1392689

• Geliş/Received - 18.11.2023 • Kabul/Accepted - 20.12.2023

üslup ile kullanmamıştır. Dolayısıyla yazar, cahiliye döneminde bilinen ve Kur'an'da yasaklanan faiz şeklini "cahiliye faizi", bunun ödünç veya kredide görülen şeklini "ödünç/kredi faizi", veresiye alışverişteki şeklini "alışveriş/erteleme faizi" olarak sınıflandırmıştır. Sünnette yasaklanan faiz türlerinden olanlarını ise "fazlalık/takas faizi", ribevi malların (altın, gümüş, buğday, arpa, kuru hurma ve tuz ürünlerinin dahil olduğu mallar ki; bu peygamberin "altı mal hadisi"ne atfen kullanılır) peşin takaslarından doğan şeklini "peşin faizi" ve veresiye takaslarından doğan şeklini "veresiye faizi" biçiminde nitelendirmiştir. Bu şekliyle faize konu olan olay ve eylemleri ayrı ayrı bağlamlarına yerleştirmek suretiyle tutarlı saptamaların yapılmasının önünü açmıştır (s. 15).

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, faiz kavramının kapsamını daraltan yedi sahabenin (Üsâme b. Zeyd, Abdullah b. Abbas, Muâviye b. Ebî Süfyân, Zeyd b. Erkam, Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Ez-Zübeyr ve Talha b. Ubeydullah) faiz konusundaki görüşleri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, "faiz kavramının kapsamını daraltmak" bahsini kısaca anlamlandırmak yerinde olacaktır. Burada faiz kapsamını daraltma tabirinin Kur'an'ın yasakladığı faiz, yani "cahiliye faizi" ile sınırlı olduğu anlaşılmalıdır (s. 21). Yukarıda adı geçen sahabeler işte bu kapsamda Kur'an ve hadislerden kesin bir şekilde sapmadan alışverişte ortaya çıkması olası faiz türleri üzerine değerlendirmelerde ve uygulamalarda bulunmuşlardır. Özellikle bu bölümde Üsâme b. Zeyd ile Abdullah b. Abbas ya da diğer bir ifadeyle İbn Abbas'ın faiz hususundaki daraltıcı bakış açısı diğer sahabeye nazaran detaylı irdelenmiştir. Bunun nedenini ise hiç şüphesiz Müslümanlar arasında sahabe döneminden bu yana faiz tartışmalarının temelini oluşturan ve Üsâme hadisi olarak bilinen şu hadis oluşturmaktadır: "Dikkat edin, ribâ sadece nesiededir." İşte bu hadis, Üsâme başta olmak üzere ondan mühlhem İbn Abbas'ın faizin alışverişte "veresiye ve borç" esasına dayalı mübadelelerde ortaya çıkan şekline dikkati çekmelerine dayanak oluşturmuştur. Üsâme'nin rivayet ettiği hadisten hareketle İbn Abbas'ın şekillendirdiği faiz anlayışının bu ölçüde daraltılmış olması onun devrinde yaşayan diğer bazı sahabe ile ardından gelen İslam alimlerinin ihtilafına neden olmuştur. Buna göre, sahabe olması nedeniyle İbn Abbas'ın faizi veresiye ile sınırlandırmasını anlamlı bulmayan kimi alimler onun görüşlerinden döndüğünü iddia etse de yazar, İbn Abbas'ın görüşlerinden dönmesinin mümkün olmadığını ve hatta yaşadığı hayat ile koyduğu hükümlerin bir bütünlük oluşturduğunu göz önüne almaktadır. Böylelikle İbn Abbas'a yöneltilen eleştirilere katılmadığını da ortaya koymaktadır. Yine bu hususta Muâviye b. Ebî Süfyân'ın faiz konusunda İbn Abbas çizgisinde olarak siyasi meseleleri bir devlet adamı olarak öncelemesi de yazarın dikkatini çeken bir konu olmuştur. Buna göre, faizin kapsamını genişleten "altı mal hadisi"ne böyle bir hadisin bulunmadığı iddiasıyla karşı çıkmış olan Muâviye, bu malların hemcinsleriyle alışverişinden doğan fazlalığın faiz olmadığı görüşünü açıkça ileri sürmüştür. Muâviye'nin döneminin çok güçlü bir siyasi figürü ve tecrübeli bir bürokratik karakteri olması yazarın onun bu görüşüne değer atfetmesi bakımından öne çıkmaktadır.

Aynı bölümde faizin kapsamını daraltan ve Müslümanların sorunlarına pratik çözümler üretmek amacıyla birtakım uygulamalar ortaya koyan diğer sahabiden Zeyd b. Erkam, ine satışını faiz kapsamına almak suretiyle önceki sahabenin görüşlerine ek olarak yeni bir yorum getirmiştir. Buna göre, bir kişinin vadeli olarak sattığı bir malını peşin olarak daha düşük bir fiyata geri alması faiz kapsamındadır. Onun bu yorumu İslam dünyasında tartışmalara neden olsa da sonraki dönemlerde Müslümanların bu satışa faiz şüphesiyle yaklaşması bakımından bir perspektif ortaya koymuştur. Yine bu sahabenin yanı sıra; Zübeyr b. Avvâm'ın ticari hayatıyla ortaya koyduğu faiz anlayışı, Abdullah b. Ez-Zübeyr'in babasından kalan borçların ödenmeden miras taksimini yapmayarak ödünçlerin ödenmesinde gerçek değeri önemsemesi ve Talha b. Ubeydullah'ın veresiye odaklı sarf işlemlerini faiz kapsamında değerlendirme-

si önem arz etmektedir. Bu sahabeden en dikkat çeken ise kuşkusuz Zübeyr b. Avvâm'dır. Onun döneminin muteber bir girişimcisi olması ve iktisadi faaliyetlerinin bankacılık sistemini andırması yazarın söz konusu sahabe üzerinde tafsilatlı bir değerlendirme yapmasına yol açmış görünmektedir. Buna göre, Zübeyr, halkın tasarruflarını ticari-iktisadi hayata kazandırması ve ödünçlerin işletilmesi bakımından İslam dünyasında mudârabeden sonra ikinci bir faizsiz işletme örneğini ortaya koymuştur (s. 125). Onun bu iktisadi faaliyeti kimi düşünürlerce katılım bankacılığı sistemine benzetilse de yazara göre Zübeyr'in yaptığı bankacılıkla örtüşmemektedir. Çünkü, Zübeyr ücret karşılığında vergi tahsil eden, halkın sermayesini toplayan, bunları başta ticaret olmak üzere diğer iktisadi alanlarda işleten ve sermaye sahiplerine gönüllü olmak kaydıyla kâr payı ödeyen bir işletme kurmuştur. Dolayısıyla onun bu işletmesini faizsiz banka ya da katılım bankasına benzetmek zorlama bir yorum olmaktadır. Diğer bir ifadeyle Zübeyr kâr-zarar temeline dayalı bir mevduat toplamamıştır ve finans kurumlarının yaptığı işlemlerin çoğunu da yapmamıştır (s. 127). Bu haliyle birinci bölümün Üsâme hadisinden hareketle faiz anlayışı ortaya koymak suretiyle, Müslümanların alışverişlerindeki pratiğe farklı pencerelerden bakmaya imkan sağlayan söz konusu sahabiler, yazara göre oldukça değerli ve itibar edilmesi gereken görüşler ortaya koymuşlardır.

Kitabın ikinci bölümünde ise faiz kapsamını genişleten sahabiler (Ubâde b. Es-Sâmit, Ebû Saîd el-Hudrî, Ammâr b. Yâsir, Ebû Hüreyre, Fedâle b. Ubeyd, Abdullah b. Selâm, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ebî Evfâ, Abdullah b. Ömer ve Ömer b. El-Hattab) incelemeye konu olmuşlardır. Kur'an'daki faiz yasağının cahiliye faizi olduğu konusuna daha önce değinmiştik. Ancak faizin yasaklanma nedeni sermayedarın ihtiyaç sahibinin ihtiyacını suistimal etmesi ve haksızlık yaparak kazanç sağlamasıdır. İşte bu gerçekten hareketle bu bölümdeki sahabiler faizin bir haksız kazanç teminine yol açmasının faizin kapsamını genişlettiğini savunmuşlardır. Bunu yaparken yazarın da oldukça temkinli bir şekilde altını çizdiği husus, ikinci bölümdeki sahabenin tıpkı birinci bölümdeki sahabe gibi Kur'an ve sünnetten bağımsız bir faiz yorumu yapmadıklarını vurgulamaktır. Yazar bu bağlamda her iki grup sahabenin de Kur'an ve sünnetin çizdiği sınırlılıklar çerçevesinde faiz anlayışlarını ortaya koyduklarını öne sürmektedir. Böylelikle bu iki gruptan herhangi bir tarafı seçmekten olabildiğince kaçınarak objektif bir tutum sergilemiştir.

Söz konusu sahabeden en dikkat çeken altı mal hadisinin ilk ravilerinden olan Ubâde b. es-Sâmit'tir. Onun bu hadisi rivayet etmesi faiz konusundaki görüşlerinin oldukça muteber olmasına dayanak teşkil etmektedir. Bu noktada, altı mal hadisi tam olarak şu şekilde ifade edilebilir: "Altın altınla, gümüş gümüşle, buğday buğdayla, arpa arpayla, kuru hurma kuru hurmayla, tuz tuzla misli misline, eşit bir şekilde ve peşin olarak takas edilir. Bu sınıflar farklı olduğunda dilediğiniz gibi alışveriş edin."

Bu hadisi referans alan Ubâde faizin kapsamını takas mübadelede özne olan ribevi mallar ölçüsünde genişletmiş olup, gerektiğinde sadece bu konu özelinde Muâviye ile şiddetli tartışmalara girmiş ve öncü kişilerden olmuştur. Yazar, Ubâde'nin bu görüşünü iki açıdan değerlendirerek kanaatimizce bir orta yol bulmuş görünmektedir. Buna göre, aynı cins malların birbiriyle takasında faiz oluşma meselesi sahabe arasında tartışmalıdır. Eğer Kur'an'daki yasak ölçü alınacaksa vadeye karşılık olmayan hiçbir fazla ödeme gerçek anlamda faiz olarak değerlendirilemeyecektir. Böylelikle vadeye konu olmayan peşin alışverişteki fazlalık buna dahil olamayacaktır. Ancak öte yandan aynı malların takasında değer yönünden değil de hacim, ağırlık ya da uzunluk ölçüleri açısından eşitlik aramanın ise genellikle eşitsizliğe neden olacağı öngörülmelidir. Böylelikle Ubâde'nin rivayet ettiği altı mal hadisinin de sahih olduğu göz ardı edilmemelidir (s. 149-150).

Bölümde ele alınan diğer sahabilerden Ebû Saîd el-Hudrî altı mal hadisinden hareketle fazlalık faizinin faiz olduğunu, Ammâr b. Yâsir ölçeklenen ve tartılan mallarla faizin genelleştirilmesini ve Ebû Hüreyre belirsizliğin olduğu fasit alışveriş ile bir satış içinde iki satışın faiz olarak kabul edilmesini savunmuşlardır. Savaş gerçeğine de vurgu yapan yazar bu hususta Hz. Muhammed ile savaflara katılmış olan Fedâle b. Ubeyd'in savaş esnasındaki faiz görüşlerini de ele almıştır. Bu bağlamda yazar, menfaat sağlayan ödünçlerin faiz kapsamına alınmasını faiz kavramının kapsamının genişletilmesine bir örnek olarak verirken, Abdullah b. Selâm ile Enes b. Mâlik'in alacaklıya örfen verilen fazlalık ile gönül rızasıyla verilen fazlalığın faiz olduğu düşüncelerini de bu kapsamda değerlendirmiştir. Ayrıca, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ebî Evfâ ve Abdullah b. Ömer gibi sahabiler de adı geçen sahabilerle benzer kanaatlere sahip olarak faizin kapsamını aldatma, neceş (kızıştırma), erteleme gibi esaslara dayandırarak genişletmişlerdir. Bu noktada, ayette yasaklanan faizin cahiliye faizi olduğuna yeniden vurgu yapmak gerekir. Nitekim faizin kapsamını bu ölçüde genişleten sahabiler cahiliye faizinin haksız kazanca neden olması açısından yasaklanmasından hareket etmişlerdir. Böylelikle yukarıda ifade edilen aldatma, neceş, örfen fazlalık gibi alışveriş ilişkilerini en az cahiliye faizi gibi sakıncalı görmüşlerdir. Bu haliyle de piyasadaki mübadeleleri olabildiğince şüphesiz bir düzleme oturtmak istemişlerdir. Yazarın ifade ettiğine göre bu noktada sahabilerin ileri sürdüğü faiz (ya da asıyla ribâ) kavramı çoğu zaman mecazen kullanılmakta ve bu kavram alışverişin gayrimeşruluğunu tarif etmektedir.

Son olarak, ilk dört halifenin ikincisi olan ve İslam dünyasında etkisi çok yaygın bir şekilde hissedilmekte olan Hz. Ömer'in görüşleri önceki sahabilere nazaran daha da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yazar bunu ifade ederken Hz. Ömer'in ticaret hayatını iyi bilen sahabilerin başında geldiğini kayda değer bulmaktadır. Ticaretin yanında siyasi kişiliği ve adaletiyle ünlenmesi ise Müslümanların pazarında bir çıkmazı oluşturan faiz meselesine bakışına değer kazandırmaktadır. Yazara göre, Hz. Ömer'in faiz görüşü faizi artırma ve erteleme esasına dayandığı için temelde İbn Abbas'ın görüşleriyle paralellik göstermektedir. Fakat Kur'anın son nazil olan ayetinin faiz ayeti olduğunu belirtmesi ise onun sadece cahiliye faizine değil, aynı zamanda faiz şüphesi barındıran iktisadi faaliyetlere de şüphesiz yaklaşmasına neden olmuştur. İslam alimlerinin önemli bir kısmı Hz. Ömer'in bu şüphesizliğini "ribâ şüphesi ribâdır" anlayışıyla isnad etmiştir (s. 230).

Sonuç bölümünde aktarıldığına göre, Hz Ömer dört hususu faiz konusunda şüpheli bulmuştur. Buna göre, ilki, peşin faizidir. İkincisi, aynı ihtiyaçları karşılayan ancak isimleri farklı olan malların veresiye olarak alışveriş edilmesidir. Üçüncüsü, biri olgunlaşmış, diğeri olgunlaşmamış aynı cins malların alışverişinde vade karşılığı alınan fazlalıktır. Dördüncüsü ise, belirsizlik içeren garar satışlarıdır. Hz. Ömer işte bu kıstaslar çerçevesinde faizin kapsamını genişletici bir karakter ortaya koymuş görünmektedir. Ancak şunu yeniden belirtmek gerekir ki, Hz. Ömer temel olarak cahiliye ve veresiye/erteleme faizini zahiren ve mânen yasaklanması gereken bir olgu olarak görmüştür. Öte yandan yukarıda ifade ettiğimiz faiz şüphesi içeren mübadele ilişkilerini mecazen ribâ kapsamına almak suretiyle faiz/faizimsi ayırımına gitmiş görünmektedir. Bu düşüncelere dayanak olarak yazar, Hz. Ömer'in "faiz şüphesi taşıyan" anlamına gelen "rubye" ya da "rubbiyye" kavramını işaret etmektedir. Bu kavramı "faizsi" ya da "faizimsi" olarak tercüme eden yazar bu şüphesizliği Hz. Ömer'in anlayışına faiz kapsamını genişletici bir bağlamda oturtmaktadır (s. 240-241).

Eser boyunca ele alınan faizin kapsamı, sınırlılıkları, şüpheleri ve yorumları üzerine devam eden tartışmalar yazarın hareket ettiği bir sorunsal oluşturmaktadır. Dini inançlarıyla ve karakterleriyle her türlü haksızlığa karşı çıkan sahabe-i kirâm, iktisadi haksızlıkların en kötüsü olarak kabul edilen faize de

karşı çıkmışlardır. Ancak bu yasağın ayrıntılarında onlar dahi görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Yazar bu ayrılıkların ve yerine göre ortak kanaatlerin odak noktası olarak hadisleri göstermektedir. Nitekim, ayetlerden taviz vermeleri mümkün olmayan sahabenin bu ayetlerin yorumlayıcısı olarak gördükleri hadisler birbirinden farklı faiz anlayışlarını şekillendiren en önemli kaynaktır. Kitabın ulaştığı sonuç göstermektedir ki, altı mal hadisi ve benzeri hadisleri temel alan sahabiler malın nominal değerini öncelerken, Üsame hadisini temel alan sahabiler ise malın gerçek değeri öncelemektedir. Buna göre, nominal değeri göz önüne aldığımızda tartı yönünde eşitlik sağlandığında haksızlık önlenmiş olurken, gerçek değerde ise malın farklı değişkenleri olsa da değer bakımından eşit olmaları (örneğin; bir dirheme karşı iki dirhem aynı değerde olması) olasılığını da göz ardı etmemek gerekir. Yazar her ne kadar bu iki grubun faiz anlayışlarını tarafsız bir incelemeyle ortaya koysa da, ulaştığı sonuç itibarıyla ikinci grubun görüşlerinin daha itibarlı olduğunu ifade etmiştir. Bunun nedeni ise ikinci grup sahabenin değişen dünya şartlarına ve farklılaşan insan ihtiyaçlarına daha derinlemesine cevaplar vermiş olmalarıdır (s. 264). Sonuç olarak eserin iddiasına göre, Kur'an'da yasaklanan faiz türüne benzemeyen hiçbir işlem gerçek anlamda faiz değildir denebilir. Altı mal hadisi ile faizin kapsamını genişleten sahabiler bunu bir benzetme ve mecaz olarak kullanmışlardır. Fakat bu benzetmeler asla bu işlemlerin gerçek anlamda faiz olmamalarına atfen bir meşruiyet kaynağı olarak gösterilemezler. Kitap bu çerçevede ortaya koyduğu bulgularla Hz. Muhammed'in en yakınında bulunmuş olan sahabenin dahi iktisadi faaliyetlerde tek tip bir anlayışla hareket etmediklerini göstererek literatüre faiz kapsamında özgün katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

Gül, A. R. (2006). *Sahabilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları*. Ankara: Avrasya Yayınları.

marufvakfi.org

f | marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

İletişim/Contact

Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-İstanbul Telefon: +90 0212 510 11 24-25
• maruf@marufiktisat.com • editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

[www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/marufiktisat)

marufvakfi.org

f | t marufvakfi